

Міністерство освіти і науки України
Житомирський державний університет імені Івана Франка

На правах рукопису

ФАНТ МИКОЛА ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК: 811.112.2:81'367.335

СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМ ЧАСУ В
РАННЬОНОВОВЕРХНЬОНІМЕЦЬКІЙ МОВІ: СТРУКТУРНИЙ ТА
ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТИ

Спеціальність 10.02.04 – германські мови

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Науковий керівник
Долгополова Лілія Анатоліївна,
доктор філологічних наук, професор

Житомир – 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ ІЗ ПІДРЯДНИМ ЧАСУ.....	13
1.1 Темпоральність як загальнофілософська категорія.....	13
1.2 Часова семантика: понятійний і значеннєвий компоненти.....	17
1.2.1 Модель відображення часу в німецькій мові.....	19
1.2.2 Семантична категоризація часу.....	29
1.3 Засоби вираження аспектуально-темпоральних категорій.....	34
1.3.1 Ознаки складнопідрядного речення з підрядним часу в сучасній німецькій мові.....	39
Висновки до розділу 1.....	47
РОЗДІЛ 2 МЕТОДОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИВЧЕННЯ СКЛАДНОПІДРЯДНОГО РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМ ЧАСУ.....	49
2.1 Вивчення складнопідрядного речення з підрядним часу в межах традиційної граматики.....	49
2.2. Дослідження складнопідрядного речення з підрядним часу в межах генеративної теорії.....	55
2.3 Функціональний підхід до вивчення складнопідрядного речення з підрядним часу.....	61
2.4 Методика дослідження складнопідрядного речення з підрядним часу.....	63
Висновки до розділу 2.....	68
РОЗДІЛ 3 СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ ІЗ ПІДРЯДНИМ ЧАСУ.....	70
3.1 Розвиток структурних компонентів складнопідрядних речень із підрядним часу.....	70
3.1.1 Дистрибутивні особливості ранньонімецьких	

сполучників часу.....	71
3.1.2 Позиція корелята в межах матричної клаузи.....	90
3.1.3 Позиція дієслова підрядної клаузи часу.....	94
3.1.4 Позиція підрядної клаузи в межах матричної.....	101
3.2 Семантика часових реляцій складнопідрядного речення з підрядним часу.....	108
3.2.1 Семантика загальночасових сполучників.....	111
3.2.2 Семантика спеціальних часових сполучників.....	118
3.2.3 Оказіональні часові сполучники.....	126
3.2.4 Семантика корелятив.....	128
3.3 Процеси граматикалізації та лексикалізації сполучників часу.....	130
3.3.1 Характер перебігу процесів граматикалізації сполучників часу....	136
3.3.2 Характер перебігу процесу лексикалізації сполучників часу.....	141
Висновки до розділу 3.....	143
РОЗДІЛ 4 ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СКЛАДНОПІРЯДНИХ РЕЧЕНЬ ІЗ ПІРЯДНИМ ЧАСУ.....	146
4.1 Функціонування складнопідрядних речень із підрядним часу в різних жанрах текстів.....	147
4.2 Функції складнопідрядних речень із підрядним часу.....	157
4.2.1 Функції компонентів складнопідрядних речень із підрядним часу	163
4.3 Особливості приєднання підрядних клауз часу до контексту.....	167
4.4 Комунікативна автономність підрядних клауз часу.....	174
Висновки до розділу 4.....	179
ВИСНОВКИ.....	181
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	186
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ.....	215
ДОДАТКИ.....	222

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

і.-є.	— індоєвропейська мова
лат.	— латинська мова
умбр.	— умбрська мова
хет.	— хетська мова
грец.	— грецька мова
прагерм.	— прагерманська мова
гот.	— готська мова
дс.	— давньосаксонська мова
двн.	— давньоверхньонімецький
свн.	— середньоверхньонімецький
рнвн.	— ранньонововерхньонімецький
CP	— фраза комплементаризера
CPЧ	— складнопідрядне речення з підрядним часу
FP	— функціональна фраза
VP	— дієслівна фраза
IP	— флективна фраза
NP	— номінальна фраза
AP	— прикметникова фраза
PP	— прийменникова фраза
ПСЧ	— підрядний сполучник часу
К	— конектор
М	— модифікатор (М)
МП	— маркер підрядності
?	— речення, яке більшістю носіїв мови сприймається як неграматичне
ЛР	— ліва рамка
ПР	— права рамка

ВСТУП

Реферована дисертація присвячена дослідженню структурних і функціональних особливостей складнопідрядних речень із підрядним часу в ранньонововерхньонімецькій мові (1350–1650 pp.).

Вивчення синтаксису германських мов посідає чільне місце у граматиці ХХІ ст. завдяки суттєвим досягненням у розробці питань, пов'язаних з еволюцією реченнєвих структур [11; 26; 56; 62; 69; 104; 141; 195; 198]. Істотного прогресу у вченні про речення було досягнуто завдяки напрацюванням генеративної граматики, у межах якої синтаксичні утворення розглядаються з погляду їхньої дворівневої організації, а саме фонетичної та логічної форм, а історичні зміни у структурі – як результат поступового зростання складності фонетичної форми [84; 155; 157; 218]. Це уможливило висвітлення реченнєвих структур у діяхронії, їх реконструкцію в незасвідчений період мовної історії і у подальшому спонукало дослідників зосередити увагу не тільки на структурному та семантичному аспектах вивчення цих утворень, але й звернутися до розгляду їх функціонування.

До кола актуальних питань граматичної теорії, які потребують висвітлення з позицій новітніх парадигм знання про мову, належить визначення структурної організації та функціональних особливостей складнопідрядних речень у діяхронії. Найзначніших змін синтаксис німецької мови зазнає в XIV–XVII ст. Цей період відзначається подальшим формуванням та нормуванням літературної мови [23; 24; 215; 236; 240] та витісненням розмовних моделей із писемної мови [112]. У ранньонововерхньонімецький період відбуваються зрушення у структурі складнопідрядних речень, які прийнято пояснювати відповідно до положення про динамічну синхронію [2; 11]. Найяскравіше такі зміни виявлено у структурі складнопідрядних речень з підрядним часу (далі СРПЧ). Вони охоплюють насамперед кількісний та якісний склад підрядних сполучників,

наповненість лівої периферії, інтегрованість підрядних клауз і корелятивний зв'язок між складниками СРПЧ.

Вибір теми дослідження зумовлено такими чинниками:

– більшість праць, у яких розглянуто СРПЧ у ранньонововірхньонімецькій мові, належить порівняльно-історичній та системно-структурній парадигмам [2; 94; 49; 109; 133; 210; 252];

– незважаючи на наявність досліджень СРПЧ на основі процедурного апарату генеративної теорії [104; 136; 141; 157; 198; 214; 222], залишається нагальною потреба у всебічному вивченні та встановленні структурних і функціональних властивостей СРПЧ;

– традиційно виокремлюють дві групи часових сполучників: загальночасові та спеціальні часові [85; 112; 173], проте такий поділ базується тільки на семантичному критерії, без урахування відмінностей у структурі та функціонуванні на рівні речення.

Актуальність обраної теми визначається загальним спрямуванням сучасних граматичних студій на розгляд не лише структурної репрезентації синтаксичних явищ, але й їх актуалізації на комунікативному рівні. Здійснення ґрунтовного дослідження структури та функціонування СРПЧ у ранньонововірхньонімецькій мові зумовлено необхідністю подальшої розбудови вітчизняної історичної лінгвістики, що передбачає висвітлення таких важливих проблем, як причини і наслідки мовних змін, які визначають типологічний профіль мовних систем. Дослідження СРПЧ у ранньонововірхньонімецькій мові на засадах генеративної теорії уможливилює висвітлення реченнєвих утворень із погляду їхньої структури та виконуваних ними функцій, у такий спосіб забезпечуючи багатоплановість здійснюваного аналізу.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до плану науково-дослідного напрямку «Системно-структурний та когнітивно-комунікативний аспекти дослідження одиниць мови», який розробляє кафедра англійської філології та перекладу імені

Д. І. Квеселевича навчально-наукового інституту іноземної філології Житомирського державного університету імені Івана Франка (номер державної реєстрації 0112U002273). Тему дисертації затверджено вченою радою Житомирського державного університету імені Івана Франка (протокол № 5 від 23 грудня 2011 року).

Метою дисертаційної роботи є виявлення структурних і функціональних особливостей складнопідрядного речення з підрядним часу в ранньонововірхньонімецькій мові.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання низки **завдань**:

- визначити основні структурні типи підрядних клауз часу на засадах Х-штрих теорії;
- виявити роль корелятивного зв'язку у структурі СРПЧ;
- окреслити властивості рамкової структури підрядних клауз часу;
- представити сполучникову парадигму СРПЧ;
- з'ясувати особливості функціонування СРПЧ.

Об'єкт дослідження – складнопідрядне речення з підрядним часу в ранньонововірхньонімецькій мові.

Предмет дослідження – структурні та функціональні особливості складнопідрядних речень із підрядним часу в ранньонововірхньонімецькій мові.

Матеріалом дослідження слугують СРПЧ, дібрані методом суцільної вибірки з текстів ранньонововірхньонімецького періоду: проповідей, хронік, приватних листів, фахових і художніх текстів, що становить 7000 сторінок. Загальна кількість розглянутих одиниць – 3000. Зокрема, для ілюстрації вживання суміжних синтаксичних явищ додатково дібрано 50 одиниць з давньовірхньонімецьких текстів та 100 одиниць із ранньонововірхньонімецьких біблій.

Мета й завдання дисертації зумовили використання низки лінгвістичних **методів**. Формування висновків на основі аналізу конкретного матеріалу, обґрунтування та ілюстрацію теоретичних положень мовними даними

здійснено за допомогою *індуктивного* та *дедуктивного* методів. Інтерпретація структури СРПЧ і засобів зв'язку підрядної та матричної клаузи ґрунтується на *теорії принципів і параметрів* Н. Хомського. Застосування *дистрибутивного аналізу* дає підстави виявити позиційні та структурні характеристики лівої периферії підрядної клаузи часу, представити дистрибуцію сполучників. Установлення відсоткових співвідношень отриманих результатів і порівняння досліджуваних характеристик СРПЧ для визначення напрямку їхнього розвитку здійснено з використанням *кількісного методу*. Дослідження СРПЧ безпосередньо в тексті з метою виявлення особливостей його вживання проведено за допомогою *методу лінгвістичного опису*. *Метод суцільної вибірки* залучено для формування матеріалу дослідження.

Наукова новизна полягає в тому, що *вперше* у вітчизняній германістиці здійснено комплексний аналіз структурних і функціональних особливостей СРПЧ на засадах Х-штрих теорії. *Новим* є визначення формальних критеріїв для виокремлення підрядних клауз із різними типами лівої периферії за допомогою чотирьох видів мовних одиниць, що можуть її заповнювати: підрядного сполучника часу (ПСЧ), конектора (К), модифікатора (М) та маркера підрядності (МП). *Виявлено* такі тенденції та закономірності в організації СРПЧ: 1) зменшення частотності вживання корелятивів; 2) остаточне закріплення рамкової структури підрядної клаузи часу; 3) залежність порядку розташування частин складеного дієслівного присудка від жанру тексту; 4) збільшення кількості вживань постпозитивних підрядних клауз часу. *Уперше визначено* зумовленість структурних властивостей СРПЧ від жанру відповідного тексту. *Встановлено*, що СРПЧ виконують у тексті низку функцій, до яких належать: функція введення часового фону, повторення, наративна, введення прямої або непрямої мови, ініціальна, експресивна, спонукальна. *Новим* є виявлення функціональних властивостей окремих елементів СРПЧ, до яких належать конектори та кореляти.

Наукова новизна одержаних результатів може бути узагальнена в таких **положеннях, що виносяться на захист:**

1. Виокремлення чотирьох типів клауз здійснено відповідно до елементів, розміщених у їхній лівій периферії, а саме: 1) ПСЧ; 2) К-ПСЧ; 3) (К)-М-ПСЧ; 4) (К)-(М)-ПСЧ-МП, де ПСЧ – це підрядний сполучник часу, К – конектор, М – модифікатор, МП – маркер підрядності. У ранньонововірхньонімецький період спостерігається збільшення частотності вживання першої моделі від 36,5% (з 500 досліджуваних одиниць) на початку до 80,2% у кінці періоду та, відповідно, зменшення частотності вживання інших моделей: другої – від 49,1% до 18,2%, третьої – від 6,4% до 0,2%, четвертої – від 8% до 1,4%.

2. Підрядна клауза часу розміщується інтегровано, опосередковано-інтегровано або неінтегровано щодо матричної клаузи. Інтегрована клауза займає безпосередню позицію специфікатора максимальної проекції фрази комплементаризера (СР) матричної клаузи; опосередковано інтегрована клауза розміщена в межах проекції іншої фрази (напр., корелятивного сполучника), яка, у свою чергу, розташована на місці специфікатора СР матричної клаузи; неінтегрована клауза приєднується як ад'юнкт до максимальної проекції СР. У досліджуваний період спостерігаємо збільшення частотності вживання інтегрованих підрядних клауз від 9,4% (з 500 досліджуваних одиниць) на початку до 76,8% у кінці періоду.

3. Корелятивні сполучники вживаються для встановлення між складниками СРПЧ додаткового зв'язку. Упродовж ранньонововірхньонімецького періоду відбувається зменшення їх вживання від 85,3% (з 500 досліджуваних одиниць) на початку до 16,8% у кінці періоду, що свідчить про закріплення формального та семантичного зв'язку між частинами СРПЧ.

4. У ранньонововірхньонімецький період відбувається остаточне закріплення рамкової структури підрядної клаузи часу, що виражається у збільшенні частотності вживання відмінюваної частини присудка в кінцевій

позиції від 87,8% (з 500 досліджуваних одиниць) на початку до 92% у кінці періоду.

5. Сполучникова парадигма нараховує *п'ятнадцять* сполучників, *шість* із яких належать до загальночасових, а *дев'ять* – до спеціальних часових. Відмінність між двома групами сполучників спостерігається не лише в семантиці відношення між клаузами, а й на структурному та функціональному рівнях. Зокрема, підрядні клаузи, введені загальночасовими сполучниками, характеризуються на 3% меншою частотністю вживання відмінюваної частини присудка в кінцевій позиції та на 26% меншою частотністю вживання інтегрованих клауз, з чого можна зробити висновок про їх вищу комунікативну автономність на текстовому рівні.

6. У тексті СРПЧ виконують такі функції: введення часового фону, повторення, введення прямої або непрямої мови, наративну, ініціальну, експресивну, спонукальну. Корелятивні сполучники та конектори як важливі складники СРПЧ також характеризуються особливими функціями, серед яких: фокусуюча, делімітативна, референтна й експресивна.

Теоретичне значення отриманих результатів полягає в їх внеску в теоретичний синтаксис німецької мови, зокрема синтаксис складного речення, а також у розширенні уявлень про стан розвитку німецької мови у XIV–XVII ст. Застосована в дисертації методика дослідження СРПЧ дає змогу розширити інформацію про специфіку досліджуваних реченневих утворень німецької мови у синхронному та діахронному аспектах. Аналіз відмінностей між клаузами із загальночасовими та спеціальними часовими сполучниками сприяє поглибленню знань щодо шляхів змін і функціонування складнопідрядних речень у німецькій мові. Результати дослідження СРПЧ є певним внеском в історичну лінгвістику, теорію розвитку мовних систем та механізмів їх еволюції.

Практична цінність роботи виявляється у можливості застосування матеріалів дисертації в курсах лекцій з історії німецької мови (розділ

«Синтаксис ранньонововерхньонімецької мови»), теоретичної граматики (розділи «Складне речення», «Складнопідрядне речення», «ГраMATика тексту»), вступу до мовознавства (розділ «Система і структура мови»), у спецкурсах із генеративної граматики, комунікативної лінгвістики, а також у процесі підготовки курсових і дипломних робіт студентами вищих навчальних закладів філологічного напрямку.

Апробацію основних положень і результатів дослідження здійснено на *трьох* міжнародних конференціях: науково-практичній конференції «Міжкультурна комунікація: Мова – Культура – Особистість» (м. Острог, 2013 р.), науковій конференції «Пріоритети германського і романського мовознавства» (Луцьк, 2013 р.), науково-практичній конференції «Мови і світ: дослідження та викладання» (м. Кіровоград, 2014); *двох* всеукраїнських конференціях: конференції пам'яті доктора філологічних наук, професора Д. І. Квеселевича (1935–2003) «Сучасний стан і перспективи лінгвістичних досліджень та проблем перекладу» (м. Житомир, 2013 та 2015 рр.), міжвузівському науковому семінарі «Лінгвістика сьогодення: синхронні та діяхронні студії» (м. Житомир, 2014 р.).

Публікації. Результати дослідження унаочнено у *восьми* одноосібних авторських публікаціях загальним обсягом 2,58 др. арк.: у *чотирьох* статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях України (1,8 др. арк.), *одній* статті, опублікованій в іноземному фаховому виданні (0,3 др. арк.), та *трьох* тезах доповідей на наукових і науково-практичних конференціях (0,48 др. арк.).

Обсяг і структура роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаної літератури (264 найменування, з яких 172 – іноземними мовами), джерел ілюстративного матеріалу (63 найменування) і додатків. Повний обсяг дисертації – 224 сторінки, основний зміст викладено на 185 сторінках. Дисертація містить 17 таблиць і 18 рисунків.

У **переліку умовних позначень** наведено короткі форми ключових у дослідженні термінів для компактності викладеної інформації.

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, сформульовано мету, визначено завдання, об'єкт, предмет, методи дослідження, наукову новизну дисертації, надано характеристику фактичного матеріалу, наведено практичне значення отриманих результатів, а також їх апробацію.

У **першому** розділі «Теоретичні засади дослідження складнопідрядних речень із підрядним часу» розглянуто темпоральність як загальнофілософську і лінгвістичну категорію, вивчено лінгвальні засоби вираження аспектуальності, темпоральності й таксису як складових аспектуально-темпорального комплексу, охарактеризовано семантичні, структурні і функціональні ознаки СРПЧ у сучасній німецькій мові.

У **другому** розділі «Методологічні передумови вивчення складнопідрядного речення з підрядним часу» коротко висвітлено основні підходи до вивчення СРПЧ у рнвн. мові і окреслено методологічну базу дослідження, описано етапи проведення та методи, які були використані на кожному з етапів дослідження.

У **третьому** розділі «Структурні особливості складнопідрядних речень із підрядним часу» встановлено структурні та семантичні особливості СРПЧ, окреслено напрями змін, що відбувалися в досліджуваному періоді, виявлено структурні особливості компонентів СРПЧ, розглянуто шляхи граматикизації окремих часових сполучників.

У **четвертому** розділі «Функціональні особливості складнопідрядних речень із підрядним часу» описано відмінності у вживанні СРПЧ у різних жанрах текстів, розкрито вплив змін умов інтеракції між адресаом і адресантом тексту на розвиток СРПЧ, окреслено функціональні особливості досліджуваних речень та їх компонентів.

У **висновках** підведено підсумки проведеного дослідження та окреслено перспективи подальших лінгвістичних розвідок в обраному напрямі.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ ІЗ ПІДРЯДНИМ ЧАСУ

Важливою передумовою вивчення складнопідрядних речень із підрядним часу є докладний аналіз часу як філософської та лінгвістичної категорії. На основі встановленої сутності часу слід вивчити способи експлікації часових значень у сучасній німецькій мові та простежити функціонування конструкцій, суміжних за своїми семантичними та структурними характеристиками.

1.1 Темпоральність як загальнофілософська категорія

Для сучасних наукових досліджень, які безпосередньо або опосередковано базуються на сутності, розумінні та сприйнятті часу людиною, у край важливо чітко розмежувати поняття час і темпоральність. Згідно з «Новою філософською енциклопедією», час – це форма протікання всіх механічних, органічних та психічних процесів, умова можливості руху, зміни, розвитку [50, с. 450]. Темпоральність – це часова сутність явищ, яка породжується динамікою їх особливого руху, на відміну від тих часових характеристик, які визначаються відношенням руху певного явища до історичних, астрономічних, біологічних, фізичних та інших часових координат [31, с. 298]. Поняття часу ширше, тому має включати темпоральність, яка містить у собі характеристику безвідносності до зовнішніх процесів і явищ. Для того, щоб чіткіше зрозуміти природу зв'язку та смислові відтінки двох понять, звернімося до розвитку уявлень про час у західних філософських традиціях.

Одразу ж після зародження філософського стилю мислення античні мудреці звернулися до проблеми часу, його онтології. Питання, які неодмінно виникали у процесі вивчення часу, звучали так: час – статичний

чи динамічний; континуальний чи дискретний; куди прямує час: із минулого в майбутнє чи навпаки; час – це вмістилище об'єктів і процесів чи лише впорядкованість розміщення цих об'єктів і процесів? Кожен філософ античності вирішував ці питання по-своєму. Зокрема, елеати (Ксенофан, Парменід, Зенон), заперечуючи рух у просторі й часі, дотримуючись статичної концепції часу, вважали, що він вічний і незмінний [7, с. 89]. Геракліт же, навпаки, підтримував динамічну концепцію часу: відповідно до одного з його метафоричних висловлювань, на людину, яка входить в одну й ту ж ріку, біжать усе нові й нові води [45, с. 42]. Зенон, вирішуючи питання континуальності чи дискретності часу, своїми відомими апоріями (особливо апорією «Стадії») піддав нищівній критиці атомістичні уявлення про простір і, відповідно, «крапкові» уявлення про час [7, с. 97–99]. Платон у трактаті «Тімей» указує, що час – це рухомий образ вічності, що існує у світі ідей, її подoba в емпіричному світі становлення. Саме так він вирішував проблему розмежування плинності та вічності [50, с. 451]. Аристотель визначав час як число руху. Особливої уваги філософ надавав моменту «тепер», який є неділимою межею часу, особливістю якого було те, що він проходить не на початку й не в кінці, а посередині, одночасно розділяючи та поєднуючи частини часу. Крім того, ця точка постійно рухається. Великого значення було надано також душі, яку Аристотель вважав конститутивною щодо часу [15, с. 31–44]. Пояснюючи час як число руху, філософ основною мірою часу визнав обертання небесної сфери, тобто час у трактуванні Аристотеля набуває суто відносного характеру [66, с. 148].

У філософії щодо поняття часу сформувалися дві протилежні думки:

1. Час принципово піддається визначенню.
2. Час даний нам аксіоматично і тому не повинен досліджуватися.

Першу тенденцію пропагували Аристотель і Платон, другу думку відстоювали Августин, Ньютон і Кант [153, с. 8].

Християнство звертається до індивідуальної душі, віддаляючись від античного космосу. Час розглядають у його зв'язку з пам'ятю, саме тому на перший план виходять психологічне та історичне трактування часу.

З ім'ям Августина пов'язують формування антропологічного підходу до сутності часу. Згідно з видатним середньовічним філософом, джерело часу слід шукати не поза людиною, а в ній самій [17, с. 5]. На його думку, потрібно розрізняти теперішнє минулого, теперішнє теперішнього, теперішнє майбутнього; вони співіснують у нашій душі.

Упродовж XVII–XVIII ст. філософи, розглядаючи час, усе ще не поривали з теологічними ідеями та концепціями, але суттєво розвивали уявлення про нього. Зокрема, І. Ньютон вводить поняття абсолютного (математичного) та відносного (буденного) часу. Дж. Локк розглядав час не як послідовність подій, що сприймаються чуттєво, а як послідовність ідей [50, с. 452–457].

Важливий внесок у розвиток розуміння часу робить І. Кант. Розвиваючи та деталізуючи вчення Августина, І. Кант інтегрує його в загальну теорію трансцендентального суб'єкта. У його «Критиці чистого розуму» час утрачає автономність у свідомості людини, а стає швидше інструментом, здатністю сприймати реальність. Час постає разом із простором апіорними формами, які дають змогу чуттєво споглядати та конструювати явища об'єктивного світу [63, с. 120].

Великого значення для сучасного розуміння часу набула теорія відносності А. Ейнштейна. Він постає в розумінні видатного фізика у вигляді четвертої координати, що утворює єдність із трьома просторовими координатами. Така система координат має суттєві переваги під час опису та концептуалізації єдиного просторово-часового континууму. Важливим питанням у процесі аналізу часу є проблема його вимірювання. Згідно з А. Ейнштейном, годинником, який вимірює час, може стати будь-яка система, яка автоматично повторює один і той же процес, при цьому кількість процесів, що вже відбулися, будуть часом, який вимірює вказаний

годинник. Показання годинника, одночасні з певною подією, називають часом цієї події [58, с. 118].

Труднощі дефініції часу полягають у невизначеності вихідного пункту, своєрідного початку координат, еталону виміру. Тому вирішення цього питання спричиняє виникнення відмінностей у концепціях видатних філософів. А. Ейнштейн увійшов в історію космологічним трактуванням часу. М. Гайдеггер, зі свого боку, вихідним пунктом у роздумах про час обрав людське існування (екзистенцію), тому його трактування часу набуло деяких специфічних рис. Час представляє екзистенціал *Dasein* (емпіричне існування), яке відкриває людині розуміння самої себе. Час, як неодмінна характеристика *Dasein*, стає доступним як буття-до-смерті (*Sein zum Tode*). Саме тому розуміння часу як безкінечного, за М. Гайдеггером, походить від його вульгарного розуміння, оскільки основна характеристика часу – це його конечність. Саме тому людське існування, яке неодмінно спрямоване до смерті, виходить за межі часовості й тим самим відкривається буттю. Крім того, філософ розглядав час не як послідовність, а як цілісність трьох вимірів – минулого, теперішнього і майбутнього [50, с. 452–457].

На думку М. Гайдеггера, між об'єктивним світом і людиною не існує жодної непрохідної межі. Коли людина зазирає всередину себе, то знаходить там не щось відмінне від світу, а те, що допомагає розкрити природну, спонтанну реальність. З іншого боку, передумова буття – це наявність людини, у якій відбувається розкриття сутності буття. Так філософ долає опозицію внутрішнє / зовнішнє [17, с. 23–24]. Саме зазначене розуміння буття й сущого потребує конкретизації поняття часу, виокремлення темпоральності як протиставлення людського буття речі та її відчуженому часу [31, с. 298].

Отже, між поняттями «час» і «темпоральність» наявні родо-видові відношення. Темпоральність увійшла в сучасну філософську культуру через екзистенціалістську традицію. Оскільки темпоральність – це сутність

процесів безвідносно до інших систем, вона може бути використана для опису психічних і соціальних явищ.

1.2 Часова семантика: понятійний і значеннєвий компоненти

Досліджуючи семантику на будь-якому рівні, беремо до уваги проблему універсальності, різнорідності, структурованості та її обсягу.

У першій половині XX ст. термін «семантика» використовували переважно стосовно лексики. Звичайно ж, учені не заперечували здатність виражати значення та надавати інформацію іншими одиницями мови. Проте ці одиниці разом із їхнім змістом розглядали під іншими рубриками: у синтаксисі, словозміні та словотворенні [37, с. 119–120]. На сучасному етапі під «семантикою» розуміють весь зміст, усю інформацію, які передаються мовою або будь-якою мовною чи мовленнєвою одиницею (словом, граматичною формою слова, словосполученням, реченням, текстом, дискурсом) [8, с. 226; 89, с. 438]. Відповідно до наведеного визначення семантика пронизує кожен рівень мови, і саме в цьому виражається її універсальність.

Семантику вчені ставлять на різні позиції в лінгвістиці. Зокрема, її трактують як окремий рівень мови поряд із синтаксичним, морфологічним і фонологічним рівнями. Проте В. А. Звєгінцев не вважає таку позицію справедливою, називаючи семантику стержнем, який конструює всю мову [29, с. 75]. Різнорідність семантики проявляється в здатності одиниць одного мовного рівня виражати різні типи значень: корінь повнозначного слова виражає лексичне значення, водночас афікси виражають граматичні значення, які, зі свого боку, розпадаються на категоріальні та реляційні.

Щодо структури семантики відомо декілька підходів. Передовсім варто підкреслити нечіткість і неповноту трактування вказаного терміна як *значення* [6, с. 400; 44, с. 405–406]. Оскільки таким же словом називають

неодмінний компонент семантики мовної одиниці, який позначає власне семантичний факт мови, може виникнути термінологічна непрозорість.

Варто зазначити, що семантика виникає внаслідок взаємодії трьох складових реальності: об'єктивного світу, мислення та мови. Основне питання, яке постає під час розгляду вказаних трьох сутностей та їх ролі в семантиці, – це питання єдності чи роздільності мови та мислення, яке позначається на проблемі співвідношення термінів «значення» й «поняття» [3, с. 39], тобто в процесі ототожнення мови та мислення терміни «значення» й «поняття» зливаються. Якщо ж між мовою та мисленням устанавлюються певні відмінності, то відношення між «значенням» і «поняттям» стають складними й подекуди негомогенними. Радянський дослідник С. Д. Кацнельсон указував на безпосередній зв'язок мови та мислення та труднощі під час розмежування мови, на базі якої здійснюються процеси мислення, та процесів мислення, що протікають у мовних формах [33, с. 404–405]. Водночас Ю. С. Степанов розрізняє «значення» та «поняття», указує, що вони в деяких словах (як правило, термінах) зливаються, проте їх не слід цілком ототожнювати [73, с. 11–12].

Розглядаючи семантику, О. В. Бондарко виокремлює в ній два аспекти (рівні): значення та смисл [10, с. 101–102; 33]. Значення охоплює зміст одиниць і категорій певної мови, яке входить у систему цієї мови й відображає її особливості, план змісту мовних знаків. Смисл – це зміст, не пов'язаний лише з однією формою або системою форм певної мови. Смилом є спільний семантичний елемент внутрішньомовних і міжмовних синонімів.

З огляду на вказані визначення можна зробити висновок, що смисл виходить за межі мовної структури й наближується до когнітивної ментальності. З іншого боку, реалізація смислу можлива лише в процесі мовлення, тому це характеризує смисл як результат мисленнево-мовленнєвої діяльності [10, с. 103–104]. Подібне трактування смислу знаходимо у Дж. Лайонза. Смисл учений визначає в термінах смислових відношень, які можуть бути двох видів: підстановочні (парадигматичні) та комбінаторні

(синтагматичні) [37, с. 139]. Варто вказати на проміжний характер смислу, який хоча й базується на мовних одиницях, проте простягається в когнітивну сферу й цим забезпечує собі міжрівневу (у Дж. Лайонза) або й узагалі міжмовну (в О. В. Бондарка) сталість.

Услід за М. Ф. Алефіренком вважаємо, що під час розгляду семантики слід розрізняти когнітивний і власне мовний аспекти [3, с. 30]. З іншого боку, якщо ми будемо розглядати «поняття» в діяхронії, то не зможемо обійти можливість зміни поняття, опосередковану двома факторами: накопиченням людством знань про світ і консервативністю мовних значень. Якщо зіставити процеси мовного онтогенезу та філогенезу, то стане зрозуміло, що ми говоримо мовою наших предків, а з мовою успадковуємо значення мовних одиниць, до яких лише додаємо нові знання, подекуди не відкидаючи старих. Отже, мова містить старі знання людства в законсервованому стані, тому за допомогою реконструкції попередніх мовних значень можемо робити висновки про мовне мислення поколінь, яке, звичайно ж, базується на мисленні суто когнітивному. Наприклад, у багатьох сучасних мовах можна сказати *«сонце сходить»* через брак знань про сонячну систему на попередніх етапах розвитку народу-носія мови [61, с. 112]. Тут «поняття» постає перед нами як елемент мовного мислення, дослідження якого – це обов'язкова передумова вивчення когерентних мовних утворень.

Отже, у процесі дослідження часової семантики необхідно виділяти такі компоненти, як: понятійний, який репрезентує результат мисленнєвого або мовно-мисленнєвого відображення часу, його концептуалізації, тобто модель часу в мові, сформована внаслідок когнітивної діяльності з урахуванням досвіду попередніх поколінь, проте під значним впливом мови; та значеннєвий, який є результатом взаємодії мовних значень, пов'язаних з ідеєю часу, і який виражається в категоризації мовної семантики.

1.2.1 Модель відображення часу в німецькій мові. Основна особливість часу – це те, що його не можна сприйняти безпосередньо

органами чуття. З іншого боку, не маючи змоги виокремити час і поглянути на нього безвідносно до об'єктивної реальності, не можемо уявити світ без часу. Час – це фундаментальний атрибут існування. Доказом цього положення в мові може бути той факт, що часова співвіднесеність дії, яка виражається у висловленні, є неодмінною складовою предикації [39, с. 138]. Не дивно, що словосполучення на зразок «*дощова погода*» сприймається виключно як атрибутивне; проте якщо до нього додати обставину часу «*сьогодні дощова погода*», то воно характеризується як предикативне.

Співвіднесеність семантичної структури висловлення з комунікативною ситуацією включає в себе, окрім зв'язків між мовцем і слухачем, їхнього ставлення до повідомлюваного, обов'язкову віднесеність змісту висловлення до місця й часу мовленнєвого акту. Причому не можна залишити осторонь очевидний зв'язок простору та часу, оскільки в мовленні за допомогою засобів вираження просторових відношень можуть бути виражені відношення темпоральні (1).

(1) *Als sie auf dem Bahnhof waren, fragten sie nach der Abfahrtszeit des Zuges* > *Auf dem Bahnhof fragten sie nach der Abfahrtszeit des Zuges* [150, с. 91].

Обставина місця (auf dem Bahnhof), яка, власне, належить до «квазілокальних обставин» (Quasilokale) [150, с. 405], експлікує таксисне значення одночасності. Проблемі вираження темпоральних відношень за допомогою локативності в сучасній німецькій мові присвячено окремі дослідження [53].

Комплексність мовних засобів вираження просторових і часових відношень підтверджує також той факт, що під час мовленнєвого онтогенезу освоєння категорії локативності в когнітивному плані визначає в багатьох аспектах освоєння часових відношень і що ця закономірність відображається в мовному розвитку. Наслідком цього є той факт, що лексичні засоби вираження темпорального дейксису засвоюються в онтогенезі, базуючись на лексичних засобах вираження локативного дейксису [34].

Основна риса часу – це рух. Навіть у статичних концепціях часу рух наявний у формі переміщення точки тепер (Т-точки). У мовленні цей рух можна спостерігати в реченнях, у яких відображено декілька послідовних дій, тобто в яких «час події» (*Aktzeit*) збігається з «точкою відліку» (*Betrachtzeit*) [52, с. 286]. У прикладі (2) кожна з чотирьох форм теперішнього часу експлікує подію, яка відбувається одночасно з часом сприйняття її, відповідно, часом споглядання цієї дії. Проте вказане речення вміщує в себе, крім теперішнього, ще й минулий і майбутній часи. Тому, не порушуючи логіки та часових співвідношень, ми можемо на основі вихідного (2) речення побудувати таке (3):

(2) *Die Tür geht auf, er kommt herein, schaut sich um, rennt hier nach vorne zu mir* [150, с. 312].

(3) *Er kommt herein, nachdem die Tür aufgegangen ist* [150, с. 312].

Речення вказаного типу – це максимально точне мовне відображення рівномірного плину реального часу. За допомогою чого досягається вказаний ефект? Розглядаючи відображення часу в мові, Р. Лангакер розрізняє час, який сприймає людина, або концептуалізований час (*conceived time*), та час, який мозок людини потребує на обробку інформації про часові характеристики об'єктів, або процесуальний час (*processing time*). Перший із двох часів виступає в такому разі об'єктом, а другий – способом концептуалізації [185, с. 78]. У реченнях, що містять послідовність певних подій, виражених однаковими часовими формами дієслова, процесуальний час ніби накладається на концептуалізований час.

Зважаючи на тісний зв'язок простору й часу, а також на рух як характерну особливість часу, лінгвальну модель часу зображають як просторову. Оскільки час – це неодмінний атрибут об'єктивної реальності, то лінгвальне відображення часу – це неодмінний атрибут мовної картини світу. Логічно припустити, що кожна мова по-своєму конститує образ часу, базуючись, по-перше, на світоглядних уявленнях народу-носія мови, а по-друге, на культурних традиціях цього народу. Звісно ж, цей образ змінювався

в процесі розвитку кожної окремої мови. Розглянемо формування лінгвальної моделі часу в німецькій мові. Щоб виявити початок розвитку семантичної категорії часу, точкою відліку обираємо прамову.

На початкових фазах розвитку індоєвропейської моделі світу характерною була атемпоральність, яка близько 600 р. до н. е. була витіснена часовим стилем мислення, проте Р. Вендорф вважає, що прототипове часове сприйняття виникло одразу із зародженням мови та мислення [153, с. 89]. Важливим фактором переходу до часовості у сприйнятті світу був початок літочислення і, відповідно, винайдення календаря. Час вимірювали відносно руху космічних об'єктів, а саме місяця [16, с. 684], досвід вимірювання кількості днів ночами зберігся й у германських племенах [40, с. 435]. Пов'язаний із рівномірними та повторюваними циклами руху місяця, час одразу ж набув ознак циклічності [153, с. 86–89]. На циклічність часу в індоєвропейській прамові може вказувати також те, що одним із понять, які лежали в основі найменувань часу, було «крутити, вертати, повертати», виражене індоєвропейським коренем * $\sqrt{\square}$ er- (пор. рос. *время*) [40, с. 430]. Проте варто зазначити, що давньоєврейська культура запозичує в персів їхнє лінійне розуміння історії [153, с. 89]. Саме цей народ міг принести нову концепцію часу на індоєвропейський простір.

Циклічний час може бути зображеним у вигляді кола. Основна особливість цієї фігури – відсутність початку та кінця, відсутність попереднього та наступного й, відповідно, минулого та майбутнього, що зображено на рисунку 1.1.

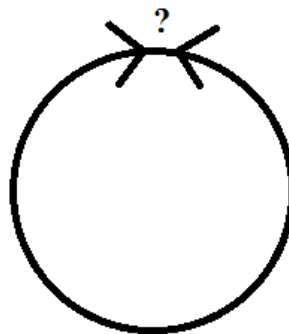

Рис. 1.1 Циклічна модель часу

Часові форми дієслова в праїндоевропейській мові могли виникнути на основі видових значень: презенс виражав тривалу дію (дуратив), аорист – нетривалу, миттєву дію (моментатив), перфект – закінчену дію чи стан; проте ці ж форми позначали й часові характеристики процесів, тому прийнято вважати значення цих форм видо-часовим [40, с. 265]. Індоевропейські мови вже на етапі свого зародження містили в собі елементи лінійного та циклічного часу.

Подаємо умовне зображення лінійного рівномірного плину часу у вигляді прямої лінії, посередині якої – теперішній час, справа – майбутній, а зліва – минулий (рис. 1.2.).

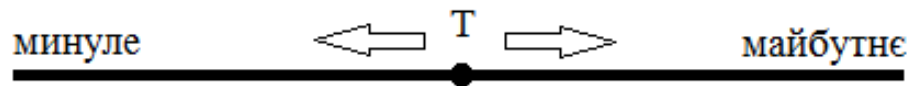

Рис. 1.2 Лінійна модель часу

Проте ми одразу ж поставимо перед такою проблемою: у який бік ми маємо поставити стрілку напрямку руху часу – управо чи вліво. Логічно припустити, що лінія рухається в правий бік, оскільки час прямує в майбутнє в тому значенні, що все, що буде в майбутньому, знаходиться перед нами. Проте на цій же лінії наявна Т-точка, яка, у випадку руху лінії вправо, неодмінно почне рухатися вліво, тобто в минуле. Зважаючи на це, Н. Д. Арутюнова розділяє мовні моделі часу на такі, у яких основна фігура – це людина (у нашому випадку Т-точка), і такі, які орієнтовані на сам час [4, с. 53]. Дж. Лакофф також визначив вказане протиріччя й пояснив його тим, що образи (метафори) часу – не узгоджувані, а швидше когерентні [38, с. 68–71], тобто мовні моделі часу поєднуються та співіснують одна з одною.

Аналіз темпоральної лексики російської мови, проведений Н. Д. Арутюновою, показав, що первинною в мові була модель часу, у якій час рухається з майбутнього в минуле, а ми розміщені обличчям у минуле [4, с. 54–55]. Потрібно зазначити, що подібний аналіз німецької темпоральної лексики може показати той же результат. Наприклад, такі слова, як *vorig*, *Vorfahr*, *vorausgehen*, включають у себе складову *vor-*, яка вказує, що дія або

об'єкт у минулому знаходиться попереду нас. Водночас *folgend, Nachkomme*, що стосуються майбутнього, указують на те, що майбутнє слідує (*folgt*) або йде за нами (*kommt nach*).

Саме орієнтованість на минуле, а не на майбутнє може пояснити відсутність спеціальної дієслівної форми майбутнього часу в готській мові при поширеному вживанні претерита [23, с. 168–171]. Про це ж свідчить матеріал давньоверхньонімецької мови. Аналітичні форми майбутнього часу розвиваються в німецькій мові лише в XV–XVI ст. [49, с. 215]

Проте циклічний час не був повністю витіснений лінійним. Як зазначає А. Я. Гуревич, для архаїчного суспільства в основних рисах характерним було циклічне розуміння часу. Унаслідок невисокого рівня розвитку техніки та помірного запасу знань про будову Всесвіту природні цикли відігравали більшу роль у плануванні людиною своєї діяльності, і залежність людини від них була істотною [22, с. 87]. Це, звичайно ж, не могло не позначитися на структурі свідомості давніх германців. Ритмічність колового руху життєво важливих процесів, регулярність повторення визначних явищ стали визначальним фактором формування духовного життя.

З розвитком науки (а особливо історії) і техніки людина змогла, по-перше, стати більш незалежною від часу, а по-друге, краще усвідомлювати причинно-наслідковий зв'язок минулого й теперішнього і, крім того, базуючись на цих зв'язках, конструювати у свідомості майбутнє. Отже, весь час вибудувався в одну суцільну лінію. Величезний вплив мала також християнська релігія, яка своєю есхатологічною концепцією формувала уявлення про конечність часу.

У зв'язку з цим Б. А. Успенський указує на співіснування космологічної та історичної європейської свідомості, яким відповідають циклічна та лінійна модель сприйняття часу [74, с. 26–28]. Ця гіпотеза підтверджена в дослідженнях мовного матеріалу. Дослідниця темпоральної лексики російської мови Є. С. Яковлева послідовно визначила співіснування двох моделей у російській мовній картині світу [90, с. 142–150; 91]. Співзвучними

є погляди сучасних вітчизняних германістів, які вказують на боротьбу циклічного часу з лінійним у свідомості давніх германців, що тривала впродовж усього середньовіччя [11, с. 251]; сучасній німецькомовній картині світу властиве співіснування циклічного та лінійного часу з певним переважанням лінійного сприйняття часу, що пояснюють психологією сучасної людини, для якої майбутнє стає більш пріоритетним порівняно з теперішнім і майбутнім [9, с. 11–12].

Якщо описувати індоєвропейське сприйняття часу в категоріях протяжності / непряжності, то можна виокремити моментативне (крапкове), дуративне (стабільне, тривале) та ітеративне (повторюване) відображення протікання процесу [36, с. 73], тобто час у мові постає перед нами як єдність континуальності та дискретності. Процеси простягаються в часових періодах, а події відбуваються в часових пунктах. Проте труднощі, що виникають під час розмежування процесів і подій, можуть завести науковця в глухий кут, оскільки часовий континуум переходить у мові часто в дискретність, а, навпаки, дискретність – у континуум [185, с. 12].

Може видатися незрозумілим, як реципієнт однозначно і швидко сприймає висловлення, що ґрунтується на двосторонніх переходах із континууму в дискретність. Варто зазначити, що моментивність та дуративність гармонійно вписуються і в циклічну, і в лінійну концепцію часу й не мають викликати очевидних труднощів під час сприйняття, зображення ітеративного процесу в обох указаних моделях часу викликає певні труднощі.

Справді, якщо зобразити ітеративну дію на часовій лінії, це будуть певні відрізки, тотожні між собою за довжиною, які повторюються зі сталою періодичністю й простягаються ліворуч у безкінечність (рис. 1.3). Наприклад, зобразимо схематично на часовій лінії періоди, які задаються обставиною часу в реченні: *Morgens trank ich Kaffee*.

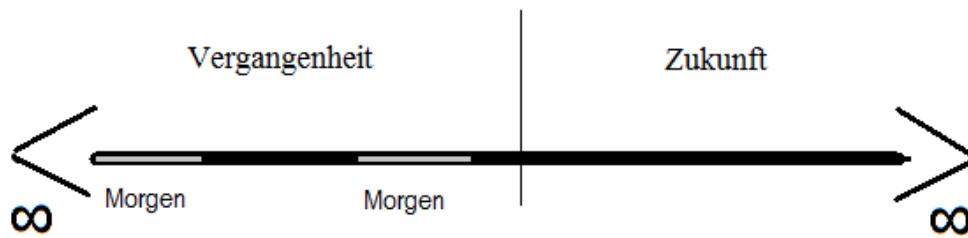

Рис. 1.3 Зображення ітеративного процесу на лінійній моделі часу

Виникає питання: як може мова, використовуючи мінімальні засоби, позначити геометрично не поєднані між собою дискретні проміжки часу?

Ітеративність поєднується краще з циклічною моделлю часу (рис. 1.4).

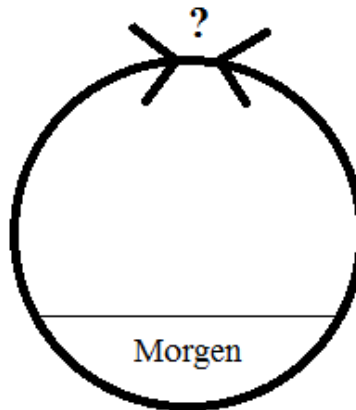

Рис. 1.4 Зображення ітеративного процесу на циклічній моделі часу

Проте ця модель не здатна відокремити минуле від теперішнього й майбутнього, тому не відображає адекватно часовий план наведеного прикладу. Можна зробити припущення, що модель представлення часу в німецькій мові, як і в більшості індоєвропейських мов, має не лінійну і не циклічну, а більш складну форму, що включає в себе і лінійність, і циклічність, а також континуальність і дискретність. На нашу думку, найкращою графічною моделлю представлення часу в сучасній німецькій мові слугує спіраль, яка ідеально відображає єдність усіх указаних рис часу в мові (рис. 1.5).

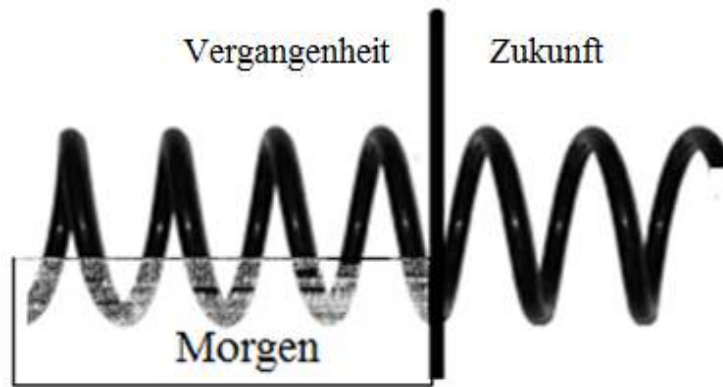

Рис. 1.5 Зображення ітеративного процесу на спіральній моделі часу

Спіраль включає й колові форми, і лінійну протяжність часу; у ній наявна континуальність, оскільки лінія спіралі не обривається в жодному місці, і дискретність, оскільки, якщо припустити, що кожен виток спіралі це одна доба, а нижня частина – це ранок, то, провівши умовну лінію по нижній частині спіралі, ми зможемо виокремити простим способом саме ті проміжки часу, які так легко виокремлювалися мовними засобами у вказаному реченні.

Відповідно до цієї логіки ітеративність виникає в німецькій мові пізніше за моментативність і дуративність. Доказом цього положення може слугувати той факт, що лише в XIV–XV ст. розвивається окрема модель підрядної клаузи часу зі сполучниками *als dicke*, *so dicke*, *so oft*, які були здатні виражати повторюваність двох подій, пов'язаних у часі [49, с. 315].

Важливий аспект міжмовних відмінностей – це сприйняття часу. Розглядаючи європейські мови індоєвропейської сім'ї, помічаємо, що загальна модель часу має бути подібною, ураховуючи схожий міфологічний початок кожної культури і, відповідно, циклічне відображення часу в первісному стані мов, а також пізніший вплив релігії та технічно-наукового прогресу, який сприяв «видовженню» циклічного часу та його мутації в спіральний. Проте кожна мова виявляє свої особливості сприйняття часу внаслідок гетерогенності історичного розвитку народу – носія мови. Отже, можемо спостерігати різну часову зорієнтованість мов при однаковій часовій моделі: зокрема, для ірландської мови характерним є співвіднесеність

минулого і майбутнього не з рухом уліво й управо відповідно, а вгору по витках спіралі [47, с. 122]; російська мова орієнтована на циклічність більше, ніж германські мови [87, с. 61]. Експлікацією вказаної орієнтації є вживання відповідних лексичних одиниць із часовою семантикою (прийменників і прислівників в ірландській мові) або розвиненість певних граматичних категорій (категорія виду в російській мові). Для німецької мови характерні переважна горизонтальність протікання часу та надання переваги лінійності.

Ще одне важливе питання в процесі розгляду моделі часу в мові – це проблема плинності або незмінності часу. Важливо підкреслити той факт, що будь-які форми діяльності людини, зокрема й мовленнєва, пронизані просторово-часовими відношеннями, які належать до неодмінних атрибутів усіх процесів об'єктивної реальності. Водночас ідеальні об'єкти, якими є поняття, цінності, закони логіки та моралі, мають позачасовий і позапросторовий характер, вони розщеплені вічністю. Проте неможливо заперечити той факт, що ці ж ідеальні об'єкти мають істотний вплив на мовленнєву діяльність. Виходячи з цього, можемо зробити цілком логічне припущення, що мова, затиснута між часовою локалізованістю мовленнєвих структур і процесів та нелокалізованістю мовних об'єктів і структур, повинна поєднувати в собі такі форми існування часу, як плинність/конечність і незмінність/вічність.

Вічність – це форма безкінечності, а звідси й стабільності часу; це час, у якому немає точки тепер, але кожен момент часу відбувається в певний момент. У якій же формі вічність може виражатися в мові? На нашу думку, такому розумінню вічності найбільше відповідають загальні твердження, істини, які не пов'язані безпосередньо з об'єктивним часом. Дієслова в таких висловленнях уживаються у формі атемпорального презенса. Наприклад:

(4) *Die Erde bewegt sich um die Sonne* [163, с. 531].

(5) *Gold ist ein Edelmetall* [163, с. 531].

Якщо повернутися до спіральної моделі часу, то побачимо, що вона містить у собі як плинність (протяжність в лівий і правий бік), так і

незмінність (тотожність витків), а отже, мова має змогу відображати як плинність, так і незмінність, не переходячи до іншої моделі часу.

Отже, лінгвальне відображення часу доцільно зображати у вигляді просторової моделі. Час у німецькій мові представлений історичним поєднанням циклічності й лінійності та їх модифікацією в цільну спіральну модель. Саме така модель уможлиблює вербалізацію складного комплексу темпоральних відношень між явищами та процесами матеріального й ідеального світів. Характерними рисами німецької мовної моделі часу є: горизонтальне зображення протікання часу; напрямок руху часу з минулого в майбутнє з реліктами протилежного напрямку; переважання лінійності над циклічністю часу.

1.2.2 Семантична категоризація часу. Складність, неоднорідність, плюралізм трактування процесів концептуалізації та вербалізації часу породжує багатоаспектність підходів до семантичної категоризації часу.

У лінгвістичних студіях термін «темпоральність» (Temporalität) почасти експлікується як часовий зміст (Zeitinhalt) [163, с. 128] або «лінгвістичний час» [25, с. 111], тобто цим терміном позначають весь комплекс часових відношень, які можуть бути виражені в людській мові. Таке вживання вказаного терміна видається виправданим у зв'язку з його тотожністю загальнофілософському поняттю. Але з огляду на те, що вказаний термін може вживатися й у вузькому значенні – як один із п'яти компонентів аспектуально-темпорального комплексу [10], як одна з трьох аспектуально-темпоральних понятійних категорій [89, с. 385] тощо, ми вважаємо, що потрібно звернутися до більш спеціалізованої назви. Обираючи між парою номінацій «лінгвістичний час» і «лінгвальний час», схиляємося до другого варіанта, оскільки поняттям «лінгвістичний час» позначають історію розвитку мов і періоди розпаду прамов [12, с. 129–131].

У рамках функціональної граматики О. В. Бондарко об'єднує всі семантичні категорії, що відображають різні аспекти ідеї часу, в одну широку

семантичну єдність – аспектуально-темпоральний комплекс. До нього входять такі категорії: *аспектуальність*, *часова локалізованість*, *темпоральність*, *таксис* і *часовий порядок* [10, с. 357–542].

З огляду на відсутність граматичної категорії виду в сучасній німецькій мові, аспектуальності як семантичній категорії варто приділити особливу увагу у світлі тісного взаємопроникнення аспектуальних і темпоральних параметрів висловлень. Прикладом такої тісної взаємодії є особливості парадигми претерито-презентних дієслів. Указана категорія дієслів, яка представлена в усіх індоєвропейських мовах, виникла внаслідок первинного видового значення сильної форми минулого часу. Перфект позначає закінчену дію, результат якої спостерігається в теперішній час. Наприклад, грец. *voûda* «знаю» за формою перфект, який буквально означає «взнав», «побачив» (пор. гот. *wait*, днн. *wei* «знаю»; тобто дізнався = знаю) [27; 49, с. 181]. Ще один приклад такої взаємодії – це розвиток бінарної системи німецьких часових форм індикатива на основі протиставлення аспектуальних значень: дуративності та перфективності [27].

На труднощі встановлення загального переліку часткових аспектуальних значень указував Ю. С. Маслов. Вони виникають внаслідок дії кількох вагомих факторів: принципової неточності встановлення загальних значень у семантиці внаслідок вагомого віддалення абстракцій від реального функціонування мови; кількісних і якісних відмінностей засобів вираження аспектуальності окремих мов; недостатності опису аспектуальності окремих мов [43, с. 34]. У зв'язку з цим учений виокремлює окремі аспектуальні опозиції, які встановлюють важливі критерії для зручності огляду аспектуальних значень. До них належать перфектив / імперфектив (інше позначення – термінатив / курсив [94, с. 172]), прогресив / не прогресив, кратність (ітеративність) / звичність тощо).

Категорія часової локалізованості включає семантичну опозицію локалізованості / нелокалізованості дії в часі. Часова локалізованість позначає пряме співвідношення процесу з абсолютним часом у висловленні.

Часова нелокалізованість включає в себе, на думку О. В. Бондарка, неконкретність, невизначеність, тобто необмежену повторюваність, узуальність або часову узагальненість (позачасовість) [10, с. 443].

Категорія темпоральності базується на мовній концептуалізації абстрактного перебігу часу, безвідносного до його наповнення, тобто явищ та процесів. Традиційна тричленна опозиція, яка конститує категорію темпоральності, минуле / теперішнє / майбутнє, не оптимальна для опису темпоральної семантики німецької мови в усіх її проявах. Окремі граматичні явища вказують на чітке розмежування минуле / неминуте, причому неминуте є позначенням теперішнього і майбутнього, диференціація яких відбувається допоміжними засобами. Як приклад таких явищ у сучасній німецькій мові можна назвати:

– темпоральне значення кон'юнктивних дієслівних форм у реченнях гіпотетичної та нереальної умови. *Wenn Sie Lust hätten, könnten wir nach dem Mittagessen einen Spaziergang machen* [163, с. 181] (може стосуватися і теперішнього, і майбутнього);

– особливості вживання часових сполучників **als** (одноразова дія в минулому) та **wenn** (одноразова дія в теперішньому або майбутньому).

Сюди ж можна віднести парадигму часових форм індикатива в двн. Як відомо, у двн. існували лише дві часові форми індикатива: претерит, який виражав минулий час, і презенс, використовуваний на позначення теперішнього і майбутнього [49, с. 187], тобто семантична привативна опозиція минуле / неминуте була закріплена в двн. мові ще й опозицією морфологічною.

Термін «таксис» уперше запропонував Р. О. Якобсон [174, с. 140–141]. На думку вченого, таксис характеризує один факт щодо іншого й безвідносно до моменту мовлення. Слід зазначити, що таксис не виражається в більшості мов окремою граматичною категорією, а співіснує у формі однієї об'єднаної з видом або часом категорії [43, с. 310]. У німецькій мові таксис пов'язаний

тісніше з категорією темпоральності, що знаходить своє вираження у функціонуванні системи відносних часів.

Розглядаючи часову та видову семантику, О. В. Падучева користується виділеними Г. Рейхенбахом трьома часовими моментами, до яких належать: час мовлення, час події та точка відліку [52, с. 286]. Точкою відліку називають при цьому перспективу, з якої сприймаються події у висловленні. Виокремлення вказаного часового моменту – це необхідна передумова опису часової семантики форм німецької мови, зокрема розгляду абсолютного та відносного часових форм дієслова в німецькій мові.

Часовий порядок О. В. Бондарко трактує як мовне представлення «часу в подіях», яке відображається у висловленнях і цілісному тексті. Структуру часового порядку в тексті утворюють різноманітні комбінації динамічності / статичності [10, с. 519].

Дещо по-іншому бачить комплекс аспектуально-темпоральних категорій О. І. Смирницький. Досліджуючи категорії англійського дієслова, учений виокремлює аспектуальність і темпоральність, але додає до них категорію часової віднесеності, яка формально утворюється опозицією перфект / неперфект [68, с. 308–316]. Проте під час визначення загального значення членів опозиції виникають певні труднощі. Неперфект / перфект співвідносяться як безпосередня (проста) часова віднесеність / опосередкована складена часова віднесеність, проте ця значеннєва лінія перетинається з ще одним значенням перфектних форм – передуванням основній події. Тому цілком зрозуміло, що категорія часової віднесеності семантично поєднує в собі категорії таксису та часової локалізованості.

Постає проблема співвідношення темпоральності, аспектуальності й таксису. Для вироблення чіткого критерію розрізнення вказаних семантичних категорій потрібно проводити чітку межу між безкінечним *часом* як абстрактним явищем, безвідносним до будь-яких зовнішніх процесів і часом, який визначається лише рухом Т-точки, та кінечним *процесом* у найширшому його розумінні як способом реалізації часу, процесу, який

відбувається в часі. Розрізнення часу та процесу пояснює появу та сутність таких семантичних категорій, як: темпоральність, яка презентує минуле, теперішнє та майбутнє, здатна характеризувати абстрактний час; аспектуальність позначає, на думку О. М. Пешковського, як протікає в часі або як розподіляється в часі той процес, який позначається основою дієслова [54, с. 105] (або в ширшому розумінні – який конститується висловленням); таксис, зі свого боку, – це складне утворення, яке суміщує два або більше процесів і виражає їх взаєморозміщення в часі, поєднуючи час і процес.

Часову семантику розглядають у сучасних лінгвістичних студіях також із позиції часової референції. У книзі «Введение в грамматическую семантику» В. О. Плунгян, послідовно розмежовуючи час і ситуацію в часі, виокремлює *часовий дейксис*, *таксис* та *аспект* [55, с. 255–256]. Часовий дейксис потрактовано як орієнтацію часу ситуації щодо моменту мовлення. Базуючись на загальному значенні категорії, автор виокремлює три грами: «ситуація Р збігається в часі з моментом мовлення», «ситуація Р передує моменту мовлення» і «ситуація Р іде за моментом мовлення». Ці грами мають загальноприйняті назви – «теперішнє», «минуле» і «майбутнє». Звичайно ж, поза увагою вченого не залишаються випадки опису ситуацій безвідносно до моменту мовлення. Таке вживання форм часу лінгвіст називає «дискурсивним», указуючи на відмінності між двома типами текстів, що представляють «дейктичний» і «наративний» режими [55, с. 257–258].

Отже, лінгвістичний час, тобто загальна ідея часу в мові, знаходить своє вираження в системі семантичних категорій, що утворюють аспектуально-темпоральний комплекс. Лінгвісти по-різному характеризують категоріальний склад вказаного комплексу. Проте неодмінними складовими є категорії темпоральності, аспектуальності й таксису.

1.3 Засоби вираження аспектуально-темпоральних категорій у німецькій мові

Реалізація загальної ідеї часу, функціонування та формування засобів концептуалізації часу в німецькій мові є ваговою складовою кола інтересів вітчизняних [9; 30] і закордонних [5; 18; 153; 264] германістів.

Через багатоманітність і різність засобів вираження семантичної категорії часу в сучасних лінгвістичних студіях постає питання про диференціацію граматичного та лексичного часу [14, с. 824; 83, с. 151]. Слід зазначити, що такий формальний підхід до розгляду досліджуваного явища може призвести лише до обмеженої кількості наукових висновків, тому що під час вивчення семантики епістемологічно більш важливим є не розподіл та окремий розгляд значеннєвих компонентів засобів кожного мовного рівня поодиночі, а сукупність, взаємодія мовних одиниць різних рівнів у процесі концептуалізації, компенсаторні процеси, які відбуваються між цими рівнями та є визначальним фактором розвитку мови.

Розглянемо типові мовні засоби вираження таких складових аспектуально-темпорального комплексу, як **аспектуальність, темпоральність і таксис**.

Часова локалізованість і часовий порядок мають обмежений набір засобів вираження з таких причин:

- часова локалізованість експлікується не за допомогою окремих класів мовних одиниць, а передовсім висловленням загалом, контекстом, взаємодією засобів вираження, до яких належать часові форми дієслова-присудка, референтний / нереферентний суб'єкт, темпоральні маркери, локальні маркери [1];

- часовий порядок належить насамперед до текстових категорій і не закріплений за окремими одиницями мови. Характерні маркери часового порядку – це граматична категорія часу та виду, лексичне значення дієслова,

а також обставини, що позначають окремі часові моменти та інтервали [10, с. 525–527].

Як відомо, у сучасній німецькій мові немає граматичної категорії виду. Аспектуальні значення дієслова відомі у формі *Aktionsarten*, тобто семантичного вираження способу перебігу та градації події, яка позначається дієсловом. Дія позначається з огляду на її часові та змістові характеристики, які можуть переплітатися в окремих мовних формах. Виокремлено два класи *Aktionsarten*: дуративні (або імперфективні) дієслова, до яких належать ітеративні (або фреквентативні), інтенсивні та демінутивні; перфективні, підкласами яких є інгресивні, егресивні, мутативні та фактитивні (або каузативні) [163, с. 62–63].

У двн. мові були наявні елементи видової диференціації, але в подальшому ця категорія не набула послідовного розвитку [49, с. 170]. Незважаючи на відсутність граматичної категорії виду, німецька мова багата на морфологічні, лексичні, лексико-граматичні та синтаксичні засоби вираження *аспектуальності* [27; 163, с. 63–67], серед яких основну роль відіграють прислівники з аспектуальною семантикою [152, с. 319–321].

1. Морфологічні засоби:

– дієслівні префікси:

а) *blühen* – *erblühen*; *lachen* – *auflachen* (інгресивність);

б) *trinken* – *austrinken*; *löschen* – *verlöschen* (егресивність);

– дієслівні суфікси: *streichen* – *streicheln*; (ітеративність);

– словоскладання: *totschlagen* (егресивність);

– умлаут і переломлення e/i: *platschen* – *plätschern*; *bitten* – *betteln* (ітеративність);

– дієприкметник I (дуративність): *Die Kinder kamen **singend** ins Zimmer* [148, с. 45];

– пасив дії (Vorgangspassiv): *Die Tür wird geschlossen.*

Вираження видового значення префіксальним способом – це характерна риса індоєвропейських мов. Зокрема, спільногерманський префікс *ǵe-* (гот. *ǵa-*, двн. *ǵa-*, *ǵi-*, свн. *ǵe-*) функціонально та семантично пов'язаний із лат. *com-*, *co-*, умбр. *-ku*, хет. *-ǵan*. Відповідники в інших мовах індоєвропейської сім'ї вказують на те, що історично германська частка *ǵe* виражала конкретне значення сумісності. Пізніше, внаслідок сполучення з дієсловами, вказана частка втрачає конкретну семантику, набуваючи значення часової завершеності. У двн. префікс *ge-* надавав дієсловам перфектної семантики, а саме інгресивності або егресивності [26, с. 101]. Частка переходить із лексичної в лексико-граматичну сферу, а до свн. періоду вона граматикалізується повністю й перетворюється у формальний показник дієприкметника II.

2. Лексичні засоби:

- іменники *Anfang*, *Ende*;
- прислівники (та відповідні прикметники) *unaufhörlich* (дуративність), *plötzlich* (інгресивність);
- прийменникові конструкції: *von Zeit zu Zeit*, *ab und zu*.

3. Лексико-граматичні засоби:

- дієслова, які вказують на окремі етапи або особливості розвитку процесу: *beginnen* (інгресивність), *aufhören* (егресивність), *fortfahren* (дуративність), *pflügen* (ітеративність);
- описові конструкції: *in Blüte stehen* (дуративність), *in Betrieb setzen* (інгресивність), *zum Abschluss bringen* (егресивність);
- прогресивні конструкції: *am* + *V_{Inf}* + *sein*; *beim* + *V_{Inf}* + *sein*; *dabei* + *sein* + *zu-Inf*; *im* + *V_{Inf}* + *sein* [145, с. 16].

4. Синтаксичні засоби:

- сполучення дієслів з ідентичною або подібною семантикою: *Er arbeitet und arbeitet*. *Er ist und bleibt ein hervorragender Spezialist* (дуративність).
- окремі підрядні клаузи часу, які вводяться сполучниками: *sobald* (перфективність), *solange* (дуративність), *sooft* (ітеративність) тощо.

Упродовж розвитку в німецькій мові формувалися окремі синтаксичні конструкції з аспектуальною семантикою, які, проте, не утворили окремої граматичної категорії аспекту внаслідок модифікації семантики або зникнення з узусу через появу більш уживаних конкурентних форм. Такими конструкціями були:

1. *wesan* + *prädikatives Part. Präs.*

Конструкція вказувала на тривалість процесу, на перебування процесу в етапі розвитку. Наприклад: *Uuas thaz folc beîtônti Zachariam* – «Народ перебував в очікуванні Захарія» [49, с. 204]. У XIV–XV ст. конструкція *sîn* + *Partizip Präsens* поступається місцем *sîn* + *Infinitiv* [145, с. 105].

2. *werdan* + *prädikatives Part. Präs.*

Указана конструкція позначає початок існування стану або якості. Саме така семантика наявна у відносно численних випадках уживання, у яких дієприкметники теперішнього часу дієслів *sehan*, *hören*, *gangan* уживаються разом із *werdan*; оскільки *sehentêr ward* означає не «він почав дивитися», а «він став знову зрячим». Назване предикативне сполучення, що позначало появу якості або настання певного стану, може бути віднесене до сполучень з аспектуальною семантикою, оскільки воно виражало інхоативність – момент, після якого настав новий процес. Власне це й спричинило в подальшому розвиток футуруму на базі вказаної конструкції внаслідок граматикалізації «werden» [49, с. 217].

Темпоральність у вузькому значенні, тобто семантична категорія, базовим значенням якої є часова характеристика події чи явища щодо моменту мовлення вліво чи вправо за часовою віссю, знаходить своє вираження в сучасній німецькій мові в такому комплексі засобів:

1. Морфологічні засоби.

Центральним і найхарактернішим засобом вираження темпоральності в німецькій мові є система часових форм дієслова, зокрема їх абсолютне вживання. Указані форми утворюють дієслівну категорію часу.

2. Лексичні засоби.

- прислівники (та відповідні прикметники): *heute, gestern*;
- іменники: *Zukunft, Jahr*;
- прийменникові конструкції: *zur Zeit, im nächsten Jahr*.

Окремими підвидами вказаної категорії є часова наближеність / віддаленість, (пор. близьке минуле (*kürzlich, letzthin, neulich*), віддалене минуле (*einst, einstmals*) [9, с. 12]).

Варто зазначити, що в окремих випадках темпоральним показником є цілий контекст висловлення, який допомагає експлікувати темпоральне значення при граматичній транспозиції часових форм дієслова, наприклад, уживання історичного минулого або форми теперішнього часу на позначення майбутнього. Ураховуючи такі випадки вираження темпоральності, у лінгвістичних студіях виокремлюють категорію часу речення [59, с. 45].

З наведеного аналізу засобів вираження аспектуально-темпорального категоріального комплексу стає помітною нерівномірна кількість засобів вираження аспектуальності та темпоральності. Поясненням саме такого квантитативного розподілу маркерів окремих категорій може бути наявність чи відсутність основного засобу вираження категорії. Темпоральність, основним засобом вираження якої є дієслівна категорія часу, має біднішу парадигму засобів вираження порівняно з аспектуальністю. Для доведення цього положення слід звернутися до періоду становлення німецької мови, у якому ще не було дієслівної форми майбутнього часу. У цей період, тобто у IX–X ст. для вираження майбутнього часу могли бути використані вісім різних мовних форм, дві з яких були формами, а шість – дієслівними сполученнями [26, с. 139–140].

Таксис вираженнй у сучасній німецькій мові такими групами засобів:

1. Морфологічні засоби.

– відносне вживання часових форм. Відносно в сучасній німецькій мові вживаються такі часові форми дієслова: плюсквамперфект, футур II, частково перфект. Слід зазначити, що кожна з указаних форм містить у своєму складі

дієприкметник II, який указує на результативність, завершеність дії. Тому з трьох таксисних значень – передування, одночасності та слідування – з позиції граматики перевагу надають першому [94, с. 185];

– інфінітив I виражає одночасність або слідування стосовно процесу, який виражається фінітним дієсловом у реченні; інфінітив II – передування.

2. Лексичні засоби.

– темпоральні прийменники: *vor, während, nach*;

– займенникові прислівники: *danach, worauf*;

– прислівники: *dann, später*.

3. Синтаксичні засоби.

– вільні сполучення з дієприкметником I (freie Partizip I-Verbindungen):

*Die Kinder zogen, **fröhlich lärmend**, auf den Sportplatz* [163, с. 108];

– вільні сполучення з дієприкметником II (freie Partizip II-Verbindungen):

***In der Stadt angekommen**, ging er sofort zu seinem Freund* [163, с. 109];

– різні типи складних речень.

Отже, для вираження значень аспектуально-темпорального комплексу мова має у своєму розпорядженні значну кількість мовних одиниць. Характерною особливістю функціонування вказаних засобів вираження часових значень є їх взаємодія на семантичному рівні.

1.3.1 Ознаки складнопідрядного речення з підрядним часу в сучасній німецькій мові. У процесі розвитку синтаксичних теорій у лінгвістів формувалися різні концепції складнопідрядного речення та статусу його складових. Підрядну частину складного речення прирівнювали й до простого члена речення (К. Бюлер), і до окремого самостійного речення (О. О. Шахматов) [21, с. 7–10]. Важливою є думка Р. Боєрле, який говорить про відмінність між простими темпоральними прислівниками та підрядними клаузами часу: «Тоді як інші прислівники часу співвідносять подію в головному реченні з загальноприйнятою системою виміру часу [...], моментом мовлення [...] або відповідним контекстуальним часом [...], часові

сполучники виражають часові реляції між референтними ситуаціями головного та підрядного речення [...]» [106, с. 155].

Услід за В. Г Адмоні та О. В. Гулигою ми вважаємо, що компоненти складнопідрядного речення наближаються за своєю побудовою тією чи іншою мірою до самостійного, повторюючи його основні властивості в поєднанні з властивостями іншого рівня [21, с. 7–10; 2, с. 17–19]. Проте термін «елементарне» видається не зовсім вдалим через неоднозначність трактування поняття «речення». Зважаючи на це, ми звертаємося до термінологічного апарату теорії генеративної граматики та використовуємо на позначення фінітних складових складного речення терміни «матрична» та «підрядна клауза» відповідно.

Виокремлення складних речень, які виражають часові відношення, використовуючи лише семантичний критерій, не може бути релевантним для нашого дослідження, оскільки будь-яке складне речення містить понад одну клаузу, між якими здебільшого імпліковано таксисні відношення.

(6) *Es freut mich, dass ich Sie wieder hier sehe* [88, с. 316] – одночасність.

(7) *Er war es, der die Gefahr zuerst entdeckt hatte* [88, с. 317] – передування («передуванням» у теоретичних граматиках прийнято вважати таксисне відношення, коли дія, виражена в підрядному реченні, відбувається перед дією, вираженою в головному реченні).

(8) *Er erkundigte sich, ob sich der Zug verspäten wird* [88, с. 320] – слідування.

Це дає підстави розглядати складні речення як семантично гетерогенні конструкти, у яких, проте, одне зі значень домінує над іншими, фоновими. Для встановлення основного значення до семантичного слід приєднати функціональний критерій, за допомогою якого можна встановити основне та побічне семантичне навантаження синтаксичного зв'язку.

Підрядні клаузи завдяки своїм формальним особливостям піддаються чіткішій семантичній і функціональній класифікації. Ураховуючи, що час є одним з атрибутів, умовою, у яких протікає процес, основною синтаксичною

одиницею, яка виражає часові відношення, є ад'юнкт. Серед підрядних клауз у функції ад'юнкта найхарактернішим засобом вираження часової семантики в німецькій мові є підрядна клауза часу.

Опрацювавши 5 фундаментальних теоретичних граматик німецької мови [20; 88; 130; 150; 163], установлюємо парадигму часових сполучників у сучасній німецькій мові (додаток А, табл. 1).

Погляди лінгвістів на функціонування та семантичну класифікацію сполучників можна поділити на дві групи: сполучники – багатозначні, сполучники – однозначні з широкою семантикою. У граматиці [20] розглядають сполучники *als*, *wie*, *wenn*, *da*, *wo* як нейтральні, які можуть виражати всі три таксисні значення. Схожої думки дотримується П. Айзенберг, який наполягає на однозначному трактуванні сполучників *als/wenn* [134, с. 340].

Слід зазначити, що кожен зі сполучників пов'язаний із конкретним аспектуальним і темпоральним значенням, які надають йому важливих характеристик і утворюють своєрідні рамки його вживання. Проте аспектуальність і темпоральність представлені в сполучниках неоднаковою мірою та різним способом. Аспектуальність експлікується більш широко. Типами аспектуальних значень є інгресивність (9), егресивність (10), дуративність (11), ітеративність (12). Пор. напр.:

(9) *Seit(dem) er die Magisterarbeit beendet hatte, (seitdem) war er zufriedener* [163, с. 602].

(10) *Er blieb (so lange) in Deutschland, bis er mit dem Studium fertig war* [163, с. 602].

(11) *Während ich in Berlin studierte, ging ich oft ins Theater* [163, с. 600].

(12) *Sooft ich ihn traf, (jedes Mal) erzählte er mir die gleiche Geschichte* [163, с. 601].

Варто зазначити, що оскільки деяким часовим сполучникам іманентно властиві аспектуальні значення, вони вступають у тісну взаємодію з видовими значеннями німецьких дієслів (Aktionsarten). Зокрема, у прикладі

(13), сполучнику *solange* при дуративних дієсловах відповідає сполучник *bis* при перфективних дієсловах.

(13) *Wir schauten aus dem Fenster, solange der Zug hielt* [163, с. 600].

(14) *Wir schauten aus dem Fenster, bis der Zug abfuhr* [163, с. 600].

З темпоральністю підрядні клаузи часу пов'язані меншою мірою. Більшість сполучників темпорально багатозначні. Темпоральність можна охарактеризувати в цьому контексті як один із факторів, одну з умов уживання окремих сполучників. Наприклад, *als* уживається лише в реченнях, що позначають дію в минулому.

Відносно вживання часових форм дієслів у підрядних клаузах часу є додатковим засобом вираження часової семантики, функціонування якого обмежується такими сферами:

- вираження значень віддаленість / наближеність [88, с. 326–330];
- вираження послідовності при таксисно багатозначних сполучниках.

(15) *Als ich nach Hause kam, war meine Mutter schon fortgegangen* [20, с. 318].

Подія в підрядній клаузі слідує за подією в головній, проте таке значення нехарактерне для *als* (див. додаток А, табл. 1). Отже, за допомогою підрядних клауз знаходить своє вираження цілий комплекс аспектуально-темпоральних значень, причому таксисні значення виражені найпослідовніше, аспектуальні дають додаткову семантичну характеристику висловленню, а темпоральні є своєрідною умовою вибору сполучника. Саме з цієї причини за основу класифікації сполучників у переважній більшості граматик приймають таксисні значення.

Важливими елементами складнопідрядних речень у німецькій мові виступають кореляти, тобто фори́чні (анафори́чні або катафори́чні) елементи, котрі можуть з'являтися в головній клаузі, установлюючи додатковий зв'язок із підрядною клаузою [204, с. 20]. У рнвн. мові корелятом переважно виступає неса́мостійний займенниковий прислівник [141, с. 21]. У складнопідрядних реченнях із підрядним часу кореляти вживаються лише

факультативно. Вибір корелята залежить від ужитого сполучника (*als – dann; bis – solange; sobald – dann, da*). У реченнях на зразок (16) підрядна частина (*bis er mit dem Studium fertig war*) є антецедентом анафори *so lange*. Так підрядна частина експлікує семантику корелята.

(16) *Er blieb so lange in Deutschland, bis er mit dem Studium fertig war* [163, с. 602].

Розглянемо семантичну, функціональну та формальну сторони речення (17). Складне речення виражає часову семантику, а саме одночасність, збіг завершення одного процесу та початку іншого. Традиційно таке речення відносять до складнопідрядних атрибутивних, проте за своєю структурою наближується до складнопідрядного з підрядною клаузою часу й корелятом: підрядна клауза експлікує семантику кореферентної прийменникової фрази (*in dem Augenblick*), подаючи часовий орієнтир; разом з означуванням іменником підрядна клауза входить до обставини матричної клаузи.

(17) *In dem Augenblick, als der Vorhang fiel, brach stürmischer Beifall aus* [88, с. 323].

Ще однією синтаксичною формою, яка функціонує для експлікації часових відношень, можна вважати *безсполучникові умовно-часові речення* на зразок (18), (20). Для порівняння наведені підрядні клаузи часу з відповідною семантикою (19), (21):

(18) *Kam der Vater nach Hause, wurde er freudig begrüßt* [150, с. 790].

(19) *Wenn der Vater nach Hause kam, wurde er freudig begrüßt* [150, с. 790].

(20) *Hatte Karl eine Arbeit abgeschlossen, stürzte er sich mit Eifer in eine neue* [150, с. 792].

(21) *(Immer) wenn Karl eine Arbeit abgeschlossen hatte, stürzte er sich mit Eifer in eine neue* [150, с. 792].

Семантичний потенціал умовно-часових речень досить обмежений:

– єдине можливе аспектуальне значення – це ітеративність;

– єдине темпоральне значення – минуле, при позначенні теперішніх або майбутніх подій на перший план виступає умовність;

– кореспондують лише з підрядними клаузами часу зі сполучниками *wenn, sobald*.

Особливе місце в системі складнопідрядних речень німецької мови належить складним реченням з підрядною детермінативною клаузою. Одна зі сфер їх уживання – це експлікація часових відношень.

Формальна особливість речень на зразок (22) – це спосіб сполучення двох клауз за допомогою займенникового прислівника, який виступає одночасно обставиною підрядного речення. Функціональною особливістю є те, що на відміну від складнопідрядних речень із підрядним часу та підрядних означальних, де підрядна частина конституює своєрідний орієнтир, часовий фон, на якому розгортається процес головного речення, у складному реченні з підрядною детермінативною клаузою ми маємо справу з двома окремими фактами, поєднаними часовими відношеннями. Це наближує вказаний вид речень до складносурядних (23).

(22) *Der Direktor hielt eine kurze Begrüßungsansprache, **worauf** die Vorstellung begann* [150, с. 793].

(23) *Der Direktor hielt eine kurze Begrüßungsansprache; darauf begann die Vorstellung* [150, с. 793].

Складносурядні речення також здатні виражати часову семантику, проте вона, на відміну від семантики складнопідрядних, ширша, багатозначніша, тому активно взаємодіє й доповнюється значеннями лексичних і морфологічних єдностей. Часова семантика експлікується в складносурядному реченні такими видами зв'язку:

1. Асиндетичний координативний зв'язок. У прикладі (24) виражена одночасність, у (25) – послідовність подій.

(24) *Das Wasser glitzerte, der Jasmin atmete seinen scharfen schwülen Duft, die Vögel zwitscherten ringsumher in den Bäumen* [88, с. 302].

(25) *Ein Jüngling hatte ein Mädchen lieb,
 Sie flohen heimlich von Hause fort,
 Es wußt´ weder Vater noch Mutter.
 Sie sind gewandert hin und her,
 Sie haben gehabt weder Glück noch Stern,
 Sie sind verdorben, gestorben (H. Heine) [88, с. 302].*

2. Синдетичний координативний зв'язок. У прикладах (26), (27) також виражається одночасність (26) та слідування (27). Одночасність процесів у реченнях із указаним типом зв'язку виражається завдяки простому поєднанню, суміщенню двох процесів у складному реченні. Значення послідовності подій з'являється внаслідок порядку розміщення простих речень у складному, тобто розгортання висловлення в мовленнєвому акті ніби повторює хід подій. Саме з цієї причини в реченнях на зразок (25), (27) слідування може виражатися лише односторонньо – дія в другій клаузі не може передувати дії в першій.

(26) *Klaus sorgt für den Plattenspieler, und Elke beschafft neue Platten [150, с. 788].*

(27) *Wir verluden die Waren, und Karls Brigade transportierte sie ab. [150, с. 791]*

Отже, речення (25)–(27) здатні виражати одночасність або передування, проте виключають слідування. Значення слідування може бути експлікованим лише з уживанням додаткових лексичних і граматичних засобів, таких, як: використання різних часових форм дієслова, використання темпоральних прислівників (або прийменникових груп, які складаються з темпоральних прийменника та іменника, доповнених дейктичними одиницями, наприклад, *nach diesem Ereignis, nach diesen Vorgängen*) [150, с. 789]. Указані засоби вживаються в другій клаузі, проте вони можуть підтримуватися відповідними єдностями в першій клаузі.

Важливими компонентами складносурядних речень є прислівники, з-поміж них і займенникові прислівники. Кожна з цих лексичних одиниць

спеціалізується на вираженні характерної семантики, тому з'являється можливість класифікувати їх на зразок сполучників (див. табл. 1.1) та провести паралелі в їх уживанні (приклади (28) – (31)).

Таблиця 1.1

Парадигма часових прислівників сучасної німецької мови

Таксисне значення	Прислівник
<i>одночасність</i>	währenddessen, gleichzeitig, zugleich, seither, da, dann, jetzt, damals, jedesmal тощо
<i>передування</i>	danach, dann, alsdann, nachher, darauf, daraufhin тощо
<i>слідкування</i>	davor, vorher, zuvor, vordem, bis dahin тощо

(28) *Karl besorgte das Essen; währenddessen werteten die anderen Expeditionsteilnehmer ihre Freude aus [150, с. 790].*

(29) *Während Karl das Essen besorgte, werteten die anderen Expeditionsteilnehmer ihre Freude aus [150, с. 790].*

(30) *Peter arbeitet seit Jahren in unserem Betrieb. So lange sind wir schon Freunde [150, с. 790].*

(31) *Solange Peter in unserem Betrieb arbeitet, sind wir schon Freunde [150, с. 790].*

Деякі аспектуальні значення також можуть бути виражені за допомогою певних лексичних одиниць, наприклад, займенникових прислівників *seitdem*, *seither*, які здатні виражати інгресивність.

(32) *Karin schenkte uns einen Hund; seither haben wir keine ruhige Minute mehr [150, с. 791].*

Отже, до складних речень, які функціонують для вираження часової семантики, можна віднести: складнопідрядні речення з підрядним часу, складнопідрядні означальні та складні речення з підрядною детермінативною клаузою, складносурядні речення, доповнені часовими прислівниками. Зазначені види речень експлікують таксисні значення, які можуть

доповнюватися аспектуальною семантикою; темпоральна семантика створює при цьому додаткові умови для вживання вказаних речень. До основних компонентів складних речень, які експлікують часові відношення, належать сполучник (у СРПЧ) і прислівник (в інших типах речень).

Висновки до розділу I

Темпоральність, на відміну від часу, – це внутрішня характеристика процесів і явищ, безвідносна до зовнішніх процесів і явищ. Феномен часу стає об'єктом роздумів філософів усіх епох. Час розглядають з антропологічної позиції, він постає в тісному взаємозв'язку з когнітивною діяльністю людини: пам'яттю, мисленням, уявленнями. Це стосується відносного часу. Зі свого боку, абсолютний час А. Ейнштейн вбачає у вигляді четвертої координати як доповнення до трьох просторових координат. Однією з найскладніших проблем у дослідженні часу стає визначення точки відліку, що не менш важливо і в лінгвістичних дослідженнях.

У процесі аналізу часової семантики загалом потрібно послідовно розмежувати терміни *семантика* та *значення*. Семантика – це весь план змісту мовної одиниці, значення – актуалізований у конкретному мовленнєвому акті компонент семантики.

Категорія часу – одна з основних складових предикації мовних одиниць. Важливим аспектом часу як семантичної категорії є рух, який виражається в наявності «точки відліку» (Betrachtzeit).

Час – неодмінний атрибут мовної картини світу. Оскільки кожна культура змінювала свої уявлення про час у процесі свого розвитку, можна припустити, що сприйняття часу в мові також зазнає змін із розвитком мови. Сприйняття часу в німецькій мові проходить такий шлях: атемпоральність – циклічність – лінійність/спіральність. Як прояв такого напряму розвитку можна навести, зокрема, пізній час розвитку ітеративних сполучників.

Найважливіші складові часової семантики – аспектуальність, темпоральність і таксис. Відсутність у німецькій мові розвиненої граматичної категорії виду потребує компенсуючих засобів вираження аспектуальності, з-поміж них і на синтаксичному рівні. Щодо темпоральності варто зазначити, що традиційна тричленна опозиція минуле / теперішнє / майбутнє не оптимальна на всіх рівнях німецької мови. Окремі граматичні явища, наприклад, темпоральне значення кон'юнктивних дієслівних форм та особливості вживання вказують на чітке розмежування минулого / неминулого. Таксис пов'язаний у німецькій мові з темпоральністю, що виражено у функціонуванні системи відносних часів. Таксисна семантика обов'язкова в СРПЧ.

Німецька мова характеризується наявністю широкого вибору засобів вираження аспектуально-темпоральних категорій, представлених на кожному мовному рівні, однією з основних із-поміж них є СРПЧ як мовна одиниця, у якій поєднується вираження трьох аспектуально-темпоральних категорій.

Фундаментальні граматики по-різному визначають перелік часових сполучників у сучасній німецькій мові, що спричинено динамічністю та розвитком їх системи, а також занадто широкою семантикою окремих сполучників, що виходить за межі часової.

Додатковий засіб вираження часової семантики в підрядних клаузах – це відносне вживання часових форм дієслів. Важливим елементом СРПЧ є кореляти, які залежать від ужитого часового сполучника.

Функціонально СРПЧ зближені з окремими видами складносурядних та складнопідрядних речень, що є також важливим фактом у процесі дослідження розвитку СРПЧ.

Основні положення цього розділу висвітлено в працях автора [77; 79].

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИВЧЕННЯ СКЛАДНОПІДРЯДНОГО РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМ ЧАСУ

З огляду на теоретичні підходи до вивчення історії мови можна виокремити таку проблему: кожна теорія, хоч і розуміється як єдино можлива, спрямована, як правило, лише на специфічну групу мовних явищ. Ще однією проблемою є запозичення поняттєвого та методологічного апарату інших наук [183, с. 15]. Зважаючи на це, кожен лінгвіст має уникати небезпеки сплутування та неправильного тлумачення понять. З іншого боку, для досліджень історичних стадій мови слід активно залучати комплексний підхід [239, с. 21]. У нашій роботі ми використовуємо досягнення традиційної граматики, генеративної граматики, а також розглядаємо досліджуване явище з функціональної перспективи.

2.1 Вивчення складнопідрядного речення з підрядним часу в межах традиційної граматики

Поняттю «традиційна граматика» можна дати лише заперечне визначення. Під нею розуміють опис граматичної системи мови, який не належить ні до граматики залежностей, ні до генеративної теорії, ні до будь-якої іншої формалізованої теорії або функціональної граматики [241, с. 22].

Синтаксичні одиниці протягом тривалого часу не належали до прямих об'єктів дослідження вчених. У процесі вивчення закономірностей і сутності мови вони зосереджували свою увагу передовсім на слові, а не на реченні. Проте навіть такі роботи значно допомагають у процесі аналізу СРПЧ. Зокрема, у «Німецькому словнику» братів Грімм у статтях про часові сполучники знаходимо не лише їх значення, а й докладний опис особливостей уживання цих слів [125].

До кінця XVIII ст. усі праці, присвячені граматиці німецької мови, були практично зорієнтованими та здебільшого нормативні. Наприклад, у першій докладній і великій за обсягом граматиці німецької мови «*Ausführliche Arbeit Von der Tetschen HaubtSprache*», написаній Ю. Г. Шоттелиусом у 1663, тобто після закінчення рнвн. періоду, одна з частин присвячена опису синтаксису. У ній автор указує, зокрема, на обов'язкове вживання корелятив після окремих підрядних клауз часу [241, с. 25], проте аналіз СРПЧ у рнвн. періоді показав, що зменшення вживання корелятив було стійкою тенденцією, яка розпочалася ще на початку рнвн. періоду.

СРПЧ у рнвн. періоді потрапили в поле зору вчених у кінці XIX ст. Зокрема, на подібні роботи покликається один із найвидатніших дослідників німецького синтаксису О. Бегагель, описуючи в праці «*Deutsche Syntax*» складнопідрядні речення з підрядними часу. Сам опис підрядних клауз часу займає всього чверть сторінки та являє собою простий перелік часових сполучників. При цьому до переліку входять навіть двн. форми, утворюючи пари або навіть більші групи форм: *swenne – wenn; in diu – indem; nach diu daz – nach diu so – nachdem daz – nachdem alz – nachdem* [109, с. 776–777]. Слід, проте, зазначити досить глибокий аналіз самих сполучників, який містив також роздуми про шлях їх граматикалізації. Зокрема, учений конститував, що складені сполучники внаслідок специфічного розвитку містили ненаголошені складові, які не мали власної семантики та більше не виконували жодної функції. Такі нескорочені форми вживалися часто далі поряд зі скороченими, які не містили пустих елементів. Зникнути могла як складова, що була розміщена зліва від головної складової, наприклад: *die weile > weil; sobald > bald*, так і складова справа від носія головної семантики, наприклад: *unz daz > unz; dia wila so > dia wila*. Також О. Бегагель пояснює більшу розповсюдженість анафоричних сполучників, а не катафоричних елементів, указуючи на те, що будь-яка фраза починається з покликання на попередньо сказане, тобто з дейктичних елементів, спрямованих на лівий контекст [109, с. 48–49].

Радянські історики мови аналізували в процесі опису СРПЧ насамперед семантику сполучників, групуючи їх за таксисним, а іноді також і за аспектуальним значенням. Оригінальною, на нашу думку, була позиція В. Г. Адмоні стосовно семантики та функцій *als*. Аналізуючи мову документів першої половини рнвн. періоду, учений указує на часте вживання названого сполучника. В. Г. Адмоні визначає семантику сполучника як «загальноспіввідносну», на його думку, указане слово просто встановлює факт зв'язку між відповідною підрядною та матричною клаузою в найзагальнішому та невизначеному вигляді. Крім того, учений акцентує увагу на важливій текстотвірній функції СРПЧ, яка проявляється, наприклад, у поширеній конструкції, у якій після звертання, вступної фрази іде підрядна клауза зазвичай з *als* [2, с. 141–142].

Неодноразовими були також спроби пояснити шлях розвитку СРПЧ. На думку Р. П. Еберта, усі підрядні клаузи, серед них й обставинного типу, розвинулися з *thaz*-речень. При цьому сам сполучник *thaz* – це граматикалізований вказівний займенник однини середнього роду в називному/знахідному відмінку. Такий шлях граматикалізації уможлиблював здатність займенників середнього роду реферувати цілу пропозицію. Граматикалізація відбувалася в таких контекстах: «*ich weiß das: er kommt*» [133, с. 26–28]. Зі свого боку, сполучники часу розвивалися з анафоричної конструкції, яка містила поєднання прийменник + *thaz*, наприклад, «*unzi thaz, thaz*». Зазначені конструкції досить часто вживалися в XIII–XV ст. Таке пояснення, проте, суперечить мовним фактам уживання підрядних клауз часу із загальночасовими сполучниками, про що свідчать дві закономірності: 1) загальночасові сполучники не вживалися зі сполучником *thaz* як маркером підрядності; 2) зважаючи на своє походження, усі підрядні клаузи, введені сполучником *thaz* або складеними сполучниками, які містили маркер підрядності *thaz*, повинні тяжіти до постпозитивного розміщення, водночас клаузи часу із загальночасовими сполучниками однозначно тяжіють до препозитивного розміщення.

Для опису та аналізу структури речення німецької мови традиційно використовують топологічну модель (*topologisches Modell* або *Stellungsfeldermodell*). Згідно з цією моделлю, німецьке речення складається з трьох полів: початкового, середнього та кінцевого (Vor-, Mittel- und Nachfeld), які розділяються двома рамками – лівою та правою (linke und rechte Satzklammer). Зазвичай у лівій рамці розміщено відмінювану частину присудка, а в правій – невідмінювану [132, с. 88] (див. табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Структурні елементи речення за топологічною моделлю

Початкове поле	Ліва рамка	Середнє поле	Правова рамка	Кінцеве поле
<i>Peter</i>	<i>hat</i>	<i>ein Buch</i>	<i>gelesen,</i>	<i>als er mit der Bahn nach München fuhr.</i>

Проте щодо топології підрядних клауз відомі суттєві розбіжності в баченні цієї проблеми різними вченими, що спричинено кінцевою позицією відмінюваної частини присудка. Зокрема, К. Дюршайд схиляється до заперечення існування початкового поля в підрядних клаузах [132, с. 93]. Ш. Мюллер залишає в топології підрядної клаузи всі три поля, проте наголошує на проблемі віднесення до тієї чи іншої структурної одиниці питальних і відносних займенників, які вводять клаузу [206, с. 32–34]. Спільним у поглядах учених видається положення про те, що сполучник розміщений у лівій рамці, унаслідок чого початкове поле залишається незайнятим або взагалі відсутнє.

Невідповідність у топологічних структурах самостійної та підрядної клаузи може виникати внаслідок обмеженої описової сили топологічної моделі речення або бути прикладом однієї з мовних аномалій. Такі невідповідності, протиріччя можна пояснити за допомогою ретроспективного погляду на мову [28, с. 334–335].

Теоретичні надбання структуралістів – допоміжний, додатковий інструментарій не лише для опису, а й для пояснення досліджуваних явищ. Зокрема, у граматиці тексту часові відношення між пропозиційними одиницями прийнято розглядати як звичайну кон'юнкцію [49, с. 66]. Сам по собі цей факт не має великого теоретичного значення, проте якщо врахувати його в процесі розгляду клауз часу із загальночасовими сполучниками, він перетворюється на додатковий аргумент на користь гіпотези про розвиток указанного типу складних клауз із двох окремих висловлень, між якими встановилися часові реляції спочатку лише на смисловому, прагматичному рівні. Водночас, клаузи зі спеціальними часовими сполучниками суперечать зазначеному факту, проте це відбувається тільки з причини тісного переплетіння часових відношень із каузальними внаслідок особливостей розвитку цього виду клауз.

На відміну від традиційних граматик, де розкриття семантики сполучників ґрунтується на контекстно та/або етимологічно зумовленому описі й супроводжується встановленням різних поправок *ad hoc*, сучасні лінгвістичні студії ставлять собі за мету досягнення більшої об'єктивності та універсальності розкриття семантичних ознак, тому максимально формалізують механізми опису семантики.

Опис семантики часових реляцій представлений у лінгвістичному доробку Г. Рейхенбаха, Ф. Марка та їхніх послідовників – М. Краузе, Г. Блюдорна, Н. Хорнстейна, Е. Томпсон.

Г. Рейхенбах запропонував підхід до семантичної репрезентації часу за допомогою трьох моментів: моменту події E (Event point), моменту мовлення S (Speech point) та референційного моменту R (Reference point) [220, с. 284].

Н. Хорнстейн використав метод семантичної репрезентації часу Г. Рейхенбаха та описав часові форми англійських дієслів за допомогою лінійного розміщення трьох часових моментів [172, с. 10–15].

Г. Гельбіг і Й. Буша також вдаються до розробленої Н. Хорнстейном методики зображення часової семантики у процесі аналізу значень часових

форм дієслів [163, с. 130–141]. Користуючись аналізом граматистів, ми можемо виокремити 7 часових значень. Значення представлені лінійно, кома означає одночасність, нижнє підкреслення – слідування:

1. S, R, E – теперішній час.
2. E, R _ S – простий минулий час.
3. E _ S, R – теперішній минулий час.
4. E _ R _ S – давноминулий час.
5. S _ E, R – майбутній час.
6. S _ E _ R – завершена дія в майбутньому часі.
7. E _ S, R, E _ E – атемпоральний процес.

Часовою семантикою може характеризуватися не лише окрема форма дієслова, а й речення загалом [41, с. 63–78]. Отже, методика зображення семантики часових форм дієслів може бути використана для семантичної репрезентації цілих висловлень і, відповідно, часових реляцій між простими клаузами у складній.

Такий підхід є потенційним вирішенням проблеми одно- або багатозначності сполучників у їх діяхронному аналізі. Як зазначає Н. Р. Вольф, сполучники, які традиційно вважають багатозначними, можуть насправді не бути такими, а багатозначність їх впливає внаслідок перенесення сучасного семантичного поділу сполучників на попередні етапи їх розвитку [232, с. 505–506; 259, с. 1354–1355]. Можливість імплікації різних значень реляцій між підрядною та матричною клаузами виникає внаслідок не полісемії, а поліфункціональності [98, с. 1881] відповідного сполучника з широкою семантикою, якою особливо характеризуються часові сполучники [243, с. 233–234].

Збільшення кількості таких сполучників у рнвн. мові було спричинено тенденцією до вживання складних синтаксичних комплексів унаслідок урізноманітнення соціальних форм активності людини, що обслуговувалися мовою [див. 57, с. 107], впливом латини та зниженням значення кон'юнктива при маркуванні підрядності клауз [175, с. 424], а редукування семантики

таких сполучників – однією з провідних рис подальшого розвитку рнвн. синтаксису [135, с. 1589].

Широка семантика часових сполучників у досліджуваному періоді породжує проблему однозначності трактування та віднесення їх до відповідних семантичних категорій. Слід звернути увагу на взаємодію семантики сполучника та актуальних значень поєднаних клауз, унаслідок чого сполучники лише «сигналізують про певне значення» [137, с. 33]. Тому потрібно розрізняти семантику та актуальні значення часових сполучників, оскільки синтаксичне значення – це зв'язок відповідної мовної структури з денотативною ситуацією [3, с. 244], а не сама денотативна ситуація.

Крім того, дослідження семантики ускладнює значне поширення в рнвн. періоді синонімічних мовних одиниць на будь-якому рівні як ознака високої територіальної варіативності мови та періоду становлення писемної форми мови [178, с. 291–295].

Варто також зазначити, що вчені майже не приділяли уваги формі сполучників, частоті вживання маркерів підрядності. Не розкрито докладно семантику та функцію корелятивів. Методологічний інструментарій традиційної граматики не дав підстав належно визначати позицію сполучника та корелята. Проте вказані аспекти можуть бути більш ефективно висвітлені за допомогою інших підходів, зокрема генеративного та функціонального.

2.2 Дослідження складнопідрядного речення з підрядним часу в межах генеративної теорії

Підвалини розвитку генеративізму заклав Н. Хомський у праці «Синтаксичні структури», узявши курс на сувору формалізацію опису мови [84, с. 413]. Указана теорія дає підстави глибше аналізувати синтаксичні явища мови, а також напрям їх розвитку.

У генеративній граматиці сполучники в межах усієї клаузи позначаються терміном комплементайзер (complementizer, COMP) [46]. У складній клаузі комплементайзер займає позицію вершини функціональної фрази CP, комплементом якої виступає підрядна фінітна клауза. Зі свого боку, фраза комплементайзера підрядної клаузи може входити до складу будь-якої фрази головної клаузи. Фраза CP підрядної фінітної клаузи часу приєднується до інших фраз шляхом ад'юнкції.

Згідно з X-штрих-модулем теорії принципів і параметрів генеративної граматики, загальна структура повної фрази (без ад'юнктів) виглядає так (див. рис. 2.1), де ZP – специфікатор, X^0 – вершина, YP – комплемент.

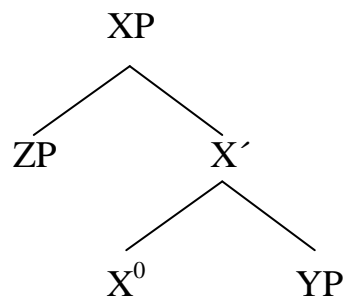

Рис. 2.1 Універсальна фразова структура

Варто також зазначити, що структура фразової категорії ґрунтується на принципах ендоцентричності та рекурсивності. При додаванні ад'юнктів утворюється ще одна проекція фразової категорії, при цьому, якщо ад'юнкт розміщується до фрази, що займає позицію специфікатора CP, додаткова проекція формується над максимальною проекцією.

Комплементи та специфікатори належать до факультативних елементів [70, с. 35], тобто залежать від семантичних і синтаксичних властивостей вершини фрази. Кожна лексична або ж функціональна фраза відкриває ці позиції, які просто можуть залишитися не заповненими. Так у побудові речення з'являється, згідно з генеративною граматиною, порожня категорія (Empty Category, *e*), яка, проте, володіє анафоричними та займенниковими ознаками. Це крок уперед порівняно з концепціями європейських

структуралістів, де в схему опису вводили пусті клітини, але не порушували питання про сутності, які заповнюють ці клітини [86, с. 127].

Частотність заповнення позиції специфікатора може залежати від типу максимальної проекції та від мови відповідно. Зокрема, специфікатор фрази ІР, позицію якого займає підмет речення, в англійській мові має бути експліцитно виражений, натомість в італійській мові ця позиція є здебільшого незайнятою [155: 19–20]. Заповнення позиції специфікатора певної фрази належить до параметрів універсальної граматики.

Варто зауважити, що в сучасних дослідженнях німецької мови генеративну теорію успішно поєднують із більш традиційною топологічною моделлю, що мотивують фактичним збіганням таких структурних елементів речення, як початкове поле та SpecCP. Порівняйте приклади (1) і (2), (3) та (4), у яких ліва рамка збігається з елементом, що розміщується у вершині CP:

(1) [_{CP} dass die Sieben Zwerge das Schneewittchen verehren].

(2) (_{LP} dass) die Sieben Zwerge das Schneewittchen (_{PP} verehren).

(3) [_{CP} [Die Sieben Zwerge]_i [_C [_C verehren]_k] [t_i das Schneewittchen t_k]]].

(4) Die Sieben Zwerge (_{LP} haben) das Schneewittchen (_{PP} verehrt) [104, с. 2].

Характерною рисою синтаксису німецької мови є розміщення лише однієї фрази перед фінітним дієсловом (вершиною CP, лівою рамкою) в розповідних непряждних реченнях. Генеративна теорія дає змогу аналізувати вказану рису більш глибоко й докладно. Ця теорія дає потрібний інструментарій для дослідження проблеми інтегрованих і неінтегрованих (деінтегрованих) фраз клаузи.

У процесі дослідження підрядних клауз, особливо в двн. і свн. періодах розвитку німецької мови, часто трапляються випадки, коли наявні не всі ознаки підрядності відповідної фрази, до яких на формально-синтаксичному рівні належать не лише кінцева позиція фінітного дієслова, наявність сполучника або відносного чи питального займенника, а й синтаксична інтеграція в матричну клаузу.

Класичними прикладами неінтегрованих підрядних клауз є підрядні детермінативні клаузи (5) та ілокутивні умовні речення (6). Напр.:

(5) *Um 9 Uhr schlief das Kind ein, woraufhin die Eltern fortgingen/was alle erleichterte/ welcher Umstand die Eltern sehr beglückte* [221, с. 127].

(6) *Wenn ich ehrlich bin: Ich habe gar kein Abitur* [159, с. 264].

Незважаючи на те, що в підрядних детермінативних клаузах фінітне дієслово розміщується в кінці, указані клаузи є неінтегрованими синтаксично, просодично, семантично та ілокутивно. Дистрибутивно це виражається в тому, що такий тип клауз, як правило, не може розміщуватися в початковому чи середньому полі й розташований позаду всіх інтегрованих фраз. В ілокутивних умовних реченнях підрядна клауза не має прямого змістового зв'язку з матричною. На синтаксичному рівні відсутність інтегрованості проявляється в тому, що підрядна клауза розміщена не в безпосередній позиції до фінітного дієслова, а до початкового поля. Якщо в початковому полі розміщується кореференційний анафоричний елемент, такі підрядні клаузи вважають опосередковано інтегрованими.

М. Райс визначає позицію різних типів підрядних клауз так (див. рис. 2.2) [221, с. 138]:

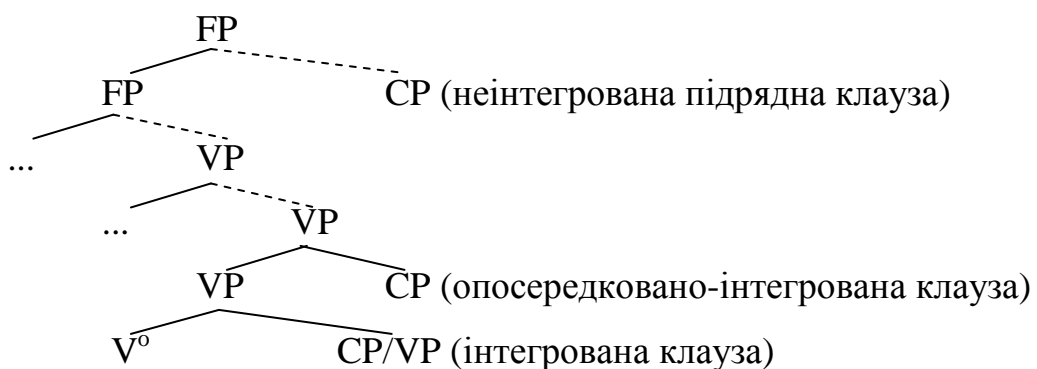

Рис. 2.2 Позиція різних типів клауз

К. Аксель-Тобер, послідовно розмежовуючи канонічне та неканонічне вживання підрядних клауз, указує на відмінність у вживанні препозитивних

підрядних адвербіальних клауз у нвн. і попередніх періодах розвитку німецької мови.

(7) *Dhuo ir himilo garauui frumida, dhar uuas ih* [104, с. 269]. – «Коли він створив небеса, я був там».

(8) *Da syn meister das sah, er wonde yn begriffen zwuschen syne arme* [104, с. 269]. – «Коли його господар побачив це, він захотів охотити його своїми руками».

Речення (7) узяті з двн. Ісідора, речення (8) – зі свн. пам'ятки під назвою «Ланселот-Грааль». Обидва речення – канонічний приклад уживання підрядних адвербіальних клауз, на відміну від нвн. періоду, оскільки підрядну клаузу й фінітне дієслово розділяє ще одна фраза (*dhar* – у реченні (7) та *er* – у реченні (8)). Спільне розміщення в позиції SpecCP неможливе, оскільки SpecCP містить лише одну вільну позицію, яку може зайняти лише одна фраза, усі інші фрази генеруються на своєму місці (див. речення (9)):

(9) *Was hast du **wann** für **wen** gekauft?* [157, с. 87].

Позиція клауз із загальночасовим сполучником *da/do* в реченнях (7), (8) залишалася канонічною до початку рнвн. періоду. Незважаючи на те, що в нвн. періоді клаузи, введені вказаним сполучником, інтегровані синтаксично, у них спостерігається певна семантична дезінтегрованість (див. речення (10)).

(10) *Da die Dahlien ganz schwarz sind, hat es Frost gegeben* [159, с. 397].

На думку Л. Паш сполучник у реченні 10 є «непропозиційним», оскільки підрядна клауза належить не до пропозиційного змісту матричної клаузи (той факт, що жоржини чорні, не є причиною того, що був мороз), а до його епістемічного модусу, тобто підрядна клауза казувала висновок мовця щодо наявності морозу.

Семантична неінтегрованість може бути доведена формально, оскільки неінтегровані фрази не можуть бути розташованими в скопусі матричного інтеррогативного оператора:

(11) ²*Glaubst du nicht, dass es Frost gegeben hat, da die Dahlien ganz schwarz sind?* [104]

Зрозуміло, що семантична неінтегрованість є залишковою ознакою конструкції, історична зміна якої не завершилася повністю. На думку К. Аксель-Тобер первинно загальночасовий сполучник *da/do* розвинувся з відносного прислівника (рис. 2.3) [104, с. 328]:

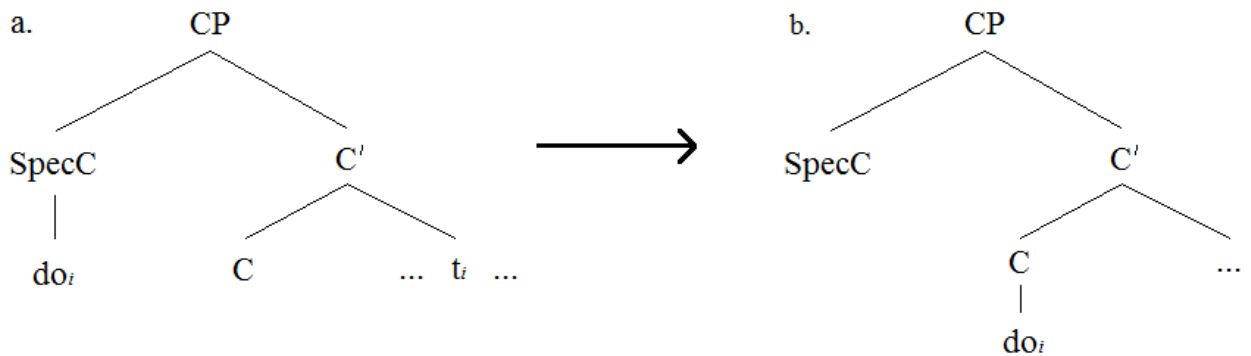

Рис. 2.3 Розвиток сполучника *da/do*

Також лінгвіст припускає, що в процесі розвитку загальночасового сполучника міг бути проміжний етап, на якому вказана мовна одиниця виконувала роль відносної частки (див рис. 2.4):

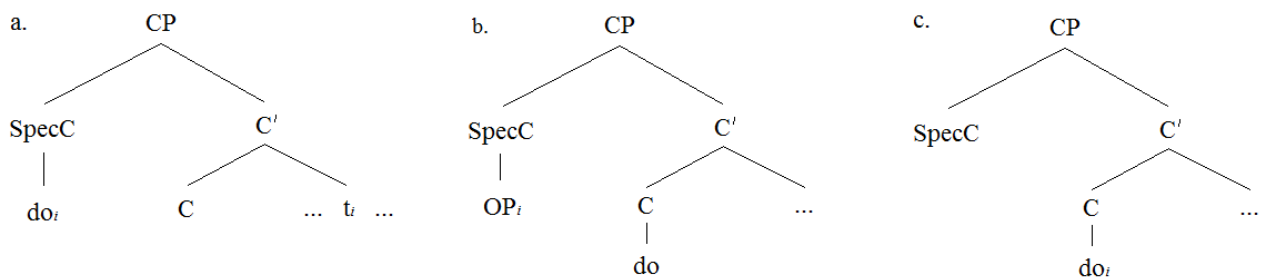

Рис. 2.4 Розвиток сполучника *da/do* з проміжним етапом

На підтвердження висунутої гіпотези К. Аксель-Тобер зазначає, що в сучасній німецькій мові є мовна одиниця, яка на синхронному зрізі вживається в усіх трьох функціях, зазначених на рис. 2.4. У літературній німецькій мові *wo* вживається як місцевий відносний прислівник (12) і як

причиновий сполучник (13) [104, с. 328]. Крім того, в окремих діалектах *wo* вживається і як відносна частка (14).

(12) *Das Land, wo die Zitronen blühen* [159, с. 39].

(13) *Wo du schöne Zähne hast, solltest du sie aber beim Fotografieren öfter mal zeigen* [159, с. 729].

(14) *Das isch e Fisch wo fliegt* [104, с. 329].

Водночас більшість спеціальних часових сполучників пройшли дещо інший шлях розвитку. Вони розвинулися на основі конструкції «*P + dass-клауза*», причому маркер підрядності *dass*, починаючи вже з середньовісньонімецького періоду, міг випускатися.

Отже, теорія генеративної граматики за допомогою більш глибокого розкриття структури речення та зв'язків між її одиницями дає підстави докладніше аналізувати зміни в уживанні досліджуваних конструкцій і розкривати їх шлях розвитку.

2.3 Функціональний підхід до вивчення складнопідрядного речення з підрядним часу

Розвиток сучасної лінгвістики пов'язаний передовсім з орієнтацією на функціональний бік мови. Це пояснює зростання ролі таких розділів лінгвістики, як: лінгвістика тексту, стилістика, прагматика, теорія мовленнєвої комунікації, дискурс-аналіз тощо [137, с. 1]. Після беззаперечного панування структурної лінгвістики саме цей напрям потребував нового осмислення відкритих закономірностей розвитку та функціонування мови.

Функціональний підхід до вивчення синтаксичних змін в історії німецької мови пропонує А. Беттен. Дослідниця зазначає, що рушійною силою розвитку сполучників є прогресуюча диференціація та звуження логіко-семантичних функцій указаних одиниць; саме це призводить до

реорганізації днн. у свн. мовну систему, яка, зі свого боку, зазнаючи ще радикальніших змін, переходить у рнвн. мовну систему [112, с. 87].

Подібний процес розвитку сполучників наявний і в Ш. Зондереггера. Він указує, що важливим є не лише квантитативний розвиток, а й закріплення в мовній одиниці певної індивідуальної функції, причому під час переходу з одного періоду розвитку мови в інший відбувається «функціональне укріплення» сполучників. Як приклад учений наводить нвн. *weil*, який порівняно з попередніми періодами обмежився лише каузальним значенням, позбувшись первинного часового [240, с. 290].

Намагаючись пояснити зміни в уживанні сполучників функціонально, учені-лінгвісти зближуються з літературознавцями, які фіксують у німецькій літературі XV ст. тенденцію до уточнення, концентрації на предметі опису через постійне повторення та поєднання [112, с. 98]. Усі ці риси можна цілком віднести й до сфери вживання СРПЧ, у яких відбувається звуження та уточнення семантики сполучників, а поєднання матричної клаузи з підрядною реалізується формальним повторенням сполучника у вигляді корелята (15) або взагалі вживанням поряд двох часових сполучників із синонімічним значенням (16). Напр.:

(15) *Do er nu diß land ansach ... Do sprach der Bapst in latin* (Richental, 160). – «Коли він побачив цю землю, тоді сказав Папа Римський латиною».

(16) *Ehe und bevor der Praeceptor in der institution fortfähret / sol er die vorige Lection folgender Massen erstlich repetiren und sagen <...>* (Buno, 9). – «Перед тим як викладач починає наступне заняття, він повинен повторити попередній урок і сказати <...>».

Значним недоліком функціонального підходу під час аналізу змін у вживанні засобів сполучення клауз можна вважати пряме співвіднесення складності семантики сполучників та способу зображення мовцем дійсності [112, с. 99]. При цьому з поля зору дослідника зникає, по-перше, можливість компенсаційних взаємовпливів між одиницями мовлення, та, по-друге,

відбувається спрощення моделі значення мовної одиниці до «мовна одиниця – предмет».

Комунікативна функція мови реалізується передовсім у висловленні, яке слід розглядати як елементарну одиницю комунікації [67, с. 75; 71, с. 291]. Тому під час аналізу СРПЧ не слід забувати, що вони є насамперед реалізацією висловлення.

Підрядне речення, на відміну від сурядного, не може функціонувати як окрема комунікативна мінімальна єдність (*kommunikative Minimaleinheit*) [263, с. 2235], проте стосовно функціонування підрядних клауз часу слід зазначити, що вони, особливо із загальночасовими сполучниками, становлять собою проміжний етап переходу від сурядної до підрядної клаузи.

Отже, у процесі аналізу СРПЧ важливими є не лише структурні характеристики речення, а й сам процес і умови їх уживання. Тому розкриття структурних властивостей СРПЧ доцільно поєднувати з функціональним підходом для всебічного вивчення досліджуваної конструкції.

2.4 Методика дослідження складнопідрядного речення з підрядним часу

У сучасній лінгвістиці не послаблюється інтерес до проблеми складного речення, його форми, змісту, функціональних характеристик. Базовими методологічними засадами, на думку багатьох учених, є експансіонізм, антропоцентризм, експланаторність, функціоналізм [39, с. 152; 62]. Ці засади лежать в основі й нашого дослідження.

Експансіонізм проявляється у використанні в лінгвістичному дослідженні результатів наукових пошуків інших наук. Зокрема, обов'язковою передумовою адекватного аналізу історичних пам'яток ривн. мови є залучення знань з історії, культурології, літературознавства та перекладознавства. Крім того, обробка та аналіз даних дослідження базувалися на основних принципах філософії та логіки.

Принцип антропоцентризму виражається у фокусуванні уваги дослідника на центральній постаті комунікації – мовці. У процесі аналізу мовного матеріалу слід обов’язково звертати увагу на особистість автора пам’ятки, його професію, освіту, статус в суспільстві. Водночас, під час обробки матеріалу дослідження за відсутності інформанта потрібно виходити з наявності в тексті явищ, не характерних для рнвн. мови. Вони могли виникати не лише внаслідок тривіальних помилок та індивідуальних особливостей автора чи видавця, а і явищ трансференції, тобто одиничного використання структур, характерних для іншої мови, які не набули подальшого розвитку в рнвн. мові [154, с. 13].

Експланаторність – важлива умова досягнення релевантності дослідження, оскільки в ній виражається важлива настанова – не лише описати, а й пояснити встановлену закономірність чи особливості вживання мовної одиниці. Нехтуючи експланаторністю, дослідник наражається на небезпеку створити звичайний перелік досліджуваних даних, який не зможе претендувати на значну наукову та практичну цінність.

Функціоналізм – один із найважливіших принципів дослідження СРПЧ, оскільки важливою є проблема ролі та значення названої конструкції на текстовому рівні й загалом у комунікації.

Зазначені засади стали фундаментом для роботи на кожному етапі дисертаційного дослідження. На першому етапі відбувалося формування теоретичної бази в результаті опрацювання довідкової літератури [50; 89; 125; 131], опрацювання теоретичних джерел вітчизняної та зарубіжної лінгвістики у сфері історії мови [16; 23; 26; 27; 28; 35; 40; 229], синтаксису [2; 11; 62; 138; 141], семантики [29; 52; 159], комунікативної лінгвістики [179; 198; 242], а також філософії [7; 8; 15; 17] та історії [22; 74]. На вказаному етапі було визначено актуальність нашого дослідження. Для формування теоретичної бази використано індуктивний та інтроспективний методи, зіставлено фрагменти теоретичних напрацювань, зроблено узагальнення.

Після аналізу фундаментальних праць у відповідних галузях знань розпочато роботу над вибіркою досліджуваного матеріалу. Рнвн. тексти дібрано за хронологічними та жанрово-функціональними критеріями. Увесь рнвн. період поділено на часові відрізки, тривалістю 50 років (1350–1400; 1401–1450; 1451–1500; 1501–1550; 1551–1600; 1601–1650). На доцільність такого поділу в процесі досліджень граматичної системи ранньонововерхньонімецької мови вказує К.-П. Вегера [251, с. 1307], крім того, такий поділ став традиційним для корпусів ранньонововерхньонімецьких текстів (Das Bonner Frühneuhochdeutschkorpus). За допомогою розділення рнвн. періоду на менші відрізки часу реалізовано підхід динамічної синхронії, який передбачає вивчення мовних елементів на певному етапі їх розвитку, позначеного відносною стабільністю й, водночас, поступовими якісними зрушеннями, що посилюються наприкінці досліджуваного періоду [11, с. 13].

На кожному часовому відрізку було дібрано тексти різних жанрів. Після первинного аналізу та встановлення певних закономірностей уживання СРПЧ в цих текстах дослідницьку увагу було зосереджено на п'яти видах текстів: фахових текстах, проповідях, хроніках, приватних і художніх текстах. Проте поодинокі мовні явища унаочнено за допомогою прикладів із біблій та двн. текстів. Після кожного прикладу в роботі подано власний переклад наведених речень (якщо не вказано інше).

Указані п'ять жанрів текстів – важливі в процесі дослідження СРПЧ у рнвн. мові з огляду на те, що, по-перше, вони були поширеними в досліджуваній період, по-друге, кожен із жанрів текстів репрезентує особливий вид мовлення. Зокрема, фахові тексти – це зразок суто писемного мовлення із суворим дотриманням тогочасних мовних норм, які були сформовані під сильним впливом латини. Хроніки також репрезентують суто писемне мовлення, проте стиль написання хроні був вільнішим, крім того, хроніки могли створювати люди без спеціальної освіти. Проповіді репрезентують пост- або антескриптивні тексти, у яких простежується

прагнення до полегшення сприйняття тексту. Приватні листи – це зразок писемного розмовного мовлення, особливо цінні листи, написані товаришам без чіткого дотримання тогочасного епістолярного етикету. Художні тексти – приклад змішаного мовлення, де могли бути наявні риси літературної та розмовної мови.

Далі з дібраних текстів методом суцільної вибірки було виокремлено матеріал дослідження. Відбору підлягали тільки речення, які відповідали всім або більшості ознак СРПЧ, згідно з якими відібраний відрізок тексту: 1) становить складне речення або частину складного речення, що формується мінімум двома клаузами; 2) фінітне дієслово підрядної клаузи розташоване в кінцевій позиції; 3) підрядна клауза виконує функцію обставини часу матричної клаузи; 4) підрядна клауза вводиться часовим сполучником; 5) матрична клауза містить корелят, типовий для встановлення анафоричного зв'язку з підрядною клаузою часу.

Після цього на основі авторської вибірки проведено вивчення *структурних і функціональних особливостей СРПЧ*.

Вивчення структурних особливостей проведено в три етапи. На першому етапі було проаналізовано основні структурні елементи СРПЧ, для чого застосовано дескриптивний аналіз і структурний метод, що дало підстави виокремити основні структурні елементи лівої периферії підрядних клауз часу, їх частотність і дистрибуцію, зокрема той факт, що модифікатор, зазвичай, не вживається в сполученні з маркером підрядності й що за наявності модифікатора він розміщується між конектором і часовим сполучником. Отримані дані дали підстави припустити, що підрядні клаузи часу, які вводяться одним конектором, містять не виражений на фонетичному рівні часовий сполучник.

Після цього за допомогою процедури кількісного аналізу та зіставного методу визначено напрям змін, що відбувалися у структурі СРПЧ. За допомогою генеративної теорії досліджено питання інтегрованості підрядних клауз у матричну. Зміни в рівні інтегрованості підрядних клауз

часу – один із ключових процесів для розмежування загальночасових і спеціальних часових сполучників. Проблема інтегрованості клауз актуальна саме для рнвн. періоду, який є перехідним у розвитку інтегрованих клауз часу з неінтегрованих.

На другому етапі було виконано семантичний аналіз часових сполучників і корелятивів СРПЧ. За допомогою дескриптивного та зіставного методу вдалося провести кореляцію між семантичними та структурними відмінностями, характерними для загальночасових і спеціальних часових сполучників відповідно. Доведено, що семантика загальночасових сполучників є ширшою завдяки тому, що підрядна клауза приєднується до головної вище в дереві безпосередніх складників і має більший скопус.

На третьому етапі з метою встановлення причин виявлених відмінностей між двома групами сполучників було проаналізовано походження та рівень граматикалізованості часових сполучників. Установлено, що джерелом граматикалізації найбільш уживаних загальночасових сполучників були міжреченнєві конектори та питальні займенники, що пояснює їх менший ступінь інтегрованості.

У рамках функціонального дослідження СРПЧ за допомогою кількісного аналізу прослідковано, як вплинули зміни в умовах інтеракції між адресатом та адресантом на вживання СРПЧ. У процесі дослідження причин змін у системі складнопідрядних речень за допомогою зіставного аналізу вживання СРПЧ у різних жанрах текстів було доведено, що зміни були викликані насамперед змінами в процесах породження та сприйняття текстів. Також проведено аналіз СРПЧ із позиції їх текстових функцій, для чого широко застосовано контекстний аналіз. Зображено відмінності у функціонуванні загальночасових і спеціальних часових сполучників.

Отже, саме комплексний системний підхід, що включив дослідження складнопідрядних речень з підрядним часу у структурному та функціональному аспектах, уможливив усебічне розкриття особливостей цієї мовної одиниці. Кожен із пройдених етапів дослідження становив необхідну

та релевантну складову в прагненні якомога докладніше описати та осмислити досліджувану конструкцію.

Висновки до розділу 2

Розвиток різноманітних теорій і підходів у лінгвістиці уможливорює комплексне, всебічне дослідження складнопідрядного речення з підрядним часом в ривн. мові. Проте жодне лінгвістичне дослідження не може оминати досягнення традиційної граматики, які допоможуть розкрити найсуттєвіші риси об'єкта дослідження та вкажуть на основні проблеми під час аналізу структурних і функціональних особливостей складнопідрядних речень з підрядним часом.

У першій фундаментальній праці з німецького синтаксису, написаній О. Беагелем, також помітна зорієнтованість на слово як основний об'єкт опису, проте глибокий аналіз уживання сполучників розкриває важливі аспекти функціонування СРПЧ, зокрема проаналізовані анафоричні елементи, які уможливлюють приєднання підрядної клаузи до матричної.

Важливими завданнями є визначення універсального значення кожного окремого сполучника, абстрагувавшись від актуальних значень поєднаних клауз; установлення їхніх інваріантних часових сем.

Подальші дослідження складнопідрядних речень з підрядним часом у руслі традиційної граматики змогли суттєво розкрити насамперед семантичні особливості вказаних речень, проте наявний у розпорядженні методологічний інструментарій не дав змоги досить докладно розглянути структурні особливості речень.

Генеративна граматика стала революційним підходом до вивчення мовних явищ і її широко застосовують у діахронних студіях, попри сумніви окремих вчених у доцільності її застосування в процесі вивчення історичних явищ у мові.

Характерною особливістю застосування генеративної теорії німецькими лінгвістами є поєднання вказаної теорії з більш традиційною топологічною моделлю. У процесі дослідження складнопідрядних речень важливим є питання ступеня інтегрованості підрядної клаузи як однієї з ознак складнопідрядного речення загалом. Більшість учених схиляється до переважної неінтегрованості підрядних клауз у див. і свн. періодах та їх поступового переходу до інтегрованості під час ривн. періоду. Проблема інтегрованості/неінтегрованості підрядних клауз пов'язана з так званими «непропозиційними» клаузами в сучасній німецькій мові, які належать не до пропозиційного змісту матричної клаузи, а до його епістемічного модусу.

Плідним підходом у вивченні СРПЧ є функціональний, за допомогою якого можна не лише визначити рушійні сили та пояснити напрям мовних змін, а й обґрунтувати поширеність окремих елементів СРПЧ.

Основні положення цього розділу висвітлено в працях автора [75; 77].

РОЗДІЛ 3

СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ ІЗ ПІДРЯДНИМ ЧАСУ

Упродовж ривн. періоду відбуваються значні зрушення в системі складнопідрядних речень, що знаходять своє вираження насамперед у структурній і семантичній організації. Для побудови складнопідрядних речень із підрядною клаузою часу важливими є їх внутрішня та зовнішня топологія. Щодо семантики варто зазначити, що важливо враховувати вираження всіх типів часових значень, користуючись єдиними критеріями їх виокремлення та аналізу.

3.1 Розвиток структурних компонентів складнопідрядних речень із підрядним часу

Беручи до уваги істотний взаємовплив структурних і семантичних характеристик речення, визнаємо провідну роль за структурою, принаймні під час аналізу речення на попередніх етапах розвитку мови. Підставами для цього є більша об'єктивність структурних показників речення за відсутності інформанта (носія мови), а також переважне використання структурних елементів як маркерів для вираження часових і смислових залежностей.

До визначальних елементів структурної організації СРПЧ ми відносимо чотири одиниці:

- **сполучник** як основний показник характеру семантичного зв'язку між підрядною та матричною клаузами;
- **корелят**, який у СРПЧ сучасної німецької мови є необов'язковим, проте виконував важливу структурну, семантичну та функціональну роль на попередніх етапах розвитку мови;
- **внутрішню топологію**, зокрема позиція дієслова, яка вказує на тип зв'язку між підрядною та матричною клаузами;

– **зовнішню топологію**, тобто розташування підрядної клаузи щодо матричної як показник функціонального навантаження частин складного висловлення та ознака попереднього етапу розвитку СРПЧ як цілісної синтаксичної конструкції.

Указані складові компоненти є аспектами взаємодії СРПЧ, які відзначалися взаємовпливом під час усього процесу розвитку та видового розгалуження СРПЧ. Слід окремо розглянути формування та функціонування кожного компонента речення.

3.1.1 Дистрибутивні особливості ранньонововерхньонімецьких сполучників часу. Сполучник – це визначальний складовий елемент підрядної клаузи. Зміни, яким підлягають сполучники, спричиняють різноманітні перетворення в цілому реченні [137, с. 280]. У процесі аналізу рнвн. СРПЧ постає проблема виокремлення та класифікації сполучників, оскільки особливості вживання більшості з них свідчить про перехідний етап їх розвитку. Одні й ті ж моно- або полілексичні мовні одиниці функціонують як сполучники і як прислівники або інші конектори, що робить нечіткою грань між паратаксистом і гіпотаксистом у попередніх періодах розвитку німецької мови [24, с. 107] (1)–(4). У реченнях (1), (2) одна й та ж мовна одиниця **noch dem** функціонує як сполучник і як займенниковий прислівник. У реченні (4) **do** виконує функцію сполучника, а в реченні (3) – конектора, який приєднує речення в межах свого скопусу до лівого контексту, про що свідчить не лише позиція фінітної частини присудка в реченні, а й відсутність корелюючого з ним головного або підрядного речення.

(1) *und nach dem der wint recht in die segel stunde, sie aufbleet, was es schön, <...> (Eyb L., 121).* – «І після того, як вітер почав дути прямо у вітрила, надуваючи їх, стало добре, <...>».

(2) *do gebar her eynen sson der hiess ouch Lamech, unde noch deme lebitte her sobin hundred unde 82 jar (Thüringische, 20–21).* – «І народив він сина, якого назвав також Ламех, і після цього прожив ще сто вісімдесят два роки».

(3) *Do sprach der koufman: vil lieber min geselle, du hest mir rehte geroten <...> (Schmidt, 80).* – «Мовив тоді купець: дорогий мій друже, ти мені дав гарну пораду <...>».

(4) *Do diese redde alsus beschach, do nam dir eman uorlop und dankete mir faste und schiet gar frellliche und ging widder heim (Schmidt, 80).* – «Отже, коли ця розмова скінчилася, чоловік попрощався, щиро подякував мені і радий пішов знову додому».

Крім того, важливо встановити можливі різновиди та межі складених сполучників. Наприклад, розглянемо речення (5)–(7). Порівнюючи речення (5) і (6), можемо зробити висновок, що сполучником є **do**, а **und** лише факультативний додатковий елемент, оскільки, порівнюючи речення (5) і (7), бачимо що **und** стає більш схожим на сполучник. Узявши до уваги лише наведені три речення, вважаємо, що цілком слушною стає думка про існування трьох синонімічних сполучників: **unde do**, **do** і **und**.

(5) *unde do got gesah, das is nutze unde gut was, do schiet her das liecht von der vinsterteit unde nante das liecht den tagk unde die vinsterteit die nacht (Thüringische, 11).* – «І коли Бог побачив, що це корисно було і добре, розділив він світло від темряви й назвав світло днем, а темряву ніччю».

(6) *Do got gesach, das is gut was, do sprach her: <...> (Thüringische, 14).* – «Коли Бог побачив, що це добре було, сказав він: <...> ».

(7) *Vnd sich die Athenienser dem wu□trich ergaben / ist er weck gezogen (Sorg, 6).* – «І коли афіняни здалися тирану, він пішов геть».

Унаочнені мовні факти свідчать про значну варіативність сполучних засобів СРПЧ у рнвн. мові, що є ознакою перехідного етапу розвитку останніх. Проте слід у будь-якому разі уникати абсолютизації сфери дії такого висновку, тому що виникає небезпека формування мономаністського ставлення до мови (die sprachmonomane Haltung) [216, с. 6], яке призводить до викривленого сприйняття мовних процесів і неадекватної оцінки того чи іншого стану розвитку мови. Слід зважати на те, що мова є неомогенною і варіативною [216, с. 6].

Із зазначеного випливає необхідність докладного аналізу структурних і позиційних особливостей сполучників, точніше – послідовності мовних одиниць, за допомогою яких вводилася підрядна клауза часу. Їх, зважаючи на гетерогенний склад, доцільно називати, услід за Н. Р. Вольфом і Н. Н. Семенюк, *сполучними синтагмами* (subjunktionale Syntagmen) [65, с. 65; 256, с. 208], до складу яких можуть входити різні елементи: власне сполучники часу (серед яких і складені), модифікатори та маркери підрядності. Разом із конектором сполучна синтагма заповнює *ліву периферію* підрядної клаузи часу, під якою розуміють усі елементи до позиції вершини СР включно. Аналіз сполучників із такої позиції зумовлений також поліфункціональністю відповідних мовних одиниць, оскільки в рнвн. мові лише обмежена кількість таких елементів могла виконувати одну функцію сполучника. Усі інші функціювали також як прислівники та частки [144, с. 443]. Ще одна важлива складова лівої периферії підрядної клаузи часу – це конектор.

Розглядаючи субстанційні властивості сполучної синтагми як єдиного цілого, відносимо її до класу конекторів. Таке рішення базується на відповідності сутності вказаної мовної одиниці з лінгвістичним і логічним трактуванням поняття «конектор», оскільки лінгвісти аналізують конектор як мовну одиницю, значенням якої є поєднання двох або більше висловів у один комплексний, який ідентифікує специфічне відношення між конектами, тобто предикатами, які поєднуються [159, с. 1]. У логіці конектором називають один із видів функторів, який перетворює речення в складне речення [32, с. 63]. Крім того, Ю. С. Степанов підкреслює, що як функтор може виступати й сполучення окремих одиниць у синтагму [72, с. 37].

3.1.1.1 Структурні моделі лівої периферії підрядної клаузи часу. Ліва периферія підрядних клауз часу в рнвн. мові характеризується високою варіативністю, яка уможливлена завдяки поєднанню власне часових

сполучників з іншими конекторами, зокрема й прислівникового та іменникового походження.

Проаналізуємо можливе заповнення лівої периферії. Переважна більшість підрядних клауз часу вводяться монолексичними часовими сполучниками (**ee, wenn, bis, sidder** тощо), проте трапляються також полілексичні сполучники, складові яких, зважаючи на варіативність їх уживання в текстах, особливості написання синсемантичних слів, дистрибуцію та позицію в синтаксичній побудові речення, демонструють тісний зв'язок між собою. Ужитий у реченні (8) сполучник **dy weil**, унаслідок свого походження від іменника з артиклем складається з двох слів, проте його слід класифікувати як один складений сполучник, зважаючи на такі факти:

- обидві частини сполучника не є варіативними складовими (парадигматичний аспект);
- він займає лише початкову позицію складної фінітної клаузи (синтагматичний аспект);
- у його подальшому розвитку зафіксоване збільшення частотності написання складових разом (діахронний аспект).

(8) *Vnd solt eyn mensch schon verdampt werden vnd west daz, noch sol er nicht verzweiffeln, **dy weil** er lebt hye auff erden vnd sein vernunfft hat* (*Eine neue Quelle* 160). – «*I навіть якщо хтось буде приречений і знатиме це, він не повинен утратити надію, поки він живий і при світлому розумі*».

Розглянемо інші полілексичні сполучники, зафіксовані в рнвн. мові: **als bald, als lang**. Сполучники, вжиті в реченнях (9), (10), можна охарактеризувати як окремі суцільні мовні одиниці, про що свідчить їх використання в сучасній німецькій мові. Написання їх окремо – наслідок незавершеності граматиалізаційних процесів або традиційності такого написання в XIV–XV ст. Порівняйте з написанням займенникових прислівників (11). Напр:

(9) *Als bald* das Bias ersahe / ward er traurige / vnd erlediget die junckfrauen auß d` gefencknuß (Sorg, 13). – «Як тільки Біас побачив це, він засмутився і звільнив дівиць із в'язниці».

(10) *dennoch so sol der mensch nicht verczweifeln, wan got ist parmherczig und will nicht mer haben von dem menschen, als lang sein vernunfft wert, dan daz der mensch wol thun mag* (Eine neue Quelle 159–160). – «Проте людина не повинна впадати у відчай, оскільки Господь милосердний і не вимагає від людини, поки вона при світлому розумі, більше того, на що вона здатна».

(11) *wen dor vor* weder zeit noch stat wass (Thüringische, 11). – «Тому що до цього не було ні часу, ні простору».

Загалом аналіз сполучників часу в рнвн. мові показав, що вказаний тип сполучників міг позначатися на письмі одним або декількома словами, проте їх варто розглядати як одну суцільну мовну одиницю, якщо вона відповідає таким критеріям:

1. Склад наведених сполучників – сталий, а самі сполучники можуть різнитися лише такими ознаками:

а) написанням окремо чи (внаслідок вищого рівня граматикизації й, відповідно, усвідомлення мовцем єдності двох частин сполучника) разом;

б) деякими невідповідностями в звуко-буквенному складі, спричиненими різним ступенем розвитку закономірних фонетичних процесів (*wenn* < *wenne*, *sider* < *siddar*) або діалектними розбіжностями (*die will* – *die weil* – *dwyle*).

2. Частини сполучника розміщуються контактено.

3. Частини сполучника розміщуються на єдиній синтаксичній позиції в реченні і мають сталу дистрибуцію.

Часто поряд зі сполучником часу з'являються інші конектори, такі, як: *und*, *nu*, *aber*, *also*. Зважаючи на сурядність установлюваного ними зв'язку та на віднесеність до лівого контексту, вказані мовні одиниці можемо віднести до класу конекторів. У прикладах (12)–(15) ліва периферія кожної з підрядних клауз часу містить у своєму складі конектор. Наведені конектори

не пов'язані окремо з підрядною або матричною клаузою, вони стосуються всього СРПЧ і поєднують його з одиницями ширшого контексту. Зазначене впливає з таких виявлених закономірностей:

– вибір конектора не залежить від ужитого сполучника (пор. речення (12)–(14));

– зі свого боку, сполучник не закріплений за окремим конектором (наприклад із конектором *und* було зафіксовано такі сполучення: *und do*, *und wann*, *und ee daz*, *und die weil*, *und so*, *und wie* тощо);

– зазвичай конектор розміщується перед сполучником, проте зміна його позиції не є граматичним порушенням (14). Напр:

(12) **Vnd** **do** *ich daz ersach, do sprach ich zu□ mir selber: <...>* (Merswin, 5). – «І коли я це побачив, то сказав сам собі: <...>».

(13) **aber** **do** *er ersahe / das er nicht thu□n mocht bewegett er die edlesten jüngling in der stat* (Sorg, 36). – «Але коли він побачив, що нічого не зможе вдіяти, він повіз найблагороднішого юнака в місто».

(14) **do** **nu** *Jason und Hercules urlaub genomen von dem küng, si sciffend in dem namen der götter uf daz mer und zugend uf die segel* (Mair, 11). – «Коли Ясон і Геркулес розпрощалися з королем, вони вийшли в ім'я богів у море і напнули вітрила».

(15) **also** **ee daz** *der morging tag kom, daz er iuch nit wizz in seinem land* (Mair, 12). – «Як прийде завтрашній день, щоб він вас більше не бачив на своїй землі».

Перед часовим сполучником, особливо на початкових етапах рнвн. мови, можуть уживатися цілі фрази обставинного типу. У реченнях (16), (17) перед сполучником розміщені адverbіальні та прийменникові фрази, які можуть мати складну внутрішню структуру (17). Якщо до лівої периферії, крім сполучника, входить і конектор, указані фрази розміщуються в інтерпозиції до них (17). Виникає питання, до якої частини складнопідрядного речення потрібно віднести такі фрази. За своєю функцією

і включенням до складу займенникових одиниць вони схожі на кореляти, проте зазначена думка видається спірною з огляду на такі причини:

- корелятами завжди виступають лише займенникові слова з дейктичною або анафоричною семантикою;
- у більшості речень матрична клауза вже містить один корелят ((16), (18) – *do*, (17) – *so*);
- позиційні та дистрибутивні властивості вказаних фраз не відповідають таким, якими володіють кореляти;
- скопус фраз, що розміщуються перед сполучником, розповсюджується лише на безпосередньо підпорядковану підрядну клаузу. Наприклад, у реченні (18) наявні дві підрядні клаузи. Процес, експлікований головною клаузою, відбувається після процесу першої підрядної клаузи та одночасно з процесом другої підрядної клаузи. Отже, маркер слідування (*dar nach*), розміщений перед першою підрядною клаузою, стосується лише цієї клаузи. Водночас ця фраза не могла бути генерована в межах підрядної клаузи, оскільки, згідно зі спостереженнями Г. Гайдера, екстракція з ад'юнктованої клаузи не відбувається [104, с. 47; 157, с. 90]. Напр:

(16) **zehant do** *er das gesprach so sehen wir hinden an vs dem hol ain gros lowinnen kumen* (Hie vahet an, 91). – «Одразу, коли мовив він це, то побачили ми позаду левицю, яка виходила з печери».

(17) **vnd an der selben stund do** *er verschied do begruoben si in an der selben statt* (Hie vahet an, 84). – «І в ту ж годину, коли він помер, тоді похоронили його в тому ж місці».

(18) **Dar nach do** *dis also ergieng vnd der hailig vater hilarion dru vnd sehzig iar alt was do was also vil luit zuo gaistlichem leben vnder sin maisterschaft kumen* (Hie vahet an, 70). – «Після того, коли це сталося і коли святому отцю Іларіону було шістдесят три роки, тоді багато людей почали вести духовне життя під його наставництвом».

Отже, до складу сполучних синтагм СРПЧ належать фрази, які виконують особливу семантичну функцію, тому можуть бути названі модифікаторами сполучника часу.

На думку В. Штернефельда та Е. Редфорда, уживання модифікаторів перед словом – це ознака повнозначності останнього [218, с. 45; 244, с. 179]. Отже, модифікатор можна оцінити як залишкову ознаку повнозначності сполучника. Проте саме трактування модифікатора як ознаки повнозначності слова викликає певні невідповідності. Зокрема, у сучасній німецькій мові спостерігаємо схожий процес: сполучник *wenn* уживається у своєму часовому значенні поряд із цілою низкою модифікаторів: *immer*, *oft*, *täglich* тощо [88, с. 362–363].

Використання вказаних модифікаторів можна пояснити лише функціонально. При занадто широкій семантиці сполучника не завжди можливе виконання одного з постулатів категорії кількості принципу кооперації П. Грайса: «Твоє висловлення повинне містити не менше інформації, ніж потрібно (для виконання поточних цілей діалогу)» [19, с. 222]. Згідно з рис. 3.1, *wenn* засвідчує референційну подібність із рнвн. *do/da*: невизначений відрізок часу зліва від моменту тепер. Ця невизначеність викликає необхідність уточнення за допомогою модифікаторів.

В окремих випадках сполучна синтагма містить у своєму складі маркер підрядності (*dass*, *als*, *do*, *und*), який, вочевидь, уживався для додаткової специфікації типу зв'язку між елементами складної клаузи, що також можна трактувати як недостатню сформованість сполучника.

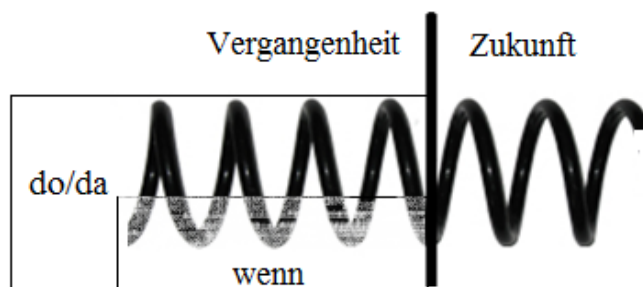

Рис. 3.1 Референція рнвн. сполучника *do/da* і нвн. *wenn*

(19) Zeletst das seine gesacz ewiklichen gehalten würde / hat er die burger v`pflicht mit dem aid / das sy an seinen gesaczen nichts wollen verendern / **bis das** er wyd` kum (Sorg, 25). – «Потім, для того щоб закони його дотримувалися вічно, він зобов'язав громадян присягою не вносити жодних змін в його закони, доки він не прийде знову».

(20) Nu□ warent dru iar **das** es in egipto nie geregnet (Hie vahet an, 74). – «Минули три роки, під час яких у Єгипті не було дощу».

У реченні (19) маркер підрядності *dass* ужитий тричі, кожного разу виконуючи, здавалося б, нову функцію: у першому випадку він вводить підрядну каузальну, у другому – атрибутивну й в останньому – часову клаузу. Проте якщо визнати за цим словом здатність вводити підрядну часову клаузу, то без пояснення залишається той факт, що в таких випадках *dass* уживається разом із релятивами прийменникового походження (*ee*, *vnze* тощо), що відображено в реченні (19). У реченні (20) *dass* вводить підрядну атрибутивну клаузу з матричною фразою часової семантики (яка містить такі лексеми, як *zit*, *tag*, *jar* тощо). Вочевидь, *dass* виконує суто граматичну функцію показника підрядності фінітної клаузи. Саме це надає маркеру підрядності *dass* максимальної багатозначності, тому за окремими сполученнями з *dass* у рнвн. мові закріплюються стійкі значення: *auff das* – мети, *so das* – наслідку.

Зважаючи на зазначене, *dass* у цьому періоді історії німецької мови слід розглядати як сполучник зі сталою семантикою підпорядкування, другорядності, наслідку дії, вираженої підрядною клаузою в кожному випадку його вживання.

Цілком зрозуміло, що *dass* було здатне вводити підрядне речення самотійно лише тоді, коли зі значення самих клауз можна було імплікувати семантику зв'язку, в інших випадках поряд із *dass* уживалися елементи уточнення типу зв'язку. З іншого боку, *dass* був необхідним для маркування підрядності, коли інших слів з ідентичною функцією не було в розпорядженні мовця. Таку ж функцію виконував у лівій периферії конектор

und, який, проте використовували значно рідше. Щодо вживання *do* й *als* у функції маркера підрядності варто зазначити, що їх часова семантика була настільки широкою, що вони могли імплікувати будь-яке таксисне значення.

Залежно від наявних складових можемо виокремити моделі лівої периферії підрядних клауз часу, що дасть змогу більш докладно ознайомитися з процесами розвитку СРПЧ. Дані дослідження зведені в таблиці 3.1, де ПСЧ – підрядний сполучник часу (з-поміж них і складений), К – конектор, М – модифікатор, МП – маркер підрядності. Було простежено зміни в уживанні чотирьох типів лівої периферії, до якої входять: 1) лише сполучник ПСЧ; 2) сполучник і конектор К-ПСЧ; 3) сполучник і модифікатор, до яких міг додаватися конектор (К)-М-ПСЧ; 4) сполучник і маркер підрядності, до яких міг додаватися конектор та/або модифікатор (К)(М)-ПСЧ-МП. У кожному з періодів розглянуто по 500 СРПЧ, що прийнято за 100%.

Таблиця 3.1

Кількісне співвідношення різних моделей лівої периферії

№ п/п	Модель лівої периферії	1350– 1400	1401– 1450	1451– 1500	1501– 1550	1551– 1600	1601– 1650
1	ПСЧ	36,5%	57,2%	62,1%	54,9%	81%	80,2%
2	К-ПСЧ	49,1%	26,3%	27,1%	39,9%	15%	18,2%
3	(К)-М-ПСЧ	6,4%	9,1%	3,4%	3,5%	1,5%	0,2%
4	(К)-(М)-ПСЧ-МП	8%	7,4%	7,4%	2,7%	2,5%	1,4%
Разом:		100%	100%	100%	100%	100%	100%

Зміни відбуваються в кожному типі лівої периферії. На початку рнвн. періоду найпоширенішою була друга модель периферії – К-ПСЧ, друге місце займала ліва периферія з одним ПСЧ. У процесі розвитку мови ми спостерігаємо зменшення кількості периферій другого і зростання частоти вживання периферій першого типу. Як видно з таблиці 3.1, указаний процес

не був рівномірним: на початку XVI ст. зафіксовано зростання кількості периферій К-ПСЧ.

Такий хвилеподібний розвиток можемо пояснити за допомогою диференційованого підходу до змін у використанні окремих сполучників. На початку рнвн. періоду найуживанішим часовим сполучником був *do/da*, причому в 64% речень сполучник уживався з конектором. На початку XVI ст. частотність периферії К-ПСЧ (*do/da*) знижується до 22%. Проте одночасно з цим процесом і переходом *do/da* до розряду каузальних сполучників, на перше місце в парадигмі часових сполучників висувається *als*, який на початку XVI ст. у 68% випадків вживається з конектором. Це можна пояснити тим, що *als* розвивався за аналогією з *do/da*, тому проходив подібний шлях становлення. Така ж закономірність помітна й у вживанні інших часових сполучників. Тому загальною тенденцією можна визначити перехід моделі лівої периферії: ***К-ПСЧ* → *ПСЧ***.

Одночасно з цим процесом помітно знижується частотність уживання клауз з модифікаторами та маркером підрядності, що відображається в таких переходах: ***(К)-М-ПСЧ* → *(К)-ПСЧ* → *ПСЧ*; *(К)-(М)-ПСЧ-МП* → *(К)-(М)-ПСЧ* → *ПСЧ***.

3.1.1.2 Позиція складових лівої периферії. Розміщення одразу декількох елементів у лівій периферії породжує проблему їх правильного позиціювання в моделях речення. Розглянемо СРПЧ із підрядною клаузою моделі К-М-ПСЧ. Речення (21) – складне й містить підрядну клаузу часу (підкреслено в прикладі). Виконаємо розбір підрядної клаузи за топологічною моделлю. З огляду на те, що ***vnd zehant do*** вводить підрядну клаузу, можливими варіантами топологічного розбору речення є такі (див. табл. 3.2). Напр:

(21) ***vnd zehant do*** *sy das erhorten* *do luffend sy all vs dem tempel fur die statt vnd enphiengent den hailigen vatter mit grossen eren (Hie vahet an, 68).* – «I

одразу ж, коли вони це почули, швидко вирушили вони всі з храму до міста й зустріли святого отця з великими почесностями».

Таблиця 3.2

Топологічна модель підрядної клаузи часу

Номер розбору	Початкове поле	Ліва рамка	Середнє поле	Права рамка	Кінцеве поле
1	<i>vnd</i>	<i>zehant do</i>	<i>sy das</i>	<i>erhorten</i>	—
2	<i>vnd zehant</i>	<i>do</i>	<i>sy das</i>	<i>erhorten</i>	—

Беручи до уваги тезу Ш. Мюллера, що ліву рамку займає зазвичай один член речення, натомість початкове поле можуть займати декілька [206, с. 34], вважаємо, що вибір варіанта розбору речення безпосередньо залежить від ступеня зв'язаності складових сполучної синтагми ***zehant do***. Варто зазначити, що в першій половині XV століття підрядна клауза могла вводитися монолексичним сполучником ***do***, крім того, були наявні схожі на згадану сполучну синтагму (пор. приклади (22)–(24)). У прикладі (22) підрядна клауза вводиться монолексичним ***do***. Безсумнівно, у рвн. мові могли функціонувати два різні конектори зі спільним елементом, які різнилися за семантикою, проте траплялися випадки використання синонімічних конекторів (приклад (23)), що ставить під сумнів обов'язковий характер частки ***zehant*** біля сполучника ***do***; крім того, приклад (24) унаочнює можливість позиції перед ***do*** цілої фрази, одна зі складових якої очевидно варіативна (***vierden***).

(22) ***do*** *ich wol vffe zwenzig iar alt worden was, do zoch ich mich zv der welte* (Merswin, 3). – «Коли мені виповнилося двадцять років, я подався у світ».

(23) *und zuo stunt do er kam do hies er noch sime gesellen gon das er zuo ime keme* (Schmidt, 82). – «І щойно його товариш прибув, передав він йому, щоб завітав до нього».

(24) *vnd an dem vierden tag do wir vast fluchen do sahen wir wol vast hinder vns ferr zwen vf zwain kamel tieren riten* (Hie vahet an, 91). – «І після того, як

ми чотири дні втікали, побачили ми недалеко позаду нас двох людей, які скакали верхи на верблюдах».

Якщо правильним визнати перший варіант розбору з таблиці 3.2, у підсумку ми матимемо безпідставно широкий спектр однотипних часових сполучників (у текстах першої половини XV ст. виявлено тринадцять схожих за структурою сполучних синтагм). Можемо зробити висновок, що за відсутності початкового поля в топологічній моделі підрядного речення в останній знижується її описова адекватність, особливо в діяхронних дослідженнях.

Розглянемо інші моделі лівої периферії підрядних клауз часу. У таблиці 3.1 зазначено, що перед модифікатором може розміщуватися конектор, а після сполучника – маркер підрядності.

Позиція конектора не може мати однозначного трактування в рамках топологічної моделі, оскільки в межах цілого складнопідрядного речення він розміщується разом зі всією підрядною клаузою в початковому полі внаслідок своєї службової функції. Проте якщо конектор вважати частиною підрядної клаузи, він розміщуватиметься в початковому полі.

З кінця XVI ст., коли вживання конектора стає досить рідкісним явищем і в його ролі виступає виключно *und*, у середньому полі підрядної клаузи починають з'являтися частки з часовою (*nun*) або адверсативною (*aber*) семантикою, які встановлюють смисловий зв'язок із лівим контекстом.

Сполучні синтагми з маркером підрядності займають такі позиції в топологічній моделі (див. табл. 3.3):

Таблиця 3.3

Розміщення маркера підрядності в топологічній моделі

Початкове поле	Ліва рамка	Середнє поле	Права рамка	Кінцеве поле
–	<i>bis das</i>	<i>sie an dem obinde zu lande</i>	<i>qwomen</i>	–

Отже, як уже зазначено, ліву рамку займає зазвичай один член речення. Ми класифікуємо сполучення *ПСЧ-МП* як спільну мовну форму, у якій *ПСЧ* виражає відношення між предикатами, тобто позамовними сутностями (часове співвідношення між подіями), водночас *МП* використовується для позначення відношень граматичних, тобто між мовними одиницями (підрядність). Таку форму можна розглядати як синтаксичний аналог морфологічної аналітичної конструкції. Зазначений спосіб утворення сполучників стає поширеним у європейських мовах лише на стадії аналітизації відповідної мови [182, с. 215].

Перейдемо до опису позиції складових лівої периферії в дереві безпосередніх складників.

Позиція специфікатора фрази *CP* підрядної фінітної клаузи в сучасній німецькій мові залишається здебільшого не зайнятою. У рнвн. мові внаслідок складної структури сполучних синтагм указану позицію можуть займати окремі елементи синтагми, а саме модифікатори. Розглянемо речення (27) та зображення структури його складників.

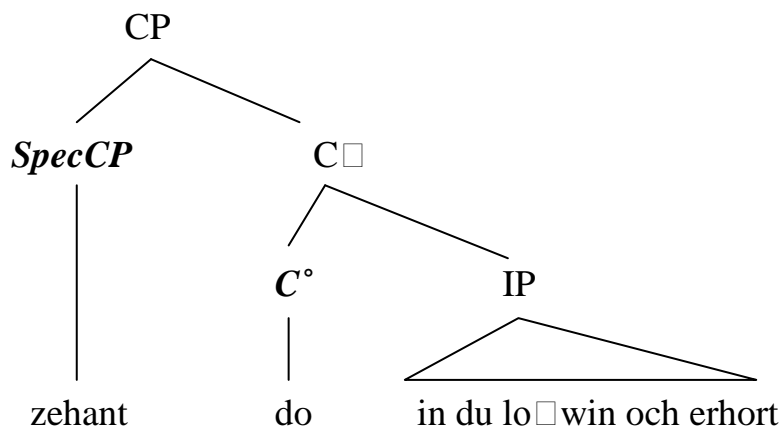

Рис. 3.2 Структура підрядної клаузи з модифікатором

(27) *zehant do in du lowin och erhort do luff su her vs (Hie vahet an, 91)*. – «Одразу, коли левиця його почула також, вона вибігла».

Отже, наші спостереження збігаються з результатами досліджень сучасних німецьких граматистів, які, порівнюючи топологічну модель і позиції в дереві БС, указують на відповідність позиції *SpecCP* і початкового поля [244, с. 189].

Одночасне заповнення позицій C° і SpecCP – це звичне явище в сучасній німецькій мові внаслідок трансформацій (напр. внаслідок топікалізації), проте заповнення позиції SpecCP при наявному комплементарі відбувається рідко. Особливо суперечливий випадок одночасного заповнення C° і SpecCP у постпозитивному підрядному реченні, яке вводиться питальним займенником. Такі речення порушують «фільтр подвійно заповненого комплементаря» (Doubly-Filled-Comp Filter) і є неграматичними в сучасній німецькій або англійській мовах, проте вживані в діалектах і не порушували правила граматики на попередніх етапах цих мов [107, с. 87].

Зважаючи на це, зменшення частотності вживання модифікаторів у сполучних синтагмах можемо пояснити зміною параметру граматики німецької мови в процесі її розвитку, під час якого факт заповнення вершини та специфікатора CP почав сприйматися носіями мови як менш граматичне мовне явище.

Конектори виконували в рнвн. мові три важливі функції: а) вони функціонували як засіб установлення когезії; б) встановлювали між частинами дискурсу реляції різної семантики; в) виконували роздільну функцію [пор. 105, с. 313]. Зупинимось докладніше на третій функції, не властивій для сучасної літературної німецької мови.

Дослідження закономірностей мови рнвн. періоду потребує від лінгвіста особливої уваги в поглядах на взаємодію власне мовного та графічного представлення тексту – його структурної організації та пунктуації [238, с. 215]. Окремі вчені вказують на те, що в рнвн. мові пунктуація існувала в несистематизованому вигляді [65, с. 82–84]. Така думка впливає внаслідок перенесення функцій пунктуації сучасної німецької мови в реалії рнвн. мови. Якщо взяти до уваги сучасні дослідження рнвн. пунктуації та відповідні думки рнвн. граматистів (насамперед Ікельзамера та Шотеліуса), можна стверджувати, що в рнвн. текстах пунктуація – надійне джерело відокремлення смислових і, насамперед, інтонаційних частин речення

[118, с. 185–186; 168, с. 592]. Речення (28) складається з п'яти клауз, які в трьох випадках із чотирьох розділені комою: між CP₃ і CP₄ не використаний жоден розділовий знак, що не можна пояснити синтаксично. Відсутність коми в цьому випадку спричинена тіснішим смисловим зв'язком між пропозиціями, вербалізованими вказаними клаузами та вірогідною відсутністю паузи між ними. Напр:

(28) [CP₁ *Do sante got eynen slouff yn Adamen unde nam ym eyne rebe uss seynes seiten nahe bey dem herzen unde machte sie zu eyne weibe*, [CP₂ *unde do her erwachte*, [CP₃ *do brochte her sie vor Adam unde* [CP₄ *do nante her sie eyne menynne*, [CP₅ *wenn sie von om kommen was*]]]]] (*Thüringische*, 15). – «Тоді наслав Господь сон на Адама, і взяв одне з його ребер біля серця, і створив з ребра жінку, а коли Адам прокинувся, Господь привів її до нього і назвав її жінкою, бо супутницею мала вона йому стати»

Проте окремі автори вже використовують пунктуаційні знаки для маркування синтаксичних одиниць [93, с. 173–174].

Книги, створені середньовічними авторами, були призначені в основному для усної декламації [24, с. 72]. З повним правом можна припускати, що композиційні характеристики цих творів сформувалися відповідно до їх призначення. З цього випливала необхідність експліцитно виражених засобів демаркації окремих відрізків мовлення. Це пояснює широке вживання конекторів на початку речень.

Зважаючи на факультативний характер конектора та його переважно ініціальну позицію в складній клаузі, зазначимо, що доцільно розмістити вказану мовну одиницю в межах вершини функціональної проекції, котра передуює максимальній проекції комплементаризера підрядної клаузи (29).

(29) [_{XP} **Vnd** [CP₁ *Dieweil jr mich ettlicher sachen Euch zuberichten Raths gefragt*] / [CP₂ *hab jch nichts geweygert*]] (*Das Volksbuch*, 25). – «І коли Ви просили моєї поради стосовно певних справ, про які Вам розповіли, я ніколи не відмовлявся».

Функціональна фраза ХР мала подібне значення і в двн. мові. У Татіані в межах цієї фрази часто розташовувалося фінітне дієслово, після якого вживався ад'юнкт з темпоральною семантикою. Речення (30), (31) мають подібну структуру з реченням (29), при цьому мовні одиниці, що займають відповідні позиції, проявляють і функціональну подібність. Дієслово, ужите в реченнях (30), (31), мало важливе дискурсивне значення, тому що сигналізувало про нову інформацію в тексті, і в такому ракурсі його можна зіставити з конектором у реченні (29). За вказаними одиницями в реченнях (29)–(31) розміщена фраза, що виражає темпоральну семантику. Напр:

(30) [_{XP} *Uuarun* [_{NP} *thô hirta in thero lantskeffi ...*]] (Чемоданов, 21). – «Були тоді пастухи на полі».

(31) [_{XP} *Uuas* [_{PP} *in tagun Herodes thes cuninges Iudeno sumer biscof namen Zacharias ...*]] (Чемоданов, 20). – «Був у часи Ірода, правителя Юдеї, священник на ім'я Захарія».

Розповідні речення з дієсловом на першому місці траплялися також у давньоанглійській і давньоісландській мовах [122, с. 54]. Більшість учених схиляється до думки, що так речення приєднувалося до лівого контексту [176, с. 142–163]. Речення з першою позицією дієслова в сучасній німецькій мові відзначаються семантикою наративності [228, с. 241]. Таку ж функцію могла в рнвн. мові виконувати плеонастична одиниця на початку речення; особливо це стосується художніх текстів. У реченні (32) підмет головної клаузи виражений двічі: за допомогою *der Wolff* та *er*. Указані мовні одиниці не могли розміщуватися в одній фразі з огляду на анафоричний зв'язок між ними. Крім того, *er*, як займенник, має бути вільним (незв'язаним) у межах своєї клаузи, з чого випливає, що *der Wolff* розміщується на позиції за межами СР. Тому логічно припустити, що *der Wolff* розташовано в окремій функціональній фразі, яка передує СпеСР.

Перехідним етапом розвитку плеонастичних конструкцій у СРПЧ слід вважати вживання речень на зразок (33), де підмет головної клаузи виражений лише один раз.

(32) *Der Wolff als er vernam das er gefangen was / hatt **er** sich gantz züchtiklichen in der grûben gehalten* (Wickram, 88). – «Вовк, коли він відчув, що його снімали, поводить себе в ямі смиренно».

(33) *Aber ainer mit namen Cherea des Phedrie bruder ain junger sprüßling als er Pamphiliam des Ritter gab erst ansache. ward in irer liebe so inbrünstiglich entzündet* (Der Eunuchus, 6). – «Але один чоловік, на ім'я Хереа, молодий нащадок брата Федрі, коли він побачив дар лицаря Памфіліама, запалав палким коханням».

Постає питання, на якій позиції генерується конектор і перша частина плеоназму в реченнях (34)–(35). Іменник *Fuchs* і займенник *er* кореференційні, тому іменник є потенційним зв'язувачем займенника. Особовий займенник належить до мовних одиниць, які повинні бути вільними в межах матричної фрази СР. З цього робимо висновок, що номінальна фраза *Fuchs* генерована в окремій фразі СР, яка не відповідає ні підрядній, ні матричній клаузі. Конектор *aber* з'являється стосовно до *Fuchs* препозитивно в реченні (34) та постпозитивно в реченні (35). З цього випливає, що конектор генерований у межах однієї фрази СР разом із номінальною фразою. Крім того, він, зважаючи на свої семантичні та синтаксичні характеристики, є вершиною вказаної фрази.

(34) *Aber der schantlich lasterlich **Fuchs** / so bald **er** in die grûben kam / fieng **er** an nach mir zû springen / meinen Rock zerreißen / unnd hatt mich gantz angsthaft gemacht* (Wickram, 89). – «Але бридкий хитрий лис, щойно потрапив до урвища, він почав на мене стрибати, рвати мою рясу і сильно нажахав мене».

(35) ***Der Fuchs** aber so bald **er** in die grûben kam / fieng **er** an den Pfaffen zû stupfen und zû rupffen an seinem Rock* (Wickram, 88). – «Лис, проте, як потрапив до урвища, він почав кидатися на попа та щипати його за рясу».

Починаючи з XV ст., частота вживання конекторів зменшується, що є обернено пропорційною тенденцією до комунікативного навантаження використання розділових знаків.

Маркер підрядності займав звичну для мовної одиниці цього класу позицію комплементару фінітної клаузи, яка формально вводилася прийменниковою (*ee daz*, *nachdem daz*) або номінальною (*al di wile daz*) фразою. Зафіксовано чотири мовні одиниці, використані як МП: *daz*, *do*, *als*, *und*.

(36) [_{CP} *und* [_{VP} *furend* [_{AP} *alz lang* [_{NP} *tag und naht*, [_{PP} ***biz*** [_{CP} ***daz*** *si komend gen Frigia*]]]]]] (Mair, 11). – «і їхали день і ніч так довго, доки не приїхали до Фригії».

(37) *Der ander sson Cham der zoch mit seynen kyndern an das teil der werlde, das do heisset Affrica unde gehit von dem mittage bis do die sonne under gehit* (Thüringische, 28–29). – «Інший син Хан подався зі своїми дітьми в ту частину світу, яка зветься Африкою, і йшов від обіду, поки сонце не зайшло».

Сполучення [_{XP} [_{CP}]] слід розглядати при цьому як зародкові форми часового сполучника, аналітичної мовної одиниці з синтаксичною функцією, у якій перший елемент (прийменник або іменник) виражав реляційну семантику, а другий, уживався як маркер підрядності. Найчастіше реляційну семантику брав на себе саме прийменник. Такий напрям розвитку функціонування прийменників уможливорюється завдяки синтаксичній подібності прийменників і сполучників [165, с. 282–283], а утворення сполучників на основі прийменників – характерний процес для історії всіх індоєвропейських мов [202, с. 383].

У реченні (36) ***biz*** виражає одночасність кінцевого пункту дуративного процесу в першій пропозиції з перфективною дією другої пропозиції. У такому значенні ***biz*** уживався й з іншими мовними одиницями зі значенням перфективності. МП ***daz*** використаний у реченнях такого типу лише як показник віднесеності фінітної клаузи до часової реляції. Зазначені сполучення зумовлені амбівалентною природою сполучників, що вводять прислівникові клаузи. П. Ейзенберг експліцитно вказує на подвійну сутність прислівникових сполучників, які є одночасно функціональними словами,

оскільки розміщуються на ініціальній позиції підрядної фінітної клаузи, мають проте лексичне значення, причому належать до відносно відкритого класу слів [134, с. 204].

Отже, чотири можливі елементи лівої периферії займали такі позиції в складній клаузі: ПСЧ генерувався, як і на сучасному етапі, в межах вершини СР, М займав при цьому *SpecCP*, К розміщений у вершині ад'юнктованої до СР фрази, маркер підрядності займав вершину фрази СР, що вводилася прийменниковою фразою.

3.1.2 Позиція корелята в межах матричної клаузи. Німецька мова належить до V2-мов, ліва периферія клаузи в яких відповідає схемі (1) [пор. 207, с. 151]:

$$(1) [XP_1 [V_{fin} [\dots (t_1) \dots]]]$$

В окремих синтаксичних конструкціях ліва периферія модифікується розміщенням ще одного конституента перед ХР. Як одну з таких модифікацій Г. Гайдер наводить застосування операції «пересув уліво» (left dislocation) [157, с. 2]. При цьому перед вершиною дієслівної групи V2-клаузи розміщуються одразу дві фрази, а між фразами обов'язково встановлюється анафоричний зв'язок:

$$(2) [_{FP1} XP^i [_{FP2} R_1^j [V_{fin} [\dots (t_1) \dots]]]$$

$$(38) \textit{Den Käse}^i, \textit{den}^j \textit{ hat die Maus (t) gefressen} [157: 3].$$

У реченні (39) відбувається переміщення вліво внутрішнього актанта VP. Завдяки цій трансформації фраза *den Käse* набуває додаткового комунікативного навантаження, проте втрачає зв'язок із VP, тому повторюється у вигляді анафоричного елемента *den*.

Крім цього, у сучасній німецькій мові перед фінітним дієсловом можуть розміщуватися дві прийменникові фрази або сполучення локативного та часового ад'юнктів [102, с. 212–213].

Схема (2) здатна адекватно описати структуру складного речення з топікалізованою фінітною підрядною клаузою та наступним корелятом.

Підрядна клауза виступатиме при цьому антецедентною фразою ХР, а корелят – анафоричною одиницею R. Проте, незважаючи на структурну подібність, такі конструкції мають інше функціональне навантаження. Проілюструємо це на матеріалі рнвн. мови.

Г. Пауль підкреслював уживаність плеонастичних конструкцій із темпоральним антецедентом у рнвн. мові:

(39) *dar nâch vil unlange dô truogen sî da□ an* [210, с. 151]. – «Через деякий час внесли вони це».

Час виступає при цьому універсальним середовищем, фоном, на якому відбуваються події, саме тому задля експлікації пов'язаності подій і збільшення когезії тексту між пропозиціями встановлюються часова реляція. Тому мовні засоби, якими досягається встановлення такої реляції, можна розглядати як конектор.

Характерною ознакою конектора є подвійний зв'язок (Zweistelligkeit) [159, с. 3]. У реченні (39) цей зв'язок конституюється двома форичними елементами: прислівниковими займенниками *dar nach*, який відсилає реципієнта до попереднього контексту, та *dô*, який установлює зв'язок із наступним реченням. Між ними розташовані лексичні одиниці, які експлікують семантику реляції.

Отже, корелят потрібно розглядати як мовну одиницю, що встановлює додатковий атрибутивний зв'язок між підрядною та головною клаузами [134, с. 344]. Проілюструємо цей зв'язок на прикладі рисунка 3.3.

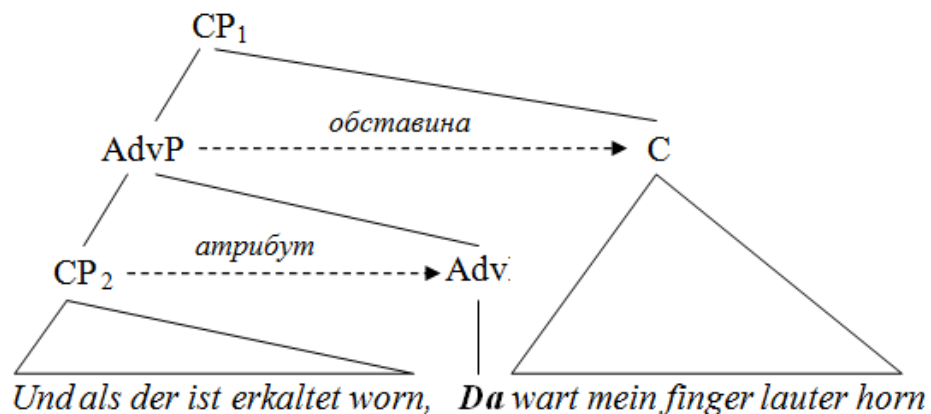

Рис. 3.3 Структура складної клаузи часу з корелятом

Підрядна клауза CP₂ є комплементом фрази AdvP, при цьому на семантичному рівні між ними встановлюються атрибутивні зв'язки. Зі свого боку, AdvP належить до ад'юнктів головної клаузи CP₂, а на семантичному рівні – до обставин. Така побудова складної клаузи свідчить про три факти: а) підрядна клауза за наявності корелята не належить до безпосередніх ад'юнктів головної клаузи, чим відрізняється від складних клауз із відсутнім корелятом; з чого випливає б) підрядна клауза у висловленнях такого типу не сприймалася як безпосередня складова головної клаузи; корелят уживається для специфікації зв'язку між підрядною та головною клаузою; в) сполучення клауз лише на синтаксичному рівні було недостатнім; синтаксичний зв'язок не був надійним показником єдності клауз, тому він доповнювався експліцитно вираженим семантичним відношенням.

Ще один доказ первинності семантичного зв'язку над синтаксичним – це випадки розривання безпосереднього синтаксичного зв'язку між підрядною клаузою та корелятом внаслідок заповненості вершини фрази CP₂:

(40) [CP₁ **wann** die Juden alhie verstürben] / [...] / [CP₂ daß alsdann gemeiner statt / frey vnd beuor stehen soll (Diarium, 75). – «Коли всі євреї загинуть, лише моді ціле місто стане вільним».

Потреба уточнення семантики реляції між пропозиціями спричиняла почасти генерування складних сполучних конструкцій, у яких фраза AdvP із вершиною, вираженою корелятом, містила в собі ще одну додаткову фразу.

(41) und do der hof also waz gehalten zwen tag, **an dem dritten tag do** hiezz der künig für sich komen all fürsten und herrn (Mair, 9). – «І після того, як двір протримали два дні, на третій день покликав король усіх князів та панів».

У реченні (41) зв'язок між підрядною та головною клаузами підтримується своєрідною аналітичною формою кореляту, у якій *do* експлікує граматичну, а *an dem dritten tag* вносить додаткову семантичну ознаку реляції.

Природа та функції корелята в складній клаузі розкривають взаємозв'язок позиції корелята та частотності його вживання. Логічним видається припущення, що частотність уживання корелята прямо пропорційно залежить від ступеня усвідомленості мовцем і слухачем граматичного та семантичного зв'язку між частинами складної клаузи й розвинутістю та вживаністю відповідної синтаксичної конструкції в досліджуваному періоді.

Таблиця 3.4

Частотність уживання корелятів у СРПЧ у рнвн. періоді

Період Наявність корелята	1350– 1400	1401– 1450	1451– 1500	1501– 1550	1551– 1600	1601– 1650
З корелятом	85,3%	56,8%	50,5%	12,3%	19%	16,8%
Без корелята	14,7%	43,2%	49,5%	87,7%	81%	83,2%
Разом:	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Розглянемо зміну частотності вживання корелятів у СРПЧ у рнвн. мові, яка зображена в табл. 3.4. У кожному з періодів розглянуто по 500 речень, що прийнято за 100%.

Дані дослідження демонструють зменшення частотності вживання корелятів, що спричинено формуванням більшості типів СРПЧ у досліджуваній період. Як зазначає Г. А. Вейхман, із підвищенням рівня синтаксичних одиниць їх зв'язність зменшується, а можливість синтаксичної незалежності їх конститuentів, відповідно, зростає [13, с. 66]. Відтак, корелят можна розглядати як мовний засіб, використання якого спрямоване на обмеження синтаксичної незалежності поєднаних клауз.

Отже, зменшення частотності вживання корелятів у рнвн. період спричинене укріпленням граматичних і семантичних зв'язків між частинами складнопідрядного речення з підрядним часу.

3.1.3 Позиція дієслова підрядної клаузи часу. Найхарактерніша риса підрядних клауз у німецькій мові – наявність рамкової структури, яка оформлюється підрядним сполучником зліва та відмінюваною частиною присудка справа. У рнвн. мові були наявні три основні схеми розміщення фінітної частини присудка в реченні: 1) позиція дієслова на другому місці в розповідному реченні; 2) розміщення дієслова в ініціальній позиції в питальних і спонукальних реченнях; 3) кінцеве розміщення дієслова, характерне для підрядних клауз, що вводилися комплементаризатором [210, с. 88–89]. Це положення не слід сприймати як абсолютну істину, тому що і в рнвн. мові, і в сучасній німецькій мові трапляються часті випадки порушення звичного порядку слів у реченні. Зокрема, дослідники сучасної німецької мови фіксують підрядні клаузи, введені МП *dass*, проте з фінітним дієсловом на другій позиції [142, с. 66].

Крім того, у рнвн. мові у сфері підрядних клауз часу часто вживаються нефінітні конструкції [111, с. 140; 246, с. 23–24], які слід розглядати як клаузи з не вираженим на фонетичному рівні фінітним дієсловом, функцію якого реципієнт може легко відновити.

Оскільки позиція дієслова – це один з основних критеріїв визначення граматичного статусу клаузи, виокремлення підрядних клауз із порядком слів головної клаузи є проблематичним. При цьому потрібно застосовувати комплекс критеріїв, семантичних і формальних. До них належать: 1) кінцеве положення дієслова; 2) використання специфічної мовної одиниці для поєднання двох клауз – часового сполучника; 3) особливий порядок слів головної клаузи, у якій дієслово генерується одразу після першої фрази складної клаузи; 4) використання часового корелята в головній клаузі. Варто одразу зауважити, що жоден із наведених критеріїв не абсолютний. Розглянемо речення (42), (43). Приклад (42) репрезентує класичний випадок уживання складної клаузи часу з фінальною позицією дієслова в підрядній клаузі та наявним корелятом у головній клаузі. У реченні (43) перша клауза має порядок слів проміжного характеру: дієслово займає не другу й не

кінцеву позицію, утворюючи поширену в рнвн. мові неповну рамку [146, с. 230–231]. Виникає питання: якого статусу потрібно надати клаузи такого типу? При цьому не бажаними є паралелі із синтаксисом сучасної німецької мови, порівняння з яким дало б у результаті заперечення підрядності вказаної клаузи. Напр:

(42) *Do Mathusalem hundert unde 8 jar gelebitte, do gebar her eynen sson* (Thüringische, 20). – «Як виповнилося Матусалему сто вісім років, народився в нього син».

(43) *Do Lamech hatte gelebit hundert unde 82 jar, do gebar her eynen sson* (Thüringische, 23). – «Як виповнилося Ламеху сто вісімдесят два роки, народився в нього син».

Як відомо, під час історичного опису мови слід у будь-якому разі уникати синхроніцизму (Synchronizismus), тобто негативних наслідків застосування для опису історичних періодів розвитку мови категорій, чинних для сучасної граматики мови, та скриптицизму (Skriptizismus), тобто дослідження мови на основі писемних пам'яток із застосуванням методів, спрямованих на дослідження усного мовлення [97, с. 3–10].

Тому, незважаючи на некінцеву позицію дієслова, першу клаузу (43) речення слід розглядати як підрядну, на що вказують сполучник, корелят і позиція дієслова головної клаузи, тобто три з чотирьох наведених вище ознак підрядності клаузи.

Проте відносну свободу вибору фінітним дієсловом позиції в підрядній клаузі не слід екстраполювати як певну закономірність на всю систему підрядних клауз рнвн. мови. В окремих випадках позиція фінітного дієслова може мати в рнвн. мові дистинктивну функцію, визначаючи актуальне значення багатофункціонального конектора. Розглянемо речення (44), (45):

(44) *Zû dem ersten mal so sind sy gleich in der natur, **wan** sy sind baydii menschlicher art und natur* (Elsässische, 15). – «По-перше, вони однієї природи, оскільки вони обидва людського виду і людської натури».

(45) *wan* *wa der gewalt ist, da ist auch die weißhayt und hailikayt* (Elsässische, 31). – «Коли є влада, тоді існує також мудрість і святість».

Наведені приклади унаочнюють тенденцію, яка простежується в XV ст.: якщо конектор *wann/wenn* вводив клаузу з дієсловом на другій позиції, то клауза мала причинову семантику; кінцева позиція свідчила про часове, а пізніше – умовно-часове значення.

Зазначені невідповідності в уживанні підрядних клауз у рнвн. мові породжують у сучасних лінгвістичних студіях різноманітні дискусії стосовно того, у якому напрямі проходить розвиток німецької мови: з мови SOV у мову SVO чи навпаки [226, с. 265]. Х. Гайдер та О. Шаллерт вважають, що німецька, як і всі інші германські мови, розвивалися не з OV- чи VO-мови, а з мови «третього типу» XVX, для якої характерною була зміна напрямку ліцензування дієсловом своїх аргументів, унаслідок чого утворювався порядок слів із дієсловом, що розміщувався між власними компонентами [158, с. 19; 227, с. 385]. Перехід від XVX-типу до OV-типу припадає на свн. період, тому до середини XIII ст. у 65% підрядних клауз дієслово займає абсолютну кінцеву позицію [217, с. 245].

Який саме член речення та в яких випадках може бути винесеним за дієслівну рамку або, іншими словами, у якому напрямку дієслово ліцензуватиме свої аргументи в кожному окремому випадку, не можна пояснити лише з позиції граматики. Це явище пояснюємо за допомогою функціонального підходу: конститuent із найбільшим комунікативним навантаженням розміщується в кінці речення, завдяки чому дієслово розмежовує топик і фокус висловлення [167, с. 121]. Таке пояснення базується на законі зростаючих конститuentів (das Gesetz der wachsenden Glieder) О. Бехагеля [108, с. 139] з однією лише відмінністю: до уваги взято не просодичне, а функціональне навантаження.

Щодо позиції присудка можна виокремити три типи підрядних клауз: 1) з кінцевою позицією присудка; 2) з прикінцевою позицією присудка; 3) з порядком слів головної клаузи або V2. У таблиці 3.5 зображено

частотність уживання вказаних трьох типів підрядних клауз. У кожному з періодів розглянуто 500 СРПЧ, що прийнято за 100%.

Таблиця 3.5

Позиція присудка в підрядній клаузі часу в рнвн. мові

Позиція присудка	1350–1400	1401–1450	1451–1500	1501–1550	1551–1600	1601–1650
Кінцева	87,8%	85,4%	83%	92,8%	91,2%	92%
Прикінцева	9,6%	11,2%	8,2%	5,4%	7,8%	6,8%
V2	2,6%	3,4%	8,8%	1,8%	1%	1,2%
Разом:	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Результати дослідження демонструють відносну стабільність у використанні підрядних клауз часу з кінцевою та прикінцевою позицією фінітного дієслова. Відчутними є лише ті зміни, які стосуються вживання підрядних клауз із порядком слів головної клаузи: у XVI ст. частотність таких клауз стрімко знижується, досягаючи позначки 1%, тому можна зробити висновок, що в цей час такі клаузи виходять з ужитку.

У підрядній клаузі зі складеним присудком ауксилярне дієслово може передувати нефінітній формі.

(46) *Darnach wie es tag **war worden** / wolt ich auch sehen wie das Meer wüttete (Ecklin, 29).* – «Після того, як розпочався день, я також захотів подивитися, як вирує море»

(47) *wann wir waren gegenwurtig, do sie **geboren wart** (Der Ackermann aus Böhmen, 6).* – «Тому що ми були присутні, коли вона народилася»

У прикладі (46) ауксилярне дієслово **war** розміщене перед повнозначним, у прикладі (47) частини складеного присудка розміщуються навпаки: спочатку вжите повнозначне **geboren**, а після нього – відмінювана частина **wart**.

Обидва порядки розташування частин складеного присудка були граматичними у рнвн. мові та вживаються в сучасних діалектах німецької

мови [115, с. 41–42]. Для зручності опису позначимо фінітну частину присудка V1, а нефінітну – V2. Отже, у рнвн. мові зафіксовано два випадки розміщення частин складеного присудка: а) V2-V1 та б) V1-V2. Складним є питання мотивованості вибору першого чи другого порядку розміщення. У кожному окремому випадку вибір був спричинений різними факторами, точніше – їх сукупним впливом. До цих факторів відносимо: 1) граматичну норму; 2) актуальне членування речення; 3) тип ауксилярного дієслова; 4) жанр тексту; 5) мовно-естетичний вплив.

Щодо *граматичної норми* зазначимо, що їй відповідав порядок розташування V2-V1, проте в окремих випадках такий порядок міг бути мотивований і прагматичними факторами [199, с. 614]. Це положення підтверджено також фактом, що в рнвн. мові V2-V1 уживається приблизно в 75,5% випадків [225, с. 53]. Про нестійкість граматичної норми при цьому свідчать часті її порушення під дією чотирьох інших факторів.

Залежність порядку розміщення частин складеного присудка від *тематично-рематичного поділу* висловлення продемонстрував К. Сепп [224, с. 308]. Учений виявив зростання частотності вживання V1-V2 за наявності фокальних конститuentів.

Як *ауксилярне дієслово* виступали або фінітні частини аналітичних форм дієслова (haben, sein, werden), або модальні дієслова. У зв'язку з цим простежується така закономірність: конструкції з модальними дієсловами характеризуються порядком розміщення V1-V2 у середньому на 20 % частіше, ніж в інших випадках.

Нерівномірним є використання різних порядків розташування частин присудка й у різних *жанрах текстів* (див. таблицю 3.6). Було розглянуто по 600 СРПЧ на кожен із жанрів, що прийнято за 500%.

Таблиця 3.6

Порядки слідування частин присудка в різних жанрах текстів

Жанр текстів	Фахові тексти	Проповіді	Хроніки	Художні тексти	Приватні листи
V2-V1	97,8%	92,1%	96,4%	95,7%	94,2%
V1-V2	2,2%	7,9%	3,6%	4,3%	5,8%
Разом:	100%	100%	100%	100%	100%

Найчастіше порядок V1-V2 ужито в проповідях. Це можна пояснити орієнтацією укладача тексту переважно на усну форму декламації. Також варто додати той фактор, що сам текст міг бути записаний після того, як відповідна проповідь тривалий час існувала в усній формі. Крім того, ідіостиль мовця міг перебувати під значним впливом сакральних текстів, які несуть на собі завжди відбиток попередньої епохи розвитку мови. Найменший відсоток уживання V1-V2 зафіксований у фахових текстах, автори якої намагалися максимально наслідувати мовну норму.

Мовно-естетичний вплив можемо продемонструвати таким прикладом:

(48) *Als die schön Magelona des Ritters erbietung **hette verstanden** / und sach auch der kostlichen ringe / der jhr der Ritter **vberschickt hette** / <...> [199, с. 613].* – «Коли прекрасна Магелона зрозуміла пропозицію лицаря і побачила також коштовний перстень, який надіслав їй лицар <...>».

Речення (48) ілюструє використання автором двох різних варіантів розміщення частин складеного присудка для дотримання принципу «естетичної варіації».

Прикінцева позиція фінітного дієслова могла бути спричинена не лише порядком слідування V1-V2, а й винесенням однієї з фраз за рамку, тобто розміщенням цієї фрази правіше від фінітного дієслова. Співвідношення частотності вказаних явищ винесено в таблицю 3.7. У кожному періоді виявлена різна кількість клауз з прикінцевою позицією фінітного дієслова й винесенням однієї з недієслівних фраз за рамку.

Таблиця 3.7

Прикінцева позиція фінітного дієслова в підрядній клаузі

Елемент за рамкою	1350– 1400	1401– 1450	1451– 1500	1501– 1550	1551– 1600	1601– 1650
Частина дієслівного присудка	24	39	23	14	20	22
Інша фраза	24	17	18	13	19	12
Разом:	48	56	41	27	39	34

Дані таблиці засвідчують стабільність у типі винесеної за рамку фрази. Також досліджений матеріал демонструє відсутність зв'язку між винесенням за рамку та вжитим часовим сполучником. У зв'язку з цим перед нами постає завдання: визначити та дослідити якісні характеристики фраз, які винесені за рамку. Винесена за рамку фраза могла виконувати в клаузі функцію прямого (речення (49)) або непрямого (речення (50)) додатка, підмета (речення (51)), предикатива (речення (52)) або обставини (речення (53)). Найчастіше (в 54% випадків) за рамку виносили обставини. Щодо їх семантики слід зазначити, що переважна більшість обставин характеризувалися локальною семантикою, проте були зафіксовані також обставини з часовою та модальною семантикою. У 31% випадків за рамку виносили додатки. Більшість із них були прямими додатками, і лише 3% належали до непрямих. Підмети та предикативи виносили за рамку найрідше – лише в разі особливого комунікативного навантаження (речення (52)) або великого обсягу (речення (51)). Як відомо, комунікативне навантаження в мовленні експлікується за допомогою контрастного співвіднесення відповідних мовних одиниць.

(49) *Das man in wider slússe in Vntz er vernem des meisters sin* (Dyocletianus, 38). – «Що його знову кинули у в'язницю, поки він не зрозумів значення слів наставника».

(50) *do nu Jason und Hercules urlaub genommen von dem künig* (Mair, 11). – «Коли Ясон і Геркулес попрощалися з королем».

(51) *Wan es kament bischoff priester phaffen munich ab den burgen die hohen herren die edelen frowen vnd vs den stetten die richen burger vnd vs den dorfern die buwelut mit grossen scharen zu ym in die wusti* (Hie vahet an, 72). – «Коли до нього в пустелю прийшли єпископ, священники, попи, монахи, поважні господарі замку, благородні дами і багаті громадяни міст, цілий натовп селян».

(52) *die weil er was guldin in götlicher lieb* (Elsässische, 8). – «Поки він був щасливий у любові Божій».

(53) *Und do der gewalt was in kriechenland* (Elsässische, 31). – «І коли насилля панувало в Греції».

Отже, у рнвн. мові остаточно закріплюється рамкова структура підрядної клаузи. Частотним є факт порушення рамки підрядної клаузи, при якому за прикінцеве фінітне дієслово виносяться інші члени речення, що було мотивовано функціональним навантаженням відповідних мовних одиниць або їх обсягом.

3.1.4 Позиція підрядної клаузи в межах матричної. Зовнішня топологія ад'юнктних фінітних клауз вирізняється дещо більшою свободою ніж, наприклад, комплементних фінітних клауз, зокрема перші можуть розміщуватися в середньому полі матричної клаузи. Таке розташування можливе внаслідок наявності лексичного значення сполучника ад'юнктних клауз [263, с. 2348]. Завдяки цьому реципієнту легше обробити повідомлення, оскільки ад'юнкт – необов'язковий елемент клаузи, що розміщена в неаргументній позиції (A□-позиції).

У зв'язку із зазначеним вище постає питання переважної моделі взаєморозміщення матричної та підрядної клаузи. За даними граматики Г.Ціфонун та ін., для ад'юнктних фінітних клауз переважним є постпозитивне розміщення [263, с. 2348]. Проте аналіз СРПЧ у рнвн. мові

показує зовсім інші результати, які представлено в таблиці 3.8. У кожному з періодів розглянуто по 500 СРПЧ, що прийнято за 100%.

Таблиця 3.8

Взаєморозміщення матричної та фінітної клаузи часу

Розташування підрядної клаузи	1350– 1400	1401– 1450	1451– 1500	1501– 1550	1551– 1600	1601– 1650
Препозитивне	82%	74%	72%	78%	59%	52%
Інтерпозитивне	4%	3%	5%	8%	9%	8%
Постпозитивне	14%	23%	23%	14%	32%	40%
Разом:	100%	100%	100%	100%	100%	100%

У досліджуваному періоді препозитивні фінітні клаузи часу істотно переважають над інтер- і постпозитивними. Проте в другій половині XVI ст. ситуація починає змінюватися: знижується кількість препозитивних і, відповідно, зростає кількість інтер- і постпозитивних клауз. Для пояснення таких змін потрібно розглянути походження досліджуваних синтаксичних конструкцій та сутності логіко-синтаксичного поєднання двох пропозицій.

У нашому дослідженні ми виходимо з припущення, що структурні та функціональні характеристики СРПЧ у рвнв. мові містять сліди двох різних шляхів утворення досліджуваних клауз. Першим шляхом була реінтерпретація паратактичних зв'язків між клаузами в гіпотактичні зі збереженням часової семантики зв'язку між ними. До них належать клаузи, що вводилися сполучниками, похідними від міжреченнєвих конекторів та питальних займенників. Другим шляхом було розгортання звичайних фраз, через генерацію в їх межах фінітних підрядних клауз. До них належать прийменникові конструкції з фінітними клаузами та атрибутивні поширення до іменникових і прислівникових фраз.

Перша група клауз вводиться сполучниками *do*, *als*, *so* й характеризується переважним препозитивним розміщенням. Друга група вводиться сполучниками зі спеціальним часовим значенням і

характеризується паєреважним постпозитивним розміщенням, що цілком зрозуміло з огляду на те, що атрибутивні клаузи повинні бути розміщені після матричної фрази.

Для пояснення розміщення клауз першої групи розглянемо питання логіко-синтаксичного аспекту поєднання декількох клауз. Ю. А. Левицький послідовно розмежовує поняття *зв'язок* і *відношення*, установлюючи між указаними поняттями родо-видові відношення. Відношення потрактовується як «спрямований зв'язок» [39, с. 114–116], який може встановлюватися лише семантично (у складнопідрядних клаузах) або семантико-синтаксично (у складносурядних клаузах) із незмінним взаєморозміщенням його частин. Часові відношення належать до видів спрямованого зв'язку. Отже, логічно припустити кореляцію між рівнем розвитку гіпотаксису, під час його переходу з паратаксису та свободою взаєморозміщення частин складної клаузи. Саме така кореляція пояснює зміни в розвитку СРПЧ, продемонстровані в таблиці 3.8.

Важливим є також питання щодо позиції фінітних клауз часу в дереві безпосередніх складників цілої складної клаузи. Л. Хегман послідовно розмежовує два типи прислівникових клауз: пропозиційні (event-related) та дискурсивні (discourse-related), указуючи на суттєві відмінності їхніх внутрішніх і зовнішніх синтаксичних ознак [156, с. 61–63]. На думку вчених, пропозиційні клаузи приєднуються до VP або IP, дискурсивні – до CP [156, с. 71; 247, с. 422]. До схожого висновку приходять Н. Хорстейн, аналізуючи семантику підрядних клауз часу [172, с. 42; 207].

Е. Кеніг та Й. Аувера розрізняють *інтегроване*, *резумптивне* та *неінтегроване* (integrative, resumptive, non-integrative) розміщення підрядної клаузи [180, с. 107]. Учені виокремлюють ці три групи на основі позиційних і референційних характеристик відповідних підрядних клауз. Розглянемо речення (57)–(59).

(54) *JN dem sie assen / Nam Jesus das Brot / vnd dancket (Vonn warer, 3).* –
«Коли вони їли, взяв Ісус хліб і подякував».

(55) *Wenn aber der heilig Geist wird kommen / **da** wird's zeit sein / vnd sie werdens können zukommen / das sie fasten vnd leiden* (Summaria, 18). – «Проме коли явиться святий дух, тоді настане час, коли кожному воздасться за ніст і за страждання».

(56) *Vnd **do** dise zwei menschen zusammene koment, **von rechter froiden so vmbefiengent** dise zwei menschen mit den armen gar frvntliche vmbe einander* (Merswin, 99). – «І коли прийшли обидва чоловіки, з великою радістю зустріли вони один одного і дружньо обнялися».

У реченні (54) підрядна клауза репрезентує єдину фразу, яка розміщується перед дієсловом, тобто є невід'ємною складовою головної клаузи. Так вона *інтегрована* в структуру головної клаузи.

У реченні (55) перед фінітною частиною присудка розміщуються одразу дві фрази CP та AdvP, проте вони не утворюють двох окремих максимальних проєкцій: вершина AdvP **da** с-керує всією фразою CP, оскільки CP належить до комплемента AdvP [див. 134, с. 344]. Отже, підрядна клауза включена в структуру речення опосередковано, через форичний зв'язок з одним із конститuentів головної клаузи. Таку підрядну фінітну клаузу називають *резумптивною* (*resumptiv*).

Речення (56) демонструє приклад *неінтегрованої* підрядної клаузи, максимальна проєкція якої утворює додаткову фразу перед відмінюваною частиною складеного присудка.

Неінтегровані та резумптивні препозитивні підрядні клаузи породжують проблему невідповідності ініціальних фраз і відповідних полів у топологічній моделі опису речення. Це явище отримало різні назви та, відповідно, трактування в лінгвістичних студіях: подвійно заповнене початкове поле (*doppelt besetztes Vorfeld*) [99, с. 48; 149; 180], початкове передполе (*Vor-Vorfeld*) [100; 101; 151; 212, с. 84], зовнішнє поле (*Außenfeld*) [210, с. 448]. Другий і третій варіанти трактування названого явища більш вдалі, оскільки топологічна модель розширюється на одне поле, що відповідає розширеному характеру комунікативної структури відповідної складної клаузи.

К. Аксель-Тобер указує, що часові адвербіальні клаузи відрізняються за своїми синтаксичними характеристиками від часових NP і PP [104, с. 270], проте ще у рнвн. періоді фіксуються неінтегровані часові PP:

(57) *Vnd nach dem vbergang der babilonier jechonias gebor salathiel* (Die Erste Deutsche Bibel, 8). – «А після переходу вавилонців Єхонія народив Салатієля».

Ідентична проблема постає також у процесі опису вказаних складних клауз у теорії генеративної граматики. Тому для адекватного опису структури СРПЧ учені використовують модель Ріцці для зображення лівої периферії. У рамках цієї моделі топікальні підрядні клаузи в ініціальній позиції можуть або бути генеровані на місці, або з'являтися в поверхневій позиції внаслідок трансформації. Фокусні підрядні клаузи майже завжди підлягають обов'язковій трансформації [248, с. 958].

М. Райс та А. Веллштайн пропонують для аналізу лівої периферії складних клауз таку структуру: якщо препозитивна адвербіальна клауза інтегрована в матричну клаузу, вона розміщується в позиції специфікатора CP матричної клаузи (схема i), якщо адвербіальна клауза неінтегрована в структуру матричної клаузи, вона ад'юнктована до додаткового вузла максимальної проекції CP (схема ii).

(i) [_{CP1} [_{CP2} адвербіальна клауза] [_{C°}]]

(ii) [_{CP1} [_{CP2} адвербіальна клауза] [_{CP1} [_{C°}]]]

Наведений спосіб аналізу сили зв'язку між пропозиціями має спільні ознаки з баченням проблеми юнкції М. Агеля, який зазначає, що граничними випадками юнкції слід вважати агрегативну (імпліцитний зв'язок, який можна встановити лише на основі цілого дискурсу) та інтегративну (експліцитно виражений граматичний і семантичний зв'язок) юнкцію [96, с. 899–900].

Розглянемо детальніше принцип проілюстрованої класифікації підрядних клауз. Виокремлення інтегрованого та неінтегрованого типу підрядних клауз відбувається на основі структурного критерію, натомість для

визначення резумптивної клаузи використаний семантичний критерій. Як відомо, будь-яка класифікація має базуватися на сталих критеріях. Крім цього, трапляються випадки, які мають проміжний між резумптивним і неінтегрованим типом характер:

(58) *do daz Cristi verkoufen geschach czu Iherusalem, [...] an dem abende quam Judas spete gegangen czu Bethania* [198, с. 366]. – «Коли Христа продали в Єрусалимі, у той вечір прибув Іуда пізно до Віфанії».

У реченні (58) фраза РР, що розташована між підрядною клаузою та фінітним дієсловом матричної клаузи містить резумптивний елемент *dem*.

З огляду на зазначене вище особливу увагу слід приділити ррвн. підрядним фінітним клаузам часу з лівою периферією моделі ПСЧ-МП.

(59) [_{CP1} *daz auch* [_{IP1} *kriechen land in groz angst und not kom*], [_{PP ee} [_{CP2} *daz si daz volbrahtend*]]] (Mair, 11). – «Що також Греція потерпала від великого страху та нужди, поки вони цього не зробили».

Структура речення (59) вказує на те, що підрядна клауза СР₂ приєднується до СР₁ опосередковано через максимальну проекцію РР, будучи при цьому компонентом цієї фрази. Таке розміщення підрядної клаузи аналогічне до резумптивних клауз.

Отже, класифікацію ступенів інтегрованості підрядних клауз слід видозмінити, використовуючи лише структурну ознаку, а саме синтаксичне домінування: а) підрядна клауза безпосередньо інтегрована, якщо максимальна проекція СР головної клаузи безпосередньо домінує над підрядною клаузою; б) підрядна клауза опосередковано інтегрована, якщо максимальна проекція СР головної клаузи опосередковано домінує над підрядною клаузою; в) підрядна клауза неінтегрована, якщо вона належить до ад'юнктивів максимальної проекції СР матричної клаузи.

Крім того, на сучасному етапі розвитку німецької мови встановлення ступеня інтегрованості можливе лише тоді, коли матрична клауза – самостійна. Цей мовний факт наділяє важливим значенням випадки неінтегрованого вживання підрядних клауз часу з несамостійною матричною

клаузою. Кількісне співвідношення підрядних клауз із різним ступенем інтегрованості занесено до таблиці 3.9. У кожному з періодів розглянуто по 500 СРПЧ, що становить 100%.

Таблиця 3.9

Уживання підрядних клауз із різним ступенем інтегрованості

Ступінь інтегрованості	1350–1400	1401–1450	1451–1500	1501–1550	1551–1600	1601–1650
Безпосередньо інтегровані	9,4%	36,4%	53,8%	79%	74,6%	76,8%
Опосередковано інтегровані	85,8%	57,8%	45%	20,6%	24,4%	22,2%
Неінтегровані	4,8%	5,8%	1,2%	0,4%	1%	1%
Разом:	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Б. Горачек висунув гіпотезу щодо напрямку розвитку інтегрованості підрядної клаузи, згідно з якою неінтегровані підрядні речення переходять у резюмптивні, а останні – в інтегровані [171, с. 429]. Указані типи підрядних речень були продемонстровані вже О. Беагелем, а їх розвиток він зобразив як «відновлення синтаксичного спокою (syntaktische Ruhelage) в мові» [110, с. 438–459]. Загалом у рнвн. мові відбувається інтенсивний розвиток інтегрованих підрядних клауз, що приходять на зміну неінтегрованим [222, с. 159]. Отже, розвиток позиції підрядних фінітних клауз проходить у напрямі зростання частотності безпосереднього домінування максимальної проекції СР головної клаузи над підрядною. У ширшому історичному та теоретичному контексті вказаний напрям розвитку мови можна розглядати в рамках паратактично-гіпотактичного континууму К. Леманна [104, с. 25].

Зокрема, на поч. XVII ст. зафіксовано випадки вживання безпосередньо інтегрованих підрядних клауз часу з наявним корелятом:

(60) *vnnd wann sie es bekant haben / lasset sie **dann** auch ferners bekennen alle andere sprüch vnnd örter (Der Einfältiger, 34).* – «І коли Вам це стане відомо, намагайтеся й далі дізнаватися про інші слова та місця».

К. Аксель зазначає, що переважна більшість препозитивних адвербіальних клауз у свн. мові була неінтегрованою. Інтеграція таких клауз відбувалася під час переходу із свн. до рнвн. мови. Саме підрядні клаузи часу були провідними структурами цієї мовної інновації, що зумовлено розвитком нових часових сполучників [103, с. 15].

Отже, позиція підрядної клаузи в межах головної змінюється під час досліджуваного періоду в напрямі від неінтегрованої до інтегрованої підрядної клаузи.

3.2 Семантика часових реляцій складнопідрядного речення з підрядним часу

Часові сполучники прийнято розділяти на загальночасові та спеціальні часові (нім. *allgemein-zeitliche, speziell-zeitliche*) [пор. 85, с. 38; 112, с. 87; 173, с. 24]. При цьому вчені розглядають семантику реляцій між подіями, вербалізованими за допомогою простих клауз. Проте часові сполучники конституюють реляції, базуючись, крім моменту події *E*, ще й на референційному моменті *R*. Розглянемо приклади:

(61) [_{P1} *So die meffe gethan ift*] / [_{P2} *fo sællen die kurfürsten alle □ ū dem altar geen*] (*Frühneuhochdeutsches Lesebuch*, 2). – «Коли меса завершена, курфюрсти мають підійти до алтаря».

Перша клауза речення (61) конституює теперішній минулий час, друга – теперішній час. Їх спільна часова перспектива набуває такої форми (рис. 3.4):

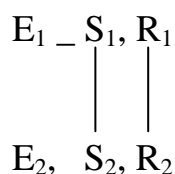

Рис. 3.4 Часова перспектива складної клаузи часу

В лінійному записі це вглядає як $E_1 _ E_2 R_1, R_2, S_1, S_2$. Тобто момент події першої клаузи передує моменту події другої клаузи та референційним моментам обох клауз, при цьому момент події другої клаузи одночасний із референційними моментами.

(62) [P_1 *so wegerest du derselben vnd piteest*], [P_2 **nach dem** *du dij selben versteest*] (*Die Vaterunser-Erklärung*, 2). – «Тоді ти відмовишся й попросиш, після того як зрозумієш самого себе»

Речення (62) конституює таку часову реляцію: $S_1, S_2 _ E_2 _ R_2 _ E_1, R_1$, тобто момент події першої клаузи E_1 одночасний із референційним моментом першої клаузи R_1 , настає після референційного моменту другої клаузи R_2 і, відповідно після моменту події другої клаузи E_2 . Отже, ужитий у реченні (62) часовий сполучник *nach dem* експлікує спеціальне часове значення передування.

(63) [P_1 *die giengent all in den wingarten essen*] [P_2 **die wil** *der hailig vater in dem closter was*] (*Hie vahet an*, 69). – «Усі пішли в сад їсти, поки святий отець був у монастирі».

Обидві клаузи речення (63) експлікують подію в простому минулому часі, що відповідає схематичному запису $E, R _ S$. Тому в цьому реченні спостерігаємо одночасність усіх трьох відповідних моментів.

(64) [P_1 **E das** *ich geseit die wort*] [P_2 *So wer úwer sún dort usz ermort*] (*Dyocletianus*, 38). – «Не встиг я і слово мовити, як убили вашого сина».

Часова перспектива речення (64) має вигляд: $E_2 _ R_2, E_1 _ R_1, S_1, S_2$. Момент події першої клаузи E_1 одночасний із референційним моментом другої клаузи R_2 , проте передує референційному моменту першої клаузи, про що свідчить префікс дієслова із семантикою завершеності дії *geseit*.

Отже, наведені прикладі дають підстави зробити висновок, що спеціальні часові сполучники встановлюють між пропозиціями простих клауз реляції з таксисними значеннями передування, одночасності та слідування, при цьому відповідне таксисне значення поширюється не лише на відношення між моментами подій, а й на відношення між референційними

моментами. Водночас для загальночасових сполучників релевантним є лише відношення між моментами подій.

Часто дослідники часових реляцій і семантики часових сполучників обмежуються у своєму аналізі встановленням лише таксисних значень. Якщо систематика Г. Рейхенбаха дає змогу врахувати темпоральні значення завдяки дослідженню часових реляцій крізь призму моменту мовлення, то аспектуальні значення лишаються поза увагою. М. Краузе, користуючись лінгвістичним доробком Ф. Марка, розробляє систему позначень та успішно класифікує семантику часових прийменників сучасної німецької мови, демонструючи водночас можливість застосування такої класифікації в діяхронному дослідженні [184].

Для дослідження всього комплексу часових реляцій у СРПЧ особливо релевантними виявляються реляції другої системи М. Краузе, у межах якої вчений виділяє статичну, директивну, перлативну та аблативну реляцію [184, с. 207–209].

Услід за дослідником свн. і рнвн. часових прислівників Й. Вікторовічем ми виокремлюємо ще одну важливу складову часової семантики – одноразовість / ітеративність [254, с. 55; 255, с. 64].

Для розмежування загальночасових і спеціальних часових сполучників слід використати три критерії:

- загальночасові сполучники можуть установлювати реляції лише між моментами подій, водночас спеціальні часові сполучники можуть виражати відношення й між референційними моментами;
- загальночасові сполучники експлікують більше одного таксисного значення, спеціальні часові сполучники – переважно одне;
- у СРПЧ, ужитих із загальночасовими сполучниками, аспектуальні значення реляцій між пропозиціями виражаються за допомогою додаткових лексичних або граматичних засобів; спеціальні часові сполучники експлікують власну аспектуальну семантику.

3.2.1 Семантика загальночасових сполучників. Парадигма рнвн. часових сполучників складається з п'ятнадцяти одиниць, не враховуючи okazіональних засобів введення підрядної клаузи (див. додаток А, табл. 2). До загальночасових сполучників, котрі відзначені в досліджуваній період, можна віднести **als**, **da/do**, **wann/wenn**, **wo**, **so**, **wie**. Найпомітнішими зрушеннями в парадигмі рнвн. часових сполучників є такі: 1) вихід з ужитку найчастотнішого часового сполучника початку рнвн. періоду **do** та його функціональна заміна сполучником **als**; 2) збільшення вживання спеціальних часових сполучників порівняно із загальночасовими сполучниками. Розглянемо семантичні та функціональні особливості рнвн. сполучників.

Сполучник **als** (а також його варіанти *also*, *alsus*, *alse*) походить від поєднання прислівника **so** з підсилювальною часткою **al** [210, с. 426]. Указана лексема характеризується великою багатозначністю та, відповідно, частим уживанням [125, Bd. 1, Sp. 247–260; 194, с. 3].

Сполучник **als** виражав одночасність референційного моменту, проте між моментами подій обох клауз могло бути встановлене будь-яке таксисне значення. Найтипівішими значеннями були одночасність і передування, що залежало від семантики клауз, а особливо дієслівної групи. Виявлено дві закономірності.

1. Якщо підрядна клауза позначає дуративність, то таксисним значенням установленого між ними зв'язку є одночасність.

(65) *Und als sie beide vor dem gericht stunden / sagt diser alweg «blee».* (Wickram, 66). – «І коли вони обидва стояли перед судом, відповідав він постійно блянням».

При цьому підрядна клауза часто стає своєрідним фоном, на якому розгортається дія головної клаузи:

(66) *Und als die braut einzoch, rennten drei par vor ir im velt und drei in der stat und tetten vast gueter rennen* (Eyb L., 47). – «І коли наречена в'їжджала, мчалися три пари перед нею в полі і три – у місті й майже влаштували справжні перегони».

2. Якщо підрядна клауза позначає перфективну дію чи перфективний процес, то між головною і підрядною клаузою встановлюється значення передування:

(67) *Als er kam zů der Linden, Den wurm that er beston (Hürnen Seyfrid, 144).* – «Коли він прийшов у Лінден, він переміг змія».

Крім того, передування може підкріплюватися узгодженням часів, а саме використанням плюсквамперфекта:

(68) *Es begab sich als es gantz finster worden waß / das die zwen Dieb yeder nach seiner wahr gieng (Wickram, 114).* – «Сталося так, що коли зовсім стемніло, обидва злодії пішли кожен за своєю здобиччю».

Проте в ранньонововерхньонімецькій мові трапляються складні підрядні речення, які суміщають дуративний і перфективний процес. У таких випадках одночасність і передування експлікуються в нерозривній єдності.

(69) *Als nun der Lantz knecht aß / unnd auch den sauren wein versûcht / spricht er <...> (Wickram, 23).* «А коли ландскнехт їв і також скуштував кисле вино, сказав він <...>».

Форми **da/do** розглядаємо в роботі як єдиний сполучник, зважаючи на відсутність відмінностей в їх уживанні та семантиці впродовж рнвн. періоду, а також на їх злиття в одну форму **da** в нвн. мові.

У першому столітті рнвн. періоду вказаний сполучник – найчастотніший (див. додаток А, табл. 2). У XV ст. він починає поступатися місцем **als**, а сам переходить до розряду каузальних сполучників, хоча, як засвідчують словники Дуден та Лангеншайдт, часове значення сполучника **da** наявне і в сучасній німецькій мові [131, 186, с. 212]. Крім того, між **als** і **da** простежується зв'язок на семантичному рівні [116, с. 13].

Сполучник **da/do** може виражати як одночасність, так і передування моменту події, що залежить від семантики клаузи.

Нерелевантність моменту події для семантики сполучника унаочнює приклад (70):

(70) [_{CP1} **Da** die ding offenbar wurden. [_{CP2} und der bu□lerin die schmachait wee thet. [_{CP3} ward si mit dem selben Jüngling verso□net]]] (*Der Eunuchus*, 4). – «Коли про справу дізналися всі, і коханці стало прикро від ганьби, вона помирилася з цим юнаком».

Клауза CP1 експлікує завершену дію в минулому, яка передує дії в клаузі CP3, однак момент події клаузи CP2 одночасний із моментом події CP3, тобто обсяг семантики сполучника **da** в реченні (70) дає змогу актуалізувати й одночасність, і передування моменту події в одному реченні. Передування може підкріплюватися узгодженням часів, насамперед – використанням плюсквамперфекта.

Сполучники **als**, **da/do** позначають здебільшого минулу або теперішню однократну дію, що можна пояснити їх уживанням як своєрідних актуалізаторів, які були поширеним засобом для встановлення зв'язку з попереднім реченням, абзацом або навіть розділом. Наприклад, у пам'ятці «Die Geschichten und Taten Wilwolts von Schaumburg» актуалізаторами найчастіше виступають прислівники часу, такі, як: *do*, *darnach*, *in dem*, *nach dem*, *nu*. Актуалізатором може бути ціле підрядне речення, яке проте містить зазначені прислівники. Зокрема, одна з глав у пам'ятці починається зі складного речення (71):

(71) *Als nu der bommerisch krieg gar gestillt, het auch der anstant zwischen dem marggraven, dem konig von Ungern und herzogen Hansen von Sagen sein ende* (Eyb L., 47). – «А коли зовсім стихла Бомерська війна, скінчилася також ворожнеча між маркграфом, королем Угорщини й герцогом Гансом фон Загеном».

Сполучник **da** функціонує в досліджуваному періоді як дейктична частка, яка виконує функцію своєрідного актуалізатора, що вказує на час і місце дії, причому час і місце виступають тут у нерозривній єдності, співзвучній релятивістській концепції простору-часу:

(72) *ES begab sich auff ein zeyt zû Basel in der kleinen statt / **da** kame ein beürin zû einem Schärer / die hett an einen grossen dorn geträtten / die bath den*

Schärer mit weinenden augenn / unnd sprach (Wickram, 190). – «Це сталося одного разу в маленькому містечку біля Базеля, тоді / туди прийшла одна селянка до цирульника, вона наступила на велику скінку, вона попрохала цирульника із заплаканими очима, мовивши».

Основна відмінність у семантиці **da/do** порівняно з **als** – це можливість актуалізувати локальні значення. Схожа ситуація спостерігається в сучасній німецькій мові, оскільки *da* здатне актуалізувати не лише каузальні, а й часові значення [147, с. 71].

Сполучники **da/do** та **als** вказують, крім семантичної, також дистрибутивну подібність: унаслідок широкої семантики, ці сполучники досить часто вживалися разом із різноманітними модифікаторами. Показовим прикладом семантичної дифузності сполучника **da** є (73):

(73) *Derhalb und zuvor da si horten, das der kaiser mit dem reich und einem großen volk daher zoch, vil ein groß vorchet und erschrecken in die Fleminghe (Eyb L., 79).* – «Через це й перед цим, коли / оскільки вони почули, що кайзер з усім царством і великою кількістю народу їде сюди, злякалися Флемінги й відчували великий страх».

Модифікатори *derhalb i zuvor* уточнюють функцію підрядної клаузи, указуючи на його одночасні каузальність і таксисність.

Сполучники **wann/wenn** розглядаємо в роботі разом, зважаючи на їх паралельне вживання, зафіксоване ще в двн. мові у формі **hwanne/hwenne**. Послідовне розрізнення та упорядковане вживання форми **wann** як питального прислівника, а **wenn** як сполучника почалося лише в XIX ст.

Указані сполучники вживалися тоді, коли перед мовцем поставало завдання виразити ітеративну дію (74) або дію в майбутньому (75).

(74) *Dannocht so was seyn stercke So gar vnmassen groß, Wenn er den athem auß ließ, Oder den an sich zoch, Das der stayn dann erzittert Vnder dem Trachen hoch (Hürnen Seyfrid, 146).* – «Однак сила його була такою надзвичайно великою, що коли він видихав повітря або вдихав його, тремтіла тоді висока скеля під драконом».

(75) *Also gab er im den radt wann er mit im für das gericht keme / so solt er kein ander antwort geben / God geb was man in fragt oder schalt dann das einig wort / blee* (Wickram, 66). – «Отже, дав він йому пораду, що, коли він із ним прийде до суду, то він має відповідати, хай би що його питали, чи в чому б звинувачували, нічим іншим, крім звука бе-е».

(76) *Wenn du bettest / so gehe inn dein kemmerlein / vnd schleus die thur zu* (Althamer A. Die Epistel, 13). – «Коли ти молишся, піди у свою кімнатку й зачини двері».

Речення (74)–(76) унаочнюють також безвідносність семантики **wann/wenn** до таксисного відношення між моментами подій клауз: у реченні (74) імплікована одночасність дії в підрядній та головній клаузі, у реченні (75) – передування, а в реченні (76) – слідування.

На майбутність, потенційність дії в підрядній клаузі може додатково вказувати форма кон'юнктива дієслова (77) або форма перфекта індикатива зі значенням закінченої дії в майбутньому (78):

(77) *Er meynt, jn het gesamlet Der wurm nach menschen witz, Wenn er würd zu eym menschen, Thet er den schatz besitz* (Hürnen Seyfrid, 164). – «Він вважав, що дракон зібрав його [скарб] з людської обачливості, коли він стане людиною, він зможе володіти цим скарбом».

(78) *Wann ihr solches gesagt habt / lasset sie dann bekennen* (Der Einfältiger, 38). – «Коли ви промовите такі слова, дайте тоді зрозуміти».

Указані вище семантичні рамки сполучників не абсолютні, про що свідчать випадки вираження підрядною клаузою, яка вводиться **wann/wenn**, минулої однократної дії.

(79) *wan daselbst all schüß und würf übergiengen, leint in Wilwolt an den turn* (Eyb L., 47). – «Коли там завершився обстріл, підняв його Вілвольт на башту».

У рнвн. період за **wann/wenn** закріплюється ознака гіпотетичності дії, саме тому сучасні граматисти помірковано ставляться до того, чи слід

відносити вказаний сполучник до часових, не зважаючи на наявні випадки експлікації суто часових значень [203, с. 25].

Зазначена форма має спільногерманське походження. Вона уживана у функції конектора вже в двн. мові, а початковим значенням її була проста кон'юнкція пропозицій [125: Bd. 16, Sp. 1360; 131].

У рнвн. мові цей сполучник також характеризується досить широкою семантикою. Залежно від контексту між елементарними реченнями може встановлюватися значення передування (83) або одночасності (84), причому в таких реченнях простежуються ті ж закономірності, що й у реченнях зі сполучниками **als**, **da/do**, тобто таксисне значення залежить від аспектуальної семантики сполучуваних клауз.

(80) *So das die Pilgre auch der Wirdt erhorten / erstauneten sy über dise red / und ward so lautprecht / daß es dem Apt auch kundt gethan ward / welcher disen gûten gsellen / so er vom tisch aufstûnd / fahen / und über nacht in thurn legen ließ* (Wickram, 22). – «Коли / оскільки це почули паломники, а також господар, здивувалися вони цим словам, і це набуло такого розголосу, що стало відомо також і абату, який наказав цього доброго чоловіка, коли він устав із-за столу, зловити й посадити на ніч до темниці».

(81) «*Wie darffst du die schnöde wort allhie außstossen / so von allen landen yetz Pilgre hie sind*» (Wickram, 21). – «Як можеш ти промовляти такі богохульні слова тут, коли / оскільки сюди тепер зібралися паломники з усіх земель».

Між підрядними клаузами, котрі сполучаються **so**, може встановитися, крім таксисного, окреме аспектуальне значення ітеративності.

(82) *Zû nacht im essen hat der Wirdt dem Lantz knecht gar ein sauren wein fürgestellt / der von einem übelgeradtnen jar was / und so die leüt in truncken / sprachen sy* (Wickram, 23). – «Увечері до їжі господар приніс ландскнехту дуже кисле вино, виготовлене після поганого врожаю, і коли люди пили його, то казали».

Ітеративність експлікується при цьому не окремо – сполучником, а комплексно – цілим контекстом. До ітеративності в таких реченнях може додаватися значення часової нелокалізованості:

(83) *So aber der wirt dem gast schuldig? fraget Wilwold weiter, wie würd es dan gehalten?* (Eyb L., 35). – «Коли ж протє (якщо) власник винен гостю, питає далі Вільвольт, що тоді слід робити?».

Крім того, до часових значень можуть додаватися різноманітні відтінки каузальності: причинність (80), допустовість (81), умовність (83).

Доцільно припустити, що, володіючи широкою часовою семантикою, сполучник **so** отримав сприятливі передумови для переходу в розряд каузальних. Таксисне значення – це передування або слідування залежно від контексту, у якому вжита ця одиниця.

(84) *Wo aber die eüßern des gewar, understuenden sie sich, ir gesellen zu behalten* (Eyb L., 21). – «Коли протє ті, хто перебував зовні, помітили це, домовилися вони втримати свого товариша».

Іноді до таксисної семантики долучається аспектуальне значення ітеративності. До часової семантики може приєднуватися каузальна в широкому значенні.

(85) *wo der wirt den gast nit zufriden stellen möcht, wär es der gebrauch, man schlüeg dem wirt vier pfall umb sein behausung* (Eyb L., 35). – «Коли (якщо) власник не може задовольнити вимоги клієнта, згідно зі звичаєм, забивають чотири палі навколо його маєтку».

У плані часової семантики може бути експліковано часову нелокалізованість.

(86) *Hast nie gehört, wo zwen mit ein spielen, mues ie ainer gewinnen, der ander verliesen?* (Eyb L., 35). – «Хіба ніколи не чув, коли / якщо двоє змагаються один з одним, повинен завжди один виграти, а другий програти?».

До периферійних засобів установлення загальночасового значення між частинами СРПЧ можна віднести сполучник **wie**, уживання якого в цьому значенні було спорадичним явищем (13 речень із 3000).

Відмінність між сурядними та підрядними сполучниками проявляється в ступені дифузності їх семантики: сурядні здатні охопити більшу кількість значень, підрядні спеціалізуються лише на окремих значеннях [39, с. 116; 64, с. 463–464]. Отже, якщо припустити, що підрядні сполучники розвивалися із сурядних, то загальночасові сполучники – певний перехідний етап між двома вказаними типами.

3.2.2 Семантика спеціальних часових сполучників. Сполучник **nachdem** характеризується до XVI ст. включно окремим написанням складових частин, уживається у функції часового сполучника і як часовий прислівник паралельно з **darnach**, **dornach**, **nach**, **noch dem**.

Унаслідок низького рівня граматикалізованості сполучника в рнвн. мові зафіксовані випадки його поєднання з МП (90)–(92).

(87) *doch wagete□ wir vns vnd giengend in das hol vnd beliben **nach das** wir nit verr in das hol giengend* (Hie vahet an, 91). – «Проте ми наважилися й ступили в печеру, проте зупинилися, після того як зайшли недалеко вглиб печери».

(88) *vnd **dar nach do** man in cipro ward gewar das in der hailig hilarion was genomen vnd in palestina gefurt* (Hie vahet an, 85). – «І після того, як на Кіпрі дізналися, що святий Іларіон був схоплений та відведений у Палестину».

(89) ***darnach und** Jason der Medea het ainen aid gesworen, do giengend si baidiu uf daz bett, und wurffend diu claiden von in* (Mair, 21). – «Після того як Ясон присягнув у вірності Медеї, вони пішли разом до ліжка і скинули з себе одяг».

Речення (87)–(89) демонструють, що у функції МП при «**nachdem**» могли виступати різні форми: **dass**, **do**, навіть **und**, що є спорадичним явищем

у досліджуваному періоді, проте трапляється впродовж усього розвитку німецької мови [24, с. 107; 140, с. 84–88; 235, с. 91–92].

У випадку з універсальним МП *dass* (речення (90)) сполучення являє собою прийменникову групу з фразою CP на позиції комплемента: [_{PP} nach [_{CP} das IP]]. У випадку з МП, вираженим загальночасовим сполучником *do* (речення (91)), форма *dar nach* виконує функцію модифікатора й розташована на позиції специфікатора фрази CP із вершиною *do*.

Важливо усвідомити відмінності в уживанні загальночасового **do** та спеціального часового сполучника **nachdem**. Як зазначено, загальночасові сполучники могли імплікувати значення передування моменту події, проте лише у взаємодії із семантикою дієслівної групи підрядної клаузи, а саме при експлікованому перфективному значенні дії. З цього випливає припущення, що основною функцією сполучника **nachdem** була експлікація передування при дуративному значенні дії підрядної клаузи. Крім того, на відміну від загальночасових сполучників, **nachdem** імплікує також зміну референційного моменту, унаслідок чого між подіями, які були виражені в клаузах, конституювався певний проміжок часу, що виключало обов'язкове безпосереднє слідування виражених подій.

Ще одним спеціальним часовим сполучником у рнвн. мові, який виражав тільки передування, був **alsbald**. На відміну від **nachdem**, який імплікував певну відстань, певний проміжок між подіями, вираженими клаузами, **alsbald** експлікує безпосереднє слідування, мінімально тривалий проміжок між зображуваними подіями. Варіантними до цього сполучника було зафіксовано форми: *sobald, so baldt, dann bald, bald*.

Указана лексема – прислівникового походження, на що вказують «повні» форми: *so bald als, alsô balde alsô* [125, Bd. 1, Sp. 259–261; Bd. 16, Sp. 1385–1389].

Зафіксовані приклади вживання вказаного сполучника засвідчують тісний взаємозв'язок його власне часової семантики та ілокуції висловлення. Розглянемо речення (90), (91).

(90) *Als bald das Bias ersahe/ ward er traurige/ vnd erlediget die junckfrauen auß d` gefencknuß* (Sorg, 13). – «Як тільки Біас побачив це, він засмутився й звільнив дівчину з в'язниці».

(91) *Der Fuchs aber so bald er in die grûben kam / fieng er an den Pfaffen zû stupfen und zû rupffen an seinem Rock* (Wickram, 88). – «Щойно лис потрапив до ями, він почав штовхати й щипати попа за його рясу».

У реченні (90) сполучник підкреслює швидкість реакції суб'єкта дії на побачене, що свідчить про рішучість і безапеляційність його дій. У реченні (91) сполучник додає динамічності в розвиток подій. Отже, указаний сполучник уживався, зокрема, для підвищення експресивної сили висловлення. Це пояснює широке вживання вказаного сполучника в шванках та інших художніх текстах. Семантика зазначеного сполучника не виключала можливості імплікації ітеративності дії.

(92) *Dann sobald Er ein guetñ Wein wolt haben / Den bracht jm der Gaist jnn den Kellern wo er wolt* (Das Volksbuch, 8). – «Тоді, тільки-но він захоче випити доброго вина, дух відносив його в будь-який винний погріб, який він хотів обрати».

За своїм походженням *dieweil* – граматикалізована форма акузатива свн. іменника **die wile**. Зафіксовано такі форми: *dieweil, diweil, diewile, dwile, weyl, über welle*. Зазначений сполучник вводить підрядну клаузу, дія якої відбувається одночасно з дією головної клаузи.

У рнвн. мові стає помітним перехід цього сполучника до розряду каузальних, проте своє часове значення він утрачає лише у XVIII ст. У деяких реченнях значення сполучника важко віднести до суто часового або суто каузального:

(93) *Ich mocht deshalb wol den eyt thun, aber ich torst nummer kommen in das lant, da ich von geboren bin, dwile ich bin sone eins konigs und kunde das an den eren nummer uberkommen zu keyner zyt, dwile ich lebt* (Brun, 142). – «Я міг би й присягнутися в цьому, проте я не зміг би приїхати в країну, де я

народився, тому що я син короля, і не зміг би з честю вийти з цієї ситуації, поки я живу».

У реченні (93) сполучник **dwile** трапляється двічі: у першому випадку семантика його, взаємодіючи з пропозиціями, актуалізує значення, близьке до каузального; у другому – до часового. Проте, виключивши семантику поєднаних клауз, можна встановити власну семантику сполучника, а саме існування події, вираженої в головній клаузі лише в разі й під час існування іншої ширшої події, вираженої в підрядній клаузі. При цьому дію підрядної клаузи можна охарактеризувати ширшою (часово або релевантно) стосовно до дії в головній клаузі. Саме тому приблизно в половині випадків уживання сполучник **dwile** корелює з дієсловами «*leben*», «*sein*» або іншими формами, які імплікують екзистенційність, існування певного факту в найширшому значенні (приклади (93), (94)).

(94) *Seyfrid sprach «solt nit trauren, Dieweyl jch bey dir bin.» (Hürnen Seyfrid, 159).* – «Зігфрід мовив: «Тобі не слід засмучуватися, допоки я біля тебе»».

Крім того, зазначений сполучник може підкреслювати дуративний характер дії підрядної клаузи.

Сполучник **indem** має аналогічне з **nachdem** походження, часто вживаний разом із МП, виражає одночасність двох подій.

(95) *Jtem als jch einmahl nicht entschlaffen könnndte / vnnd eben an meine Calender vnnd Practica dacht [...] jn solchen gedannckhen hört jch ein vngestuem blasen vnnd Windt meinem hauß zugehn (Das Volksbuch, 25).* – «Коли я одного разу не міг заснути й думав про свій календар та практику [...], від таких думок мене відволікло невпинне завивання вітру в моєму будинку».

(96) *Und indem das er sin folk also zurust, so hört er uff dem ruck groß geschrey (Brun, 208).* – «І в той час, коли він споряджав своє військо, він почув гучні крики за своєю спиною».

У прикладі (95) сполучник ужитий разом із МП **als**, а в прикладі (96) – разом із **das**, що свідчить про недостатній рівень граматикалізованості вказаного сполучника в рнвн. період.

Сполучник **seit** розвинувся з двн. прислівника у формі компаратива *sid(or)*, який у рнвн. період уживається як сполучник і прийменник. Зафіксовано такі його форми: *seit, sider, sit, seynt dem mal, sintemal*.

Сполучник **seit** виражає аблативне відношення за систематикою Ф. Марка [184, с. 209], тобто спільний початок двох дій, часто актуалізує в реченні каузальне начення внаслідок метонімічного переосмислення часового відношення. У рнвн. періоді зафіксовано перехідні етапи вживання цього сполучника:

(97) *do er noch do in der welt war als in funfzig iaren sider er sich in die cell besloss das er nie kain frowen geseh (Hie vahet an, 97).* – «Та коли він був у світі 50 років, з тих пір як він вирішив у келії, не бачити більше жодної жінки».

У реченні (97) сполучник, як і вся підрядна клауза, розташований у скопусі іменної фрази з часовим значенням. Саме з таких конструкцій він міг розвинутися. Відносне вживання «*seit*» проявляється також у плеонастичному повторенні вказаної форми у функції корелята.

(98) *Sider freude, zucht, scham vnd ander hubscheit sint aus der werlte vertriben, sider ist sie bosheit, schanden, vntrewe, gcspottes vnd verreterei zumale vol worden (Der Ackermann aus Böhmen, 35).* – «З того часу як радість, добропорядність, сором'язливість й інші гарні риси зникли зі світу, відтоді злоба, срамота, невірність, злорадство та зрадництво стали абсолютними».

У реченні (98) форма *sider* повторюється двічі: перший раз у синтаксичній функції сполучника із семантикою катафоричного елемента, другий раз – у функції корелята з анафоричною семантикою. Подвійний форичний зв'язок підкреслює співвідношення між двома пропозиціями й свідчить про недостатній рівень граматикалізованості сполучника.

Сполучник **alslang** розвивається внаслідок універбації частки *al(so)* з прислівником *lange*. Було зафіксовано такі форми: *als lange, also lange also, als lange mit, so lange mit das, wie lange*. Сполучник позначає паралельну рівну протяжність у часі дій головної та підрядної клаузи [223, с. 61]. Отже, дія підрядної клаузи є перлятивною щодо дії головної клаузи [184, с. 208].

(99) *wer den stain verslossen trug in der hend, so moht in niemand gesächen, alz lang er in verslozen trug in der hend* (Mair, 22). – «Якщо хтось брав той камінь у руку, ніхто не міг його бачити, поки він носив його в руці».

(100) *so ward der Nebell so lanng Da / als lanng Er da wonet* (Das Volksbuch, 25a). – «Туман стояв так довго, поки він там жив».

Унаслідок експлікації спеціального часового значення дуративності, в реченнях з указаним сполучником рідко актуалізується додаткове каузальне значення. Проте, базуючись на дуративності, могло бути експліковано протиставне відношення:

(101) *Doch der Catholische wird deren keins gebrauchen / so lang der Lutheraner oder reformirte sich bemühet vnd vnderstehet seinem glauben zu beweisen* (Der Einfältiger, 7). – «Проте католик не буде використовувати це, тоді як лютеранин або реформатор постійно намагаються довести свою віру».

Про недостатній рівень граматикалізованості цього сполучника свідчать велика кількість варіантів, і плеонастичне використання корелятивного елемента (речення (100)).

Сполучник **ehe** (*e, ye, bevor ee*) розвинувся з форми компаратива прислівника зі значенням «раніше», у рнвн. період уживався також як прислівник і прийменник [131].

Сполучник *ehe* виражав разом із *bis* спеціальне часове значення слідування. Відмінність між двома вказаними сполучниками полягала в комбінації таксисного та аспектуального значень. Сполучник *ehe* актуалізував директивну, а *bis* експлікував аблативну реляцію (102), (103).

(102) *Es machet diser fluß Jordan / **ehe** er in das todt Meer kompt zwen See* (Ecklin, 44). – «Ріка Йордан, перед тим як впадає в Мертве море, формує два озера».

(103) *Mit dem aber must du auch kempffen, Sein krafft und macht im vorhin dempffen, **Eh** er den schlüssel gibet dir* (Sachs, 350–351). – «З ним тобі доведеться битися, подолати його силу та міць, перед тим як він віддасть тобі ключ».

На основі таксисного значення слідування могли бути актуалізовані інші значення: локальне (речення (102)), фінальне (речення (103)) тощо.

У двн. період *ehe* міг вводити як підрядні, так і сурядні клаузи, у свн. період для двох різних способів уживання розвинулися різні форми: *ehe* – для субординації, *eh*er – для координації [200, с. 21].

У рнвн. мові клаузи часу, які вводилися *ehe*, характеризувалися переважним постпозитивним розміщенням і відсутністю корелята. Спорадично трапляються винятки, напр.:

(104) *ee **daz** er dem boten geb ain anttwurt, do kert er sich zu den seinen und sprach also* (Mair, 13). – «Перед тим як дати відповідь гінцю, він повернувся до своїх і мовив».

Часто *ee* вживається разом із *dann*, що вказує на первинність порівняльного значення. Крім того, фіксуються випадки розташування *ee* в матричній клаузі, у якій це слово виконувало функцію корелята (105).

(105) *ich will dich ee ertrencken / **dann** das du mich ertrenckest* (Eyb A., 14). – «Я волю втонити тебе перед тим, як ти зможеш втонити мене».

Із XVII ст. засвідчено випадки вживання подвійних часових сполучників з *ehe* як першого елемента: *ehe und bevor*, *ehe und zuvor*.

Початок рнвн. періоду відзначається поступовим витісненням *untze* сполучником **bis** після їх спільного вживання в свн. [82, с. 194], при цьому мова йде про формальну заміну засобу вираження часової реляції, семантика залишилася незмінною (див. речення (106), (107)).

(106) *Vnd do ich dis also lange getreip, vnze **daz** vierzehen tage fůrgangen worent* (Merswin, 30). – «І коли я робив це так довго, що минуло чотирнадцять днів».

(107) *Doch wil ich euch vor allen dingen Gnuß zu essen und trincken bringen. **Biß das** verlossen sindt fünff jar Und ein tag* (Sachs, 347). – «Проте я хочу принести вам багато різних наїдків та напитків, яких би вистачило, доки не минуть п'ять років та один день».

Темпоральне значення було нерелевантним для вказаного сполучника. На приклад, у реченні (106) обидві пропозиції належать до минулого часу, в реченні (107) перша пропозиція – до теперішнього, друга – до майбутнього часу.

Якщо часовою клаузою виражається перфективна дія, дієслово може бути вжите у формі перфекта в значенні завершеності майбутньої дії:

(108) *fallen sie auff das angesicht nider / biß er **getruncken hat*** (Brun, 19). – «Падали вони обличчям донизу, поки він не допивав свій напій».

У рнвн. період відбувається поступове витіснення сполучника *als* (*so*) *dicke* сполучником **so (als) oft**. Вони вживалися для позначення одночасного референційного моменту двох ітеративних дій, при цьому могло актуалізуватися будь-яке таксисне або темпоральне значення.

(109) *vnnd **so oft** das geschach / so oft bließ jm Doctor Faustus jns gesicht* (Das Volksbuch, 26). – «І постійно, коли це траплялося, доктор Фауст дмухав йому в обличчя».

(110) *die vor seinem Tisch stunden vnd auff jn warteten **so oft** er aß* (Ecklin, 32). – «Вони постійно стояли біля столу й чекали на нього, коли він їв».

У реченні (109) на основі перфективної семантики підрядної клаузи актуалізується таксисне значення передування, натомість дуративна семантика обох клауз (110) каузує відношення одночасності між зображуваними подіями.

Отже, усі рнвн. часові сполучники можна розділити на дві групи: загальночасові та спеціальні часові. Між цими групами існують істотні

розбіжності в семантиці, зумовлені часом їх виникненням, новими потребами мови та структурними відмінностями.

3.2.3 Оказіональні часові сполучники. У деяких випадках підрядні клаузи часу вводилися мовними засобами, які не отримали подальшого розвитку як часового сполучника чи сполучника з іншою семантикою, або які слід розглядати як еліптичні форми звичних засобів введення підрядної клаузи часу.

Приклади (111), (112) починаються з підрядної клаузи часу, які вводяться за допомогою *nio* та *nio do* відповідно. У реченні (112) *nio* виконує функцію конектора підрядної клаузи. Виникає питання, чи слід вважати вказане слово в реченні (111) сполучником. *Nio* (сучасне нім. *nun*) вживається в рнвн. період як конектор, який сполучав мовні одиниці текстового рівня і використовувався для «продовження розповіді» [125, Bd. 13, Sp. 987]. Часто він уживаний як конектор для введення СРПЧ (див. речення (111), (112)). Також зафіксовано випадки окремого використання *nio* без спеціального часового сполучника (див. речення (111)), проте вони не частотні (менше 0,5 %). Зазначені мовні факти дають підстави зробити висновок, що в реченні (111) ми спостерігаємо еліптичну модель лівої периферії зі структурою «конектор (*nio*) + загальночасовий сполучник». Саме широка, залежна від поєднаних пропозицій семантика загальночасових сполучників уможлиблює його здатність йому залишатися експліцитно невираженим. Напр:

(111) *Nuo* dis das wip gewar wart das er des weges wollte, do sprach das wip zuo stuont (Schmidt, 108). – «І коли жінка почула, що він хоче вирушити в дорогу, жінка мовила *мієї миті*».

(112) *Nuo do* es dag wart do ging er herus (Schmidt, 108). – «І коли настав день, він вирушив».

Застосовуючи для аналізу проілюстрованого мовного факту поняття та теоретичну базу студій із граматикизації, можемо охарактеризувати явища

випадіння сполучника як недостатню облігаторизацію вказаної мовної одиниці, що є свідченням незавершених процесів граматикалізації [126, с. 6].

Випадіння часового сполучника спостерігається і в клаузах часу з іншими моделями лівої периферії. Зокрема, приклад (113) репрезентує підрядну клаузу часу, яка вводиться лише експліцитно вираженням модифікатором *zu stunt*. У реченні (114) можна спостерігати наявність конектора й модифікатора. Проте в такому випадку модифікатор розміщується на позиції не специфікатора, а ад'юнкта фрази СР.

(113) *Zũ stünt er dem gartener rieff Gar snelle er zũ dem burger lieff* (Dyocletianus, 23). – «Як тільки він покликав садівника, він одразу швидко підбіг до міщанина».

(114) *und lokot im zehand wider, do kam der hund gar früntlich zũ im* (Elsässische, 26). – «І як тільки він поманив знову, песик радісно підбіг до нього».

Якщо вихідна клауза часу вводилася одним часовим сполучником, після його випадіння зв'язок між клаузами можна охарактеризувати як асиндетичний (див. речення (115)).

(115) *kam su zu um su wurd gesunt* (Hie vahet an, 99). – «Коли вона прийшла до нього, вона вилікувалась».

У таких клаузах фінітне дієслово переміщується на початок клаузи, оскільки фраза СР залишається не заповненою.

Часові реляції між декількома предикативними структурами передавалися також за допомогою відносних конструкцій:

(116) *und daz waz umb die zeit, daz diu sunn wolt under gaun* (Mair, 28). – «І сталося це тоді, коли сонце вже починало заходити за обрій».

У реченні (116) підрядна клауза наявна формально лише в скопусі прийменникової фрази з часовою семантикою, яка, зі свого боку, виконує функцію ад'юнкта головної клаузи. Саме з такої конструкції розвинувся часовий сполучник *dieweil*.

3.2.4 Семантика корелятив. Кореляція, як засіб установаження додаткового зв'язку між підрядною та матричною клаузами, розповсюджена в германських мовах найширше в темпоральних і локальних підрядних клаузах [92, с. 259–260].

Німецький лінгвіст Б. Зоненберг указує на багатий арсенал засобів вираження часових корелятив, крім того, учений підкреслює закономірність, за якою семантична значимість обернено пропорційно відноситься до корелятивної сили відповідної мовної одиниці [241, с. 164–165].

Як кореляти в рнвн. період найчастіше уживаються *do*, *so*. Ці мовні одиниці мають широку семантику, проте якщо для *do* характерним було вживання в СРПЧ з власне часовими сполучниками, то для *so* – зі сполучниками, які, крім часового, могли актуалізувати й інші (каузальні, модальні) значення.

Характерним для розвитку СРПЧ у попередні періоди розвитку німецької мови було плеонастичне повторення часового сполучника, проте вже у функції корелята. Саме тому в парі зі сполучниками, похідними від (*al*)*so*, періодично з'являється корелят *so*:

(117) *So nuo di zit kam das man essan sulta, so wolta das wip nut das er me zuo irme dissche sesse* (Schmidt, 106). – «Коли прийшов час їсти, жінка не хотіла, щоб він сидів за її столом».

(118) *Vatter, also balde so wir gessent, so wil ich es gerne tv□n vnd wil es wol rihten* (Merswin, 32). – «Батьку, як тільки нас пришлють, то залюбки все зроблю й наведу порядок».

Іноді корелят повністю дублює форму часового сполучника:

(119) *so sol er ee sterben, ee er davon lauzz* (Mair, 18). – «Тому він повинен померти до того, як його відпустять»

(120) *Aber, lieber herre, sider das diese ding beschohent, sider sint wol zwei tusedt guldin dervon kummen* (Schmidt, 93). – «Проте, шановний пане, відтоді як це сталося, з тих пір надійшли дві тисячі гульденів».

У випадках із плеонастичним повторенням сполучника у функції корелята або при вживанні корелятивів із широкою семантикою функція вказаних одиниць полягає лише у формальному підкресленні типу граматичного зв'язку між клаузами.

У рнвн. період зафіксовано також речення з корелятами, які уточнюють семантику сполучника. Зазвичай такі кореляти вживаються разом із загальночасовими сполучниками:

(121) *Da der marggraf das verstuend, zu stund zoch er ab, tailt seinen gesellen in zwai tail, schickt den ein für Firraden, den andern für die Loknitz <...>* (Eyb L., 46). – «Коли великий граф почув це, у цю ж хвилину вирушив він у дорогу, розділив своїх соратників на дві групи, відправив одну до Фіради, другу – в Локніц <...> ».

(122) *wann sie sterben / so kommen sie alsbald in ein ander Land* (Brun, 21). – «Коли вони помирають, вони одразу потрапляють в інші землі».

У реченні (121) корелят *zu stund* конкретизує семантику підрядної клаузи, указуючи на безпосереднє швидке слідування подій у реченні.

Помітними є аналогії у функціонуванні таких уточнювальних корелятивів і модифікаторів. У деяких реченнях можна простежити їхню взаємодію.

(123) *vnd och an dem selben tag als vns der hailig vater iohannes hatt geseit vnd dar nach vnlang do kamend bruder zu ainem closter* (Hie vahet an, 110). – «І того ж дня, коли святий отець Іоанн мовив до нас, і незабаром прийшли брати в один монастир».

Кореляти вказаного типу могли вживатися й зі спеціальними часовими сполучниками. При цьому деякі сполучення корелята зі сполучником набували облігаторного характеру (наприклад: *alz lang – bis daz*).

(124) *und furend alz lang, biz daz si komend an daz land ze Troy* (Mair, 28). – «Вони їхали так довго, поки не прибули до Трої».

Окремим випадком уживання корелята є не формальне, а змістове повторення спеціального часового сполучника. У прикладі (125) корелят актуалізує значення, ідентичне зі значенням сполучника, зокрема:

безпосереднє слідування двох подій. Взаємодія вказаних мовних одиниць породжує збільшення експресії, підкреслює динамічність зображуваних подій, а урізноманітнення форм вираження сприяє естетичності.

(125) *und alz bald daz weib zu im kom, ze stund gieng er mit ir durch die finstriu dez balastz* (Mair, 20). – «І як тільки жінка зайшла до нього, одразу пішов він із нею через темряву палацу».

Отже, період розвитку засобів сполучення частин СРПЧ характеризується змінами не лише у сфері використання сполучників, а й у складі, функціях і дистрибуції корелятив. При цьому кореляти могли виконувати три функції: дискурсивну, семантичну та експресивну. Дискурсивна функція полягала в підкресленні зв'язку між підрядною та матричною клаузами, семантична – у звуженні семантики загальночасових сполучників, а експресивна – у виділенні часової реляції між клаузами.

3.3 Процеси граматикизації та лексикалізації сполучників часу

До початку ХХІ ст. учені-лінгвісти не змогли визначитися з єдиним трактуванням терміна «граматикизація». Широко розповсюджене розуміння явища як «набуття граматичного статусу словом, яке було до цього автономним», зафіксовано ще в роботах А. Мейє [42, с. 37; 160, с. 4].

Слід наголосити на необхідності тлумачення граматикизації як неоднорідного процесу, який включає в себе частковий розвиток окремих рівнів і параметрів мовної одиниці.

За визначенням Б. Гейне та М. Ре, граматикизація – це еволюція, у результаті якої мовні одиниці втрачають (1) семантичну складність, (2) прагматичну значимість, (3) синтаксичну свободу та (4) фонетичний матеріал відповідно [161, с. 15].

Розглянемо зміни згаданих компонентів джерела граматикизації на прикладі розвитку часових сполучників.

Зниження **семантичної складності** полягає в звуженні інтенціоналу поняття та, відповідно, збільшенні його екстенціоналу, іншими словами – зменшенні кількості ознак, які входять у семантику мовної одиниці, унаслідок переходу цієї одиниці з лексичного в граматичний розряд слів. Деякі вчені називають цей процес *синсемантизацією* [164, с. 4]. Наприклад, свн. іменник *wīl(e)* мав, принаймні, дві семантичні ознаки – «відрізок часу» та «певна тривалість», проте в процесі переходу в сполучник залишилася лише одна ознака – «одночасно з» (126):

(126) *Vnd solt eyn mensch schon verdampt werden vnd west daz, noch sol er nicht verzweiffeln, dy weil er lebt hye auff erden vnd sein vernunfft hat (Eine neue Quelle, 160).* – «І навіть якщо людині вже винесений вирок, і вона знає про це, вона не повинна впадати у відчай, поки живе на цій землі й має розум».

Відомо, що семантична складність не може змінюватися швидко. Процес граматикалізації принципово континуальний. Крім того, як зазначає Дж. Байбі, зазвичай граматикалізуються лексичні одиниці, які володіють набагато ширшою семантикою, ніж представники того ж парадигматичного ряду, хоча вони не єдино можливі представники потенціального джерела граматикалізації [121, с. 8]. Отже, розширення семантики – це вагомий фактор, який каузує граматикалізацію. Зокрема *wīl(e)* перейшло в розряд сполучників, оскільки це слово позначало невизначений відрізок часу, що потребував уточнення, яке згодом здійснювалося окремим реченням, спочатку формально самостійним (127) а потім – залежним (128).

(127) *Dô sprach der kunec Gunther: «vber diese siben naht sô kunde ich iu diu m^{re}, wes ich mich hân bedâht mit den mînen friunden. die wîle <...>»* [245, с. 176] «Тоді мовив король Гюнтер: «Сьогодні, по закінченню семи днів, я скажу вам, що я обміркував зі своїми довіреними особами. За цей час <...>».

(128) *<...> daz ich den hort iht zeige die wîle daz si leben* [245, с. 176]. – «<...> що не покажу вам скарб, поки вони живі».

Утрату **прагматичної значимості** найкраще дає підстави простежити розвиток ранньонововерхньонімецького часового сполучника *da/do*.

Дейктична частка *da/do* вживалася до рнвн. періоду і як часовий сполучник, і як міжреченнєвий конектор, який позначав зв'язок нового висловлення з попереднім, тобто сприяв когезії тексту. Причому, починаючи з найдавніших пам'яток німецької мови, зафіксовано функціональну та семантичну схожість такого міжреченнєвого конектора та підрядної клаузи [261, с. 41]. У прикладі (129) мовець використовує *do* для покращення розуміння сказаного слухачем. Автор описує в прикладі (129) чотири дії (позначені цифрами 1–4 відповідно), з них 1 і 2, так само, як 3 і 4, пов'язані єдиним хронотопом: 1 і 2 – «поїздка до міста», 3 і 4 – «перебування в місті». *Do* експлікує при цьому перехід від одного хронотопу до іншого, указуючи на зв'язок між ними. Отже, *do* виконувало дві функції: роздільну та зв'язувальну.

(129) [1] *do fur er mit ainer grossen schar beidu mit munichen vnd mit andren weltlichen luten* [2] *vnd kam an ain statt du was peculiu genant* [3] *do erbatt er die lut gar kum das sy wider kerten* [4] *vnd er erwelt vierczig munich* (*Hie vahet an, 72–73*). – «Тоді рушив він у дорогу з великою кількістю людей: як із монахами, так і з мирянами – і приїхав у місто з назвою Пекулій, тоді/там попросив він людей зовсім хворих повернутися назад, а сам обрав сорок монахів».

Речення, що було введене за допомогою *do*, стосувалося всього попереднього контексту, тобто 3–4 дія поєднується з 1–2, а 1–2 – з попереднім контекстом. Схематично це можна зобразити так:

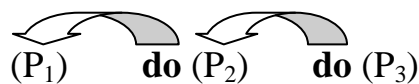

Рис. 3.5 Схеми зв'язку, установлюваного конекторами

Проте внаслідок реінтерпретації *da/do* почав експлікувати не зв'язок із попереднім контекстом, а співіснування двох або більше ситуацій, які позначалися реченнями з маркером *do*. Отже, одна з часток *do* змінила напрям свого зв'язку:

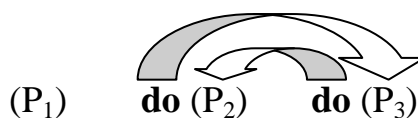

Рис. 3.6 Схема подвійного зв'язку в складній клаузі часу

Як бачимо зі схематичного зображення, у такому випадку втрачався зв'язок із попереднім контекстом. Задля його відновлення біля *do* з'являється інший конектор *unde* там, де необхідно підкреслити зв'язок із попередньо сказаним:

(130) *Got sprach do «Es werde ein liecht,» unde noch seyme worte sso wart do zu hant eyn liecht, <...> unde do got gesah, das is nutze unde gut was, do schiet her das liecht von der vinsterkeit unde nante das liecht den tagk unde die vinsterkeit die nacht (Thüringische, 11).* – «Бог мовив *modi*: «Нехай буде світло», й одразу після його слів стало світло, <...> і коли Бог побачив, що це було корисно і добре, відділив він світло від нітьми й назвав світло днем, а нітьму – ніччю».

У кінці рнвн. періоду *unde* бере на себе функцію *da/do* й уживається як переважний засіб сполучення окремих висловлень. Проте вказана зміна в уживанні мала перехідний етап – спільне вживання двох конекторів.

Якщо речення сполучалися за допомогою *da/do*, на передній план висувалися спочатку часові відношення, а згодом унаслідок метонімічних процесів сполучник почав експлікувати причинно-наслідкові зв'язки:

(131) *Vnd do sich sein sach pessern ward, do hueb er sich auf vnd rait da hin ge Krabaiten (Die Denkwürdigkeiten, 13).* – «Й оскільки справи його пішли на краще, він зібрався й вирушив до Крабайтен».

Такий розвиток відповідає загальній закономірності зміни значень, оскільки, як зазначає К. Г. Красухін, значення мають тенденцію перетворюватися в суб'єктивні стани та установки мовця. Наприклад, часові конструкції перетворюються в причинові, умовні та поступові [35, с. 7–8; 127, с. 55; 162, с. 48].

Отже, *do* проходить шлях від прагматично значимої дейктичної частки до спеціалізованого сполучника причини, тобто суто службової одиниці.

Зменшення **синтаксичної свободи** проявляється в поступовому переміщенні та закріпленні фінітного дієслова підрядної клаузи на останню позицію, а також у фіксації ініціальної позиції сполучника в підрядній клаузі, який до цього міг з'являтися і в середині підрядної клаузи, особливо якщо ініціальна позиція вже була зайнята іншим конектором:

(132) *unde alsso her **do** gestarp, do nomen on seyne ritter, seynen lichnam yn konigliche cleider gecleidet* (Thüringische, 11). – «І тоді, коли він помер, узяли його лицарі, вбрали тіло його в королівську одягу».

Фонетичний матеріал. Фонетичну сторону мови складно оцінити в діяхронії, оскільки написання слів могло відрізнятися від їх вимови так само, як на сучасному етапі. У процесі докладного вивчення пам'яток можна засвідчити схильність деяких ранньонововерхньонімецьких авторів до фонетичного написання слів, яке враховувало навіть відмінності звучання структурно-комбінаторних алофонів тієї чи іншої фонем.

Наприклад, у пам'ятці «Die Geschichten und Taten Wilwolts von Schaumburg» сполучник **als bald** засвідчений у двох варіантах – з *-d* і *-t* у фінальній позиції відповідно:

(133) *und **als bald** er sich gerüstn, wolt er mit eigner person, mit allen seinen graven, lantherren, edln und reisigen bei im sein* (Eyb L., 128). – «І як тільки він спорядився, захотів він особисто бути з ним разом зі своїми графами землевласниками, знаттю та мандрівниками».

(134) *Aber **als balt** haubtman das geschrei und wesen des sturmbs erkant, rueft er die edln und besten knecht an, im zu volgen* (Eyb L., 154). – «Але як тільки капітан почув крик і побачив, що штурм починається, закликав він знать та найкращих слуг слідувати за ним».

Частотність використання двох варіантів сполучника вказує на їх рівнозначність (загальна кількість – 23, з них: *als bald* – 57%, *als balt* – 43%). Аналіз дистрибутивних ознак вказаного сполучника також не розкриває

будь-яких закономірностей уживання того чи іншого варіанта. Функціонування сполучника у двох варіантах можна пояснити, вочевидь, невідповідністю між традиційним написанням та оглушенням кінцевої фонеми під час артикуляції.

Сполучні засоби внаслідок своїх структурних особливостей (переважно односкладові короткі за тривалістю звучання слова) не були схильні до редукції фонетичного матеріалу інтенсивним шляхом, тому редукція фонетичного матеріалу відбувалося через зменшення кількості складових лівої периферії.

Зокрема, якщо в ранньонововерхньонімецьких текстах XV ст. ще можна зафіксувати складні полілексичні утворення, наприклад, *al (unde) die wile da□, bis so lange*, які вживалися поряд із їх скороченими формами (135), то в текстах XVI ст. указаний сполучник наявний тільки в коротких формах: **dieweil, die weil, dwile**.

(135) *unde dorvmbe sso worden die selbigen hochfertigen engel von den guten zu stundt mit Lucifer verstossen, nicht uss eyne kore der engel sunder uss allen koren, unde die weile das sie vielen, die weile wart ir schonde yn eyne grewliche eisslichkeit gewandelt (Thüringische, 12).* – «Тому гордовиті янголи перейшли в той же момент від добра до Люцифера, янголи не одного роду, а всіх, і поки вони падали, в той час перетворювалася краса їхня в мерзенну потворність».

(136) *Seyfrid sprach «solt nit trauren, **Dieweyl** jch bey dir bin» (Hürnen Seyfrid, 159).* – «Сказав Зігфрід: «Ти не повинна побиватися, поки я з тобою»».

Отже, у XIV–XVI ст. часові сполучники проходять активний процес граматикалізації, що полягає, зокрема, у появі нових функцій у реченні деяких лексичних одиниць – джерел граматикалізації. Важливий фактор цього процесу – особливості й напрям змін параметрів граматикалізації.

3.3.1 Характер перебігу процесів граматикалізації сполучників часу. К. Леманн виокремлює 6 параметрів граматикалізації з огляду на рівні автономії мовної одиниці (вагомість, когезія та варіативність) та на рівні мови (парадигматику та синтагматику) [190, с. 110; 191, с. 308]. Цими параметрами є: цілісність (англ. *integrity*), сфера дії (англ. *scope*), парадигматичність (англ. *paradigmaticity*), зв'язаність (англ. *bondedness*), парадигматична варіативність (англ. *paradigmatic variability*), синтагматична варіативність (англ. *syntagmatic variability*).

Таблиця 3.10

Параметри граматикалізації

<i>Параметр</i>	<i>Низький ступінь граматикалізації</i>	<i>Процес</i>	<i>Високий ступінь граматикалізації</i>
Цілісність	лексичне значення; багатоскладове слово	Ерозія	граматична функція, редукована форма
Сфера дії	знак пов'язаний із синтагмою будь-якої складності	Конденсація	знак пов'язаний з основою слова
Парадигматичність	знак є частиною вільного лексико-семантичного поля	Парадигматизація	знак належить до високо інтегрованої, чітко організованої парадигми
Зв'язаність	знак формально незалежний	Коалесценція	знак формально залежний
Парадигматична варіативність	знак обирається вільно згідно з комунікативним наміром	Облігаторизація	вибір знака обмежений або обов'язковий
Синтагматична варіативність	знак вільно змінює свою позицію	Фіксація	за знаком закріплена обов'язкова позиція

Указані 6 параметрів граматикалізації – величини змінні. Процес граматикалізації, відтак, розподілено на шість незалежних часткових

процесів, які є наслідками змін у шістьох названих параметрах (див. табл. 3.10) [193, с. 1255].

Варто зауважити, що не всі процеси, указані в табл. 3.10, протікають під час граматикалізації мовних одиниць у єдиному вказаному напрямі. Це стосується, насамперед, процесу конденсації під час розвитку сполучників, який, залежно від джерела граматикалізації, може протікати в зворотному напрямі, тобто з підвищенням ступеня граматикалізованості знака сфера дії буде не зменшуватися, а збільшуватися [пор. 127, с. 23]. Зупинимося докладніше на зміні кожного параметра окремо під час граматикалізації часових сполучників.

Дослідники П. Хоппер та Е. Трауготт виділяють три види потенційних джерел граматикалізації сполучників: дієслова, іменні частини мови та прийменники [170, с. 184–190]. Рнвн. часові сполучники залежно від джерела граматикалізації можна умовно розділити на три групи:

1. Сполучники, які розвинулися з **прислівників** часу та **іменників** із часовою семантикою (alsbald, ehe, so lang, so oft, dieweil, sintemal).
2. Сполучники, які розвинулися з **часових прийменників** (bis, nach dem, mit das, indem, sit).
3. Сполучники, які розвинулися з **міжреченнєвих конекторів** (da/do, als, so) та **питальних займенників** (wann/wenn, wie, wo).

Отже, дієслова не функціонували як джерело граматикалізації рнвн. часових сполучників. Водночас міжреченнєві конектори та питальні займенники об'єднано в окрему групу джерел граматикалізації. Проте їх можна розглядати як звичайні дейктичні елементи займенникового походження, які П. Хоппер та Е. Трауготт також відносять до іменних частин мови [170, с. 188], тому наші спостереження підтверджують результати досліджень учених.

Характер процесів граматикалізації в групах сполучників наведено в таблиці 3.11, де «+» означає збільшення, «-» – зменшення, а «=» – сталість відповідного параметра.

Таблиця 3.11

Зміна параметрів граматикалізації часових сполучників

<i>Параметр</i>	<i>1 група</i>	<i>2 група</i>	<i>3 група</i>
Цілісність	–	=	–
Сфера дії	+	+	–
Парадигматичність	+	=	=
Зв'язаність	=	=	=
Парадигматична варіативність	–	–	=
Синтагматична варіативність	–	–	–

Розглянемо докладніше всі шість процесів граматикалізації часових сполучників у рнвн. мові.

Цілісність у першій та третій групах сполучників зменшується, оскільки лексичне значення мовної одиниці змінюється на граматичну функцію. Оцінка процесу ерозії в **другій** групі сполучників залежить від визначення статусу семантичного потенціалу прийменників. Слідом за Е. Редфордом, В. Штернефельд відносить прийменники до лексичної категорії (lexical category, Inhaltswort) [219, с. 45; 244, с. 179]. Тому можна вважати, що під час граматикалізації відбувається зменшення цілісності мовної одиниці, оскільки лексична категорія переходить у функціональну. Свою думку вчені аргументують так:

а) прийменники можуть будувати антонімічні пари *inside / outside*, що є ознакою лексичної категорії [219, с. 45];

б) перед прийменниками може вживатися модифікатор.

(137) *Er ging direkt zu seiner Oma* [244, с. 179].

Указані аргументи потребують додаткових пояснень, оскільки:

– антонімічні відношення можуть бути установлені, зокрема, між будь-якими граемами, які конституують граматичну категорію, базуючись на

привативних опозиціях, наприклад, між означеним і неозначеним артиклями в німецькій мові (пор. також доконаний / недоконаний вид в українській мові; минулий / неминулий час у двн. мові);

– наявність позиції SpecXP у складі будь-якої фрази XP уможливорює широке вживання модифікаторів, які можуть розміщуватися як перед прийменниками, так і перед комплементаризерами. Водночас Е. Редфорд зараховує комплементаризери до групи функціональних категорій.

Тому ми приєднуємося до традиційної думки, що прийменники належать до неповнозначних або функціональних слів [37, с. 85; 127, с. 65]. Тому логічним видається припущення, що процес ерозії під час переходу прийменників у сполучники не відбувається.

Сфера дії в 1 та 2 групах, як зазначено вище, зростає, що є показником граматикалізації. У теорії генеративної граматики зміна сфери дії представлена у вигляді синтаксичної реінтерпретації лексичної вершини у функціональну. На дереві безпосередніх складників такі зміни виражаються у вигляді переміщення граматикалізованого елемента вгору [42, с. 72].

Для прикладу розглянемо речення (138) та (139). У першому реченні *noch dem* – це частина лівої периферії клаузи часу, у другому реченні – обставиною часу. Зобразимо структуру цих речень на рис. 3.7 і 3.8. У першому реченні *noch dem* займає позицію вищу, ніж у другому, а саме позицію SpecCP.

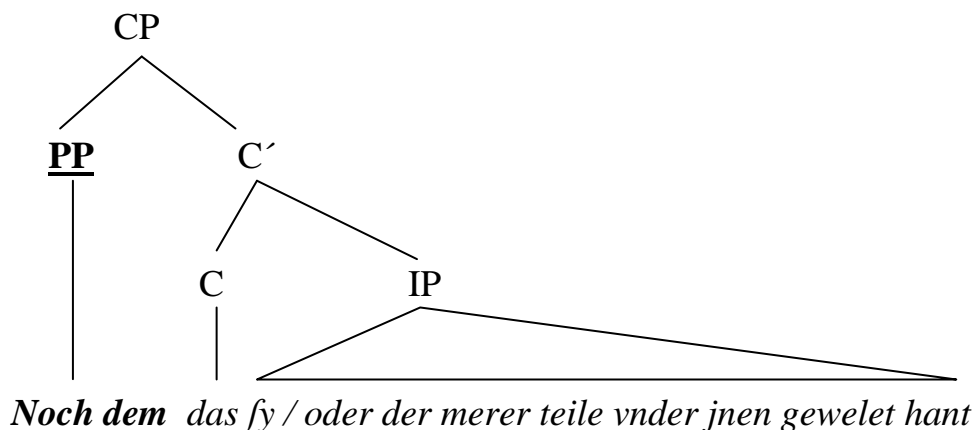

Рис. 3.7 Структура клаузи часу зі сполучником *noch dem*

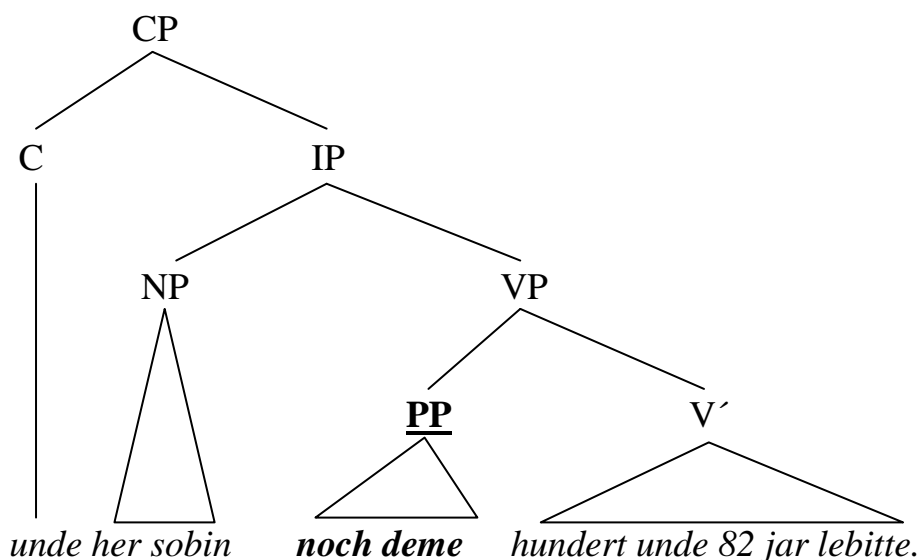

Рис. 3.8 Структура клаузи часу з прислівником *noch dem*

(138) **Noch dem** *das fy / oder der merer teile vnder jnen gewelet hant /* (*Frühneuhochdeutsches Lesebuch*, 3). – «Після того, як вони, або їх більша частина зробили свій вибір».

(139) *unde **noch deme** lebitte her sobin hundert unde 82 jar* (*Thüringische*, 21). – «І після цього прожив пан Собін 182 роки».

Лексеми, указані в третій групі сполучників, функціонували як міжреченнєві конектори або вводили самостійну клаузу, тобто в цій функції їх можна віднести до «широкого класу мовних засобів організації дискурсу, які вказують на відношення між його частинами та маркують їх сполучення, межі або взаємозв'язки [...]» [51, с. 347]. Функція такої одиниці – приєднання цілої складної клаузи до попереднього контексту, тому вона розміщувалася у фразі CP матричної клаузи, а в процесі граматикалізації така мовна одиниця переміщувалася у фразу CP підрядної клаузи, тобто займала позицію нижчу.

Зміна **парадигматичності** проявляється найчіткіше в першій групі, у якій джерела граматикалізації мали, вочевидь, ширшу парадигму, ніж сполучники. У другій і третій групах наслідки парадигматизації непомітні.

Унаслідок того, що сполучники – це вільні граматичні морфеми, **зв'язаність** у процесі їх граматикалізації залишається незмінною.

Зміни в **парадигматичній варіативності** стосуються насамперед сполучників, що розвинули специфічну часову семантику *bis*, *sobald*, вибір яких став обов'язковим у відповідних контекстах. Загальночасові сполучники *do*, *als* могли бути замінені синонімами у своїх контекстах. Слід зауважити, що загальночасові сполучники розвивалися з трьох групи джерел, а спеціальні часові сполучники – з першої та другої груп.

Найважливішим, на нашу думку, показником під час вивчення граматикалізації сполучників у діахронному аспекті є **синтагматична варіативність**, оскільки визначення змістової сторони мовлення за відсутності носія мови характеризується високим ступенем суб'єктивності, чого не можна сказати про сторону формальну. Найчіткіше фіксація проявляється в першій і другій групах, у яких повнозначне слово або прийменник відповідно розміщувалися на ініціальній позиції в реченні. У третій групі ініціальна позиція була відносно звичною вже для джерел граматикалізації, проте конектори мали більшу свободу (пор. реч. 140):

(140) *vnd mahte mich **do** alleine in mine kamere vnd vieng **do** inne mich ane zu vbende* (Merswin, 23). – «*I залишилися ми тоді самі в покоях, і почав він мене навчати*».

Отже, процеси граматикалізації по-різному протікали в окремих групах сполучників, залежно від вихідних характеристик джерела граматикалізації. Важливо, що загальночасові та спеціальні часові сполучники – похідні від різних джерел граматикалізації.

3.3.2 Характер перебігу процесу лексикалізації сполучників часу. Процес граматикалізації часових сполучників може супроводжуватися процесом лексикалізації. Л. Брінтон наголошує, що у великій кількості лінгвістичних студій лексикалізацію розглядають як «дзеркальне відображення» граматикалізації, хоча таке розуміння співвідношення вказаних процесів не є адекватним [120, с. 102]. Такої ж думки дотримується К. Леманн. Учений указує, що в конструкції $[XY]_z$ під час граматикалізації

зміни фрази Z пов'язані з модифікацією одного з конститuentів цієї фрази та його перетворенням у граматичний формант. Процес лексикалізації діє на всю фразу загалом [192, с. 15].

Якщо зміна позиції часового сполучника впливає на всю ліву периферію і є наслідком граматикалізації, то лексикалізація проявляється у фузії елементів лівої периферії та утворенні нової одиниці з новими лексичними та граматичними властивостями, наприклад: *sobald* < *so bald als*, *ee* < *ee daz*.

Н. Хіммельманн показав відмінність між граматикалізацією та лексикалізацією схематично. Граматикалізація проходить так:

$$(i) (X_n) A_n B \mid K_n \rightarrow (X_{n+x}) A_{n+x} b \mid K_{n+x}$$

На схемі (i) A і B репрезентують повні лексичні одиниці, b – елемент, який піддається процесу граматикалізації, X – синтаксичний контекст, K – семантико-прагматичний контекст [166, с. 33]. Як видно зі схеми, граматикалізація видозмінює лише один елемент конструкції, розширюючи при цьому змістову сторону всіх інших її елементів.

Унаочнимо схему прикладом граматикалізації прийменника *bis*.

Фразове розширення A_{n+x} відбувається через збільшення можливостей сполучення b. Якщо на попередньому етапі b сполучувався лише з іменниками, які містили ознаки часової семантики, то в процесі граматикалізації b виконує нову функцію – приєднання фінітних клауз.

Синтаксичний контекст X_{n+x} розширюється завдяки появі нової синтаксичної позиції в реченні – вершини фрази CP.

Семантико-прагматичний контекст розширюється внаслідок того, що фінітна клауза має вочевидь ширший спектр референції та вищу прагматичну значимість, ніж окрема іменна група.

Схема універбації як одного з видів лексикалізації має такий вигляд:

$$(ii) (X) A_n B \mid K_n \rightarrow (X) A_1 B \mid K_{n-x}/K_{n+x} \rightarrow (\rightarrow(X) C \mid K_{n-x}/K_{n+x}) [166, с. 34]$$

Згідно зі схемою (ii) зміни під час лексикалізації проходять у сполученні лексичних одиниць. Унаслідок цих змін сполучення лексичних одиниць (A_1 B) перетворюється на окрему одиницю (C), що може або розширити, або

звукотип семантико-прагматичний контекст (K_{n-x}/K_{n+x}), водночас синтаксичний контекст при цьому не змінюється. Розглянемо процес лексикалізації *ee daz* та утворення нового сполучника *ee*.

$$(iii) EE_{sub-} + DAZ_{sub+} \rightarrow [EE DAZ]_{sub+} \rightarrow [EE]_{sub+} \rightarrow EE_{sub+}$$

Закономірність указанного типу зміни граматичного навантаження лексичної одиниці простежив ще Г. Вундерліх, який зазначав, що такі одиниці зберігають за собою весь об'єм значення цілого словосполучення й набувають здатності сполучатися з новими одиницями [262, с. 302].

Найдавніші сполучники німецької мови мали подібне походження через те, що кожен сполучник (за винятком МП) повинен виконувати дві функції: з'єднувальну, тобто поєднувати дві пропозиції, та реляційну, тобто вказувати на характер відношення між цими пропозиціями. Наприклад, див. *hwanta* походить від і.-є. питального та неозначеного кореня $*k^w o-/k^w e$, прагерм. суфікса або прийменника $*t\bar{o}/ta$ та і.-є. кореня вказівного займенника $*de-/do-$ [231, с. 144].

Отже, розвиток рнвн. СРПЧ включав у себе як неодмінну складову зміну граматичних і лексичних характеристик особливої групи слів, які вербалізують зв'язок між клаузами. Характерним перебігом лексикалізації складених сполучників, що містили МП, було усікання МП і перехід функції сполучника до першої частини, що розвинулася з прийменника.

Висновки до розділу 3

Найбільш об'єктивними даними в діяхронному дослідженні є структурні показники підрядних клауз. У процесі дослідження СРПЧ потрібно окремо аналізувати чотири найважливіші елементи їх структурної організації: сполучник, корелят, внутрішня та зовнішня топологія.

У лівій периферії підрядних клауз часу виокремлено такі елементи: конектор, який вербалізував міжреченнєвий зв'язок із лівим контекстом, власне сполучник, модифікатор сполучника та МП. Поєднання сполучника з

модифікатором або МП варто вважати спільною складеною конструкцією, сполучною синтагмою.

Конектор – важливий елемент лівої периферії, позиція та частотність уживання якого потребує особливої уваги, тому що при нульовому сполучнику він може стати єдиною одиницею, що вводить підрядну клаузу.

Особливою складовою лівої периферії клаузи часу є модифікатор, функція якого полягає в уточненні актуалізованого значення загальночасових сполучників. Виокремлення елементів указанного класу ускладнює їх гетерогенний склад (адвербіальна, прийменникова або іменна фраза) та структурно-семантична схожість із корелятом.

МП – це насамперед показник недостатньої граматикалізованості часового сполучника, оскільки вживається для специфікації типу зв'язку між елементами складної клаузи. До таких маркерів підрядності належать *dass, als, do, und*.

Залежно від наявних складових виокремлюємо декілька моделей лівої периферії підрядних клауз часу: ПСЧ; К-ПСЧ; (К)-М-ПСЧ; (К)(М)-ПСЧ-МП.

Зміни в лівій периферії підрядної клаузи часу відбуваються впродовж рнвн. періоду так: у кінці рнвн. періоду на 35% зменшується частотність уживання конектора, на 4,5% рідше вживається модифікатор, на 6,5% – МП порівняно з початком рнвн. періоду. Загальна тенденція – це перехід моделі лівої периферії: *К-ПСЧ* → *ПСЧ*.

Кожна складова лівої периферії характеризується власною типовою позицією в межах СРПЧ: конектор ад'юнктується до максимальної проекції СР матричної клаузи; модифікатор займає позицію специфікатора СР; граматикалізований сполучник розміщується у вершині фрази СР.

Упродовж рнвн. періоду фіксуємо також зменшення частотності вживання корелятивів на 66%, що пояснюємо зміцненням граматичних і семантичних зв'язків між частинами СРПЧ.

Незважаючи на тезу в сучасних граматиках щодо переважного постпозитивного розміщення ад'юнктних фінітних клауз, у досліджуваному

періоді препозитивні фінитні клаузи часу переважають над інтер- і постпозитивними. Цю особливість пояснюємо тим, що більшість клауз часу вводилася загальночасовими сполучниками, тобто вони розвинулися з паратактичних конструкцій та ад'юнктувалися до максимальної проекції CP матричної клаузи.

Щодо позиції фінитної частини присудка зазначимо, що в рнвн. мові спостерігається відносна стабільність у використанні підрядних клауз часу з кінцевою та прикінцевою позицією фінитного дієслова. Відчутними є лише зміни, які стосуються вживання підрядних клауз із порядком слів головної: у XVI ст. частотність таких клауз стрімко знижується, досягаючи позначки 1%, тому можемо зробити висновок, що в цей час такі клаузи виходять з ужитку.

У рнвн. період відбувається динамічний перехід підрядних клауз часу від неінтегрованості до інтегрованості, що відповідає загальній тенденції розвитку складнопідрядних речень.

Рнвн. часові сполучники доцільно розділити на дві групи: загальночасові та спеціальні часові. При цьому характерними рисами загальночасових сполучників є встановлення реляції лише між моментами подій, а не референційними моментами; можливість експлікації більше одного таксисного значення; відсутність власної аспектуальної семантики.

Між загальночасовими та спеціальними часовими сполучниками зафіксовано значні розбіжності в процесі граматикалізації. Зокрема, загальночасові розвинулися з міжреченнєвих конекторів і питальних займенників, а спеціальні часові – з іменників, прислівників і прийменників із часовою семантикою.

Основні положення та висновки цього розділу висвітлено у працях автора [75; 78; 80; 81].

РОЗДІЛ 4

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ ІЗ ПІДРЯДНИМ ЧАСУ

Недоцільно розглядати мову як абстрактну сутність без співвіднесення її з реальними умовами, цілями та рушійними силами її функціонування. Тому окремий аналіз синтаксичного явища без розгляду його функціональних особливостей вважаємо неповним. Обов'язкова вимога наукового дослідження – це комплексний підхід до вивчення мовних явищ. Наприклад, він дав підстави Я. Вакернагелю відкрити свій ритмічний закон, згідно з яким законом слабко наголошені частки, займенники та неемфатичні дієслова могли переміщуватися на друге місце в реченні, енклітично приєднуючись до першого члена речення. Унаслідок цього короткі ненаголошені дієслова пересувалися в і.-є. мові на другу позицію, натомість довгі залишалися на кінцевій. У германських мовах наслідком цього стало розмежування другої позиції дієслова в головних і кінцевої позиції в підрядних клаузах [112, с. 122]. Слід зауважити, що теорія генеративної граматики зберегла вказане переміщення, оскільки в процесі генерування фінітної клаузи в німецькій мові фінітна частина фрази VP може переміститися до фрази CP у разі незаповненості вершини останньої.

У процесі аналізу складної клаузи як цілісної комунікативної одиниці, орієнтуємося на два аспекти: 1) комунікативне призначення цієї одиниці та 2) характер її взаємодії з іншими одиницями того ж порядку або в більших відрізках мовлення. Такий підхід, на думку Г. Г. Почепцова, можна назвати функціональним або комунікативно-функціональним [60, с. 100–101]. Водночас варто зазначити, що в процесі дослідження клауз у попередніх періодах розвитку німецької мови важко вказати межі окремих висловлень, які часто переростають у великі за обсягом періоди, тому основну увагу потрібно приділяти окремо підрядній клаузі або меншим елементам СРПЧ (сполучникам, корелятам).

Використовуючи функціональний підхід до розгляду СРПЧ, висвітлимо такі аспекти:

- функціонування СРПЧ у різних жанрах текстів;
- функції СРПЧ;
- функціональні особливості структурних елементів СРПЧ;
- особливості приєднання підрядних клауз часу до контексту;
- комунікативну автономність підрядних клауз часу.

4.1 Функціонування складнопідрядних речень із підрядним часу в різних жанрах текстів

Як було встановлено, упродовж рнвн. періоду ліва периферія підрядних клауз часу тяжіє до монолексичного складу. Її згортання можна розглядати як складову широкого процесу переходу від експліцитної до стислої (*komprimiert*) побудови німецького речення, який, проте, на думку П. Поленца, розпочався лише в середині XIX ст. і триває досі [215, с. 24]. Варто зазначити, що розвиток стислості побудови речення напряду корелює з розвитком літературної нормованої мови. До характерних рис розвитку стислої побудови мови вчений зараховує підвищення частотності вживання номінальних, атрибутивних конструкцій і складних слів.

Проте номіналізація, як конкурентна форма підрядних клауз часу часто представлена вже в рнвн. період:

(1) *Nach Verrichtung dessen* / *sind die Herrn Churfürsten [...] wider aufgestanden* (*Diarium*, 12). – «Після закінчення цього дійства пани курфюрсти знову встали».

У реченні (1) обставина часу виражена за допомогою ад'юнктованої до СР фрази РР, крім того, остання виокремлена за допомогою косої риски (віргули), що в кінці рнвн. періоду стає звичним засобом виокремлення простих клауз у межах складної. Також зазначимо, що з фрази РР

розпочинається новий абзац і перехід до нової події в розповіді, що є звичною функцією підрядних клауз часу.

П. Поленц порівнює мову з інструментом. Обидві сутності стають у діяхронії все складнішими й використовуються для розв'язання ще складніших завдань. При цьому як у мові, так і в сучасних інструментах розвивається особлива компактна побудова, у якій складові елементи так стисло взаєморозміщені, що їхні функції стають менш експліцитними [215, с. 24–25]. Можемо припустити, що зазначене лінгвістом стосується лише структурних рис висловлень, однак детермінація стислості неможлива без суб'єктивного фактора, бо ця риса пов'язана зі сприйняттям мовлення.

Оскільки стисла побудова речення проявляється передовсім у компактності структур, її часто пов'язують із принципом мовної економії [205, с. 9]. Проте зазначена тенденція розвитку мови пов'язана з мовною економією лише в тому значенні, що завдяки їй скорочується час мовлення або розмір написаного тексту. Для мовця й реципієнта стисла побудова мови означає підвищення витрат енергії під час генерування та, відповідно, обробки повідомлення. Отже, можемо визначити дві риси, пов'язані зі стислою побудовою та становленням літературної мови: *економія складових мовної структури та ускладнення обробки висловлення*.

Загалом у дослідженнях з історії мови джерелами аналізу є два типи даних: відповідний корпус текстів і метамовні свідчення з досліджуваної епохи [250, с. 14]. Ці дані можуть, звісно ж, доповнюватися фактами сучасної німецької мови. Особливу увагу при цьому заслуговують діалекти, які репрезентують у певному розумінні застиглий стан розвитку мови, а також відмінності між усною та писемною формами мовлення, що важливо саме для цього дослідження.

Спочатку звернемося до метамовних даних. Той факт, що прагнення до стислої побудови мови не було новим явищем у XIX ст., доводять слова В. Іккельзамера в його праці «Teutsche Grammatica», написаній у XVI ст.: «*Es i□t vil lieblicher ge□agt / Ich hab das geredt mit lachendem mund / oder lachend /*

dann so man also sagt / Ich habs geredt / vnd darzũ gelachet [...].» (Ickelsamer, 2–3). – «Набагато краще, коли кажуть: «Я говорив посміхаючись або сміючись», ніж коли кажуть: «Я говорив і сміявся».

Подібними рекомендаціями В. Іккельзамер намагався створити розвинуту літературну мову, яка б відрізнялася від усного просторіччя, надаючи перевагу структурованості та однозначності мовних одиниць.

Крім того, у рнвн. період панувала думка, що писати німецькою мовою не було особливо складним заняттям. Наприклад, в одному з листів, адресованих Т. Мюнцеру, було написано такі слова: «*Daß ich teuczsch geschriben hab, ist nicht an ursach gescheen, wan ich spuer, daß dein geist ein vorachter ist der kunst und aller schrift*» (Müntzer, 368). – «Те, що я пишу німецькою, не просто так, а тому, що я відчуваю, що ти в душі не цінитель вченості та письма».

Це підтверджує, що німецьку мову, принаймні на початку XVI ст., мовці не сприймали як функціонально диференційовану, що є чітким доказом простоти мови та її розмовної орієнтованості.

Водночас варто звернутися до власне мовного матеріалу. Збільшення стислості та формування літературної мови у сфері складних клауз часу відбувається у вигляді таких процесів:

1. Монолексемізація лівої периферії.

Приклади (2), (3) унаочнюють зміни в ступені поширеності лівої периферії підрядної клаузи часу:

(2) ***und die weil und*** *du lebst, daz du mich dann nimmer gelauzzist* (Mair, 20). – «*І поки ти живеш, ти ніколи не втечеш*».

(3) *So last ein zeyt in ziehen hin, Die landt hin und wider beschawen, Das ellendt versuchen und bawen, Dieweil er noch ist jung an jaren* (Sachs, 336). – «*Відпустіть його подорожувати, оглянути всі кутки країни, відчутти й побороти нужду, поки він ще молодий*».

Такий напрям розвитку стислості відповідає обом виділеним критеріям, оскільки відбувається економія мовних одиниць, при цьому їх функції (конектора і МП) переносяться на один часовий сполучник.

Експліцитність побудови речення полягає в тому, що кожен семантичний компонент відповідає певній одиниці речення. Максимально поширена ліва периферія з конектором, модифікатором, сполучником репрезентують разом із наявним корелятом приклад такого експліцитного поєднання речення [119, с. 48].

Ще одним прикладом експліцитності є використання подвійних часових сполучників зі схожим значенням:

(4) <...> *daß sie ihre wirckung nit erzeigen können / wann und so oft als er will* (Agricola, 1 Bl.). – «<...> що вони не можуть досягти її ефекту, коли й кожного разу, як вони цього хочуть».

(5) *Ehe und bevor diese Statt abgebrant worden / hatte sie 8. meiln im umbkraiß* (Botero, 89). – «До того, як місто було спалене, воно мало окружність 8 миль».

Із XIX ст. гіпотаксис поступається місцем паратаксису із семантично неекспліцитним типом зв'язку, а також відбувається широка номіналізація речення [117, с. 116–117], тобто знижується частотність уживання й останнього компонента лівої периферії – часового сполучника. Отже, зменшення частоти вживання складових лівої периферії можемо вважати початковим етапом, у якому зв'язок між клаузами стає вираженим менш експліцитно.

2. Зменшення вживання корелятів

Упродовж усього рнвн. періоду спостерігаємо зменшення вживання корелятів, що, з одного боку, частково приховує семантичну реляцію з матричною клаузою, що має збільшувати витрати енергії на обробку повідомлення, з іншого боку, функціонально компенсується подальшим розвитком і диференціацією системи часових сполучників. Крім того, зменшення вживання корелятів презентує ще один частковий процес

розвитку стислості побудови мови, який відзначається полегшенням синтаксичної структури через елімінування цілої фрази (з корелятом на позиції вершини) і переміщення функції специфікації морфосинтаксичних ознак на іншу фразу [214, с. 223].

3. Збагачення системи часових сполучників та їх семантична специфікація

Порівнявши систему часових сполучників у XIV та XVII ст., спостерігаємо її суттєве розширення та диференціацію. Традиційно такий розвиток пояснюють так: народна мова (тобто рнвн. діалекти) отримує все більше авторитету й вагомості на противагу латині та проникає в нові сфери вживання. Оскільки рнвн. мовою описували все складніші сутності, мова повинна була розширювати можливості вираження. Таке пояснення може викликати сумніви з огляду на той факт, що, по-перше, уже в рнвн. період існували засоби вираження всіх часових реляцій, які включали не лише сполучники [210, с. 414–423; 144, с. 456–460], а й модифікатори (6) та описові форми (7).

(6) ***zehant** do er das gesprach so sehen wir hinden an vs dem hol ain gros lowinnen kumen* (*Hie vahet an*, 91). – «Одразу, коли мовив він це, то побачили ми позаду левицю, яка виходила з печери».

(7) *vn als he geleuet hadde. ccc. vn. lxx. iair. vn die iair vmb ware. so is he enwech genomen zo gode* (*Die Cronica*, 11). – «І коли він прожив 365 років, і рік закінчився, тоді взяв його Господь навіки до себе».

У реченні (7) підрядна клауза часу доповнена уточнювальною обставиною часу, яка додає до загальночасової семантики сполучника *als* ознаку перфективності, яку не міг експлікувати виражений сполучник. З розвитком спеціальних часових сполучників експлікована реляція звужує свій інтенціонал, тому подібні уточнювальні фрази втрачають свою функцію й виходять з ужитку.

Також спірним є питання, чи висували нові сфери вживання рнвн. мови нові вимоги до семантичного потенціалу клауз часу, оскільки можна

стверджувати, що в художніх текстах навіть попередніх періодів виражалися всі можливі часові реляції. Найімовірніше, у ривн. період саме мовлення зіткнулося з новими вимогами: лаконічність, обробленість, унормованість, функціональна диференційованість.

Як зазначають Ш. Зондереггер і П. фон Поленц, розвиток писемної форми німецької мови та пов'язане з ним зменшення значимості регіональних діалектів, усної форми мови починаються в пізньому Середньовіччі, тобто із середини XIII ст. до початку Реформації (1517 р.) [216, с. 80].

У XVI–XVII ст. відбувається значне зростання престижу та значення ділового та вченого мовного зразка, що проявляється у гіперкоректному дотриманні принципу рамкової побудови в підрядних клаузах [216, с. 200]. У XVII–XIX ст. завдяки впливу теоретичних і шкільних граматик кодифіковані, нормовані мовленнєві зразки (наприклад, рамкова конструкція) перетворюються на єдино правильні та єдино можливі [236, с. 199].

4. Збільшення рівня інтегрованості препозитивних підрядних клауз.

На відміну від трьох попередніх часткових процесів, цей процес не виявляє експліцитного зменшення структури висловлення (8), (9).

(8) *JN dem sie assen / Nam Jesus das Brot / vnd dancket (Vonn warer, 3).* – «Коли вони їли, Ісус изяв хліб і подякував».

(9) *do Jason disi red erhört, er naig ir mit dem hapt (Mair, 18).* – «Як почув Ясон ці слова, кивнув він їй головою».

Але оскільки на фонетичному рівні представлені лише термінальні одиниці речення, потрібно звернутися до його фразової структури.

Неінтегровані СР (рис. 4.1 А) мають на один вузол менше, ніж інтегровані СР (рис. 4.1 В), які ад'юнктуються до максимальної проекції матричної СР.

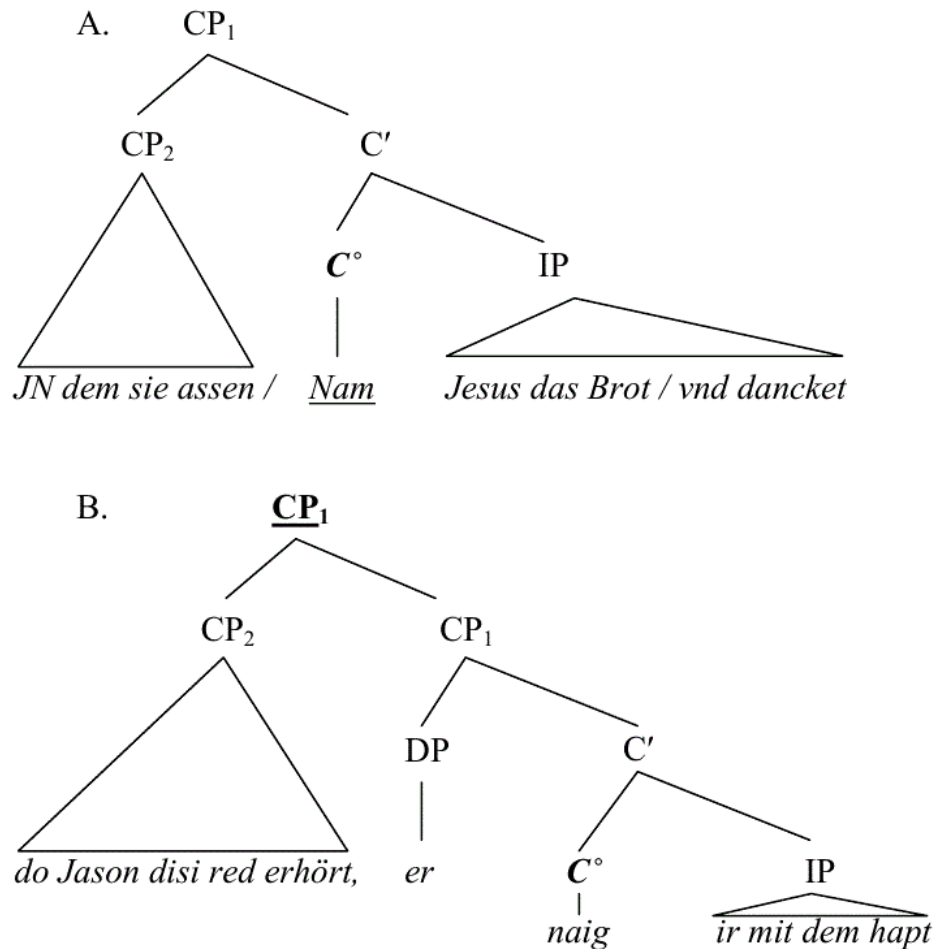

Рис. 4.1 Фразові структури інтегрованих і неінтегрованих клауз

Якщо розглядати відмінність між інтегрованими та неінтегрованими структурами з позицій психолінгвістики, можна встановити, що чим менш інтегрованою є підрядна клауза, тим менше енергії затрачається на обробку висловлення [198, с. 354]. А. Лютчер визнає вказане взаємовідношення характерною ознакою розвитку німецької мови. Починаючи з свн. періоду і закінчуючи сучасним станом розвитку мови конструкції у всіх сферах граматики німецької мови стають граматично більш когерентними, проте водночас утрачають легкість обробки [198, с. 358].

Не вирішеним досі є питання, як із позиції дихотомії експліцитність/стислість оцінити паратаксис і гіпотаксис. Паратаксис виражає семантичний зміст синтаксичної реляції менш диференційовано, що, принаймні для реципієнта, означає більше затрат енергії для обробки висловлення. З іншого боку, паратаксис належить до неінтегрованих

структур, які, порівняно з інтегрованими (більшість гіпотактичних структур), значно менше перенавантажують короткотривалу пам'ять і, відповідно, психічну енергію реципієнта [198, с. 354].

Цікавим є питання, чи можна приписати таку ознаку, як стислість, усій німецькій мові, чи лише писемному мовленню або обробленому підвиду мови вищого прошарку населення. Для пояснення встановлених напрямів розвитку слід звернутися до відповідних думок А. Беттен про відношення між писемним та усним мовленням у часовому відрізку між рнвн. і нвн. періодами. Цей час в історії німецької мови характеризується витісненням розмовних структурних типів із писемної форми (і, відтак, доступної для нашого безпосереднього спостереження частини рнвн. мови), після чого відбулося повернення розмовних форм [114, с. 287].

Перехід до стислої побудови мови пояснюють збільшенням ролі писемної форми мови, проте можна припустити, що розмовна форма мови зберігала при цьому свої властивості. Наприклад, у сучасному творі німецької літератури, стилізованому під просторічну усну розповідь, відзначаємо складну клаузу часу, яка за структурою звична для ранньонововерхньонімецького періоду:

(10) *Das ist gewesen, **da** war er genau gleich alt wie ich jetzt, **da** ist er gestorben* [Haas, с. 62].

На це вказує вживання сполучника *da* в часовому значенні, а також збігання форм часового сполучника та корелята, що створює ефект плеоназму, підкріплений другою позицією дієслова в підрядній клаузі.

Крім того, поняття правильності мови залежить переважно від норм писемного мовлення, тому усне уподібнюється йому. Зважаючи на вказані міркування, перехід від експліцитності до стислості побудови мови можемо пояснити широким кількісним і якісним поширенням книжної німецької мови починаючи з XVI ст. [95, с. 50; 250, с. 79–80].

Ураховуючи гіпотактичний характер писемного мовлення та переважання паратаксисту в розмовному мовленні, можемо встановити

кореляцію між зміною напряму розвитку синтаксису складного речення в історії німецької мови (від переважного паратаксису в днвн. [133, с. 19–21] до максимального використання гіпотаксису в XVII ст. [133, с. 33] і до повторного зростання ролі паратаксису в нвн. мові.) та розвитком писемної і, відповідно, літературної форми німецької мови.

Неодноразово германісти зазначають подібність писемної форми рнвн. мови до сучасної усної [133, с. 156; 188, с. 263–268; 211, с. 10]. З іншого боку, розмовність або писемність рнвн. мови не слід екстраполювати на сучасну німецьку мову, яка володіє високорозвиненими функціолектами. Причину такої схожості потрібно шукати, передовсім, у помірній розвиненості писемних форм рнвн. мови. Писемна форма мови залишалася досить довго маргінальним способом передачі інформації. Крім того, до XIV ст. включно навіть писемні тексти зачитувалися в голос і не продукувалися для читання про себе [177, с. 23]. Зрушення в цій сфері потребували не лише змін і технологізації мовного знаку, а й повного переосмислення світосприйняття, оскільки усна і писемна форми комунікації відповідають різним формам сприйняття та мислення.

Базуючись на розвідці А. Шпайєра, можемо виокремити такі характерні риси розмовності у сфері гіпотактичних фінітних конструкцій: 1) помірна масивність і складність гіпотактичних структур; 2) часте розміщення (препозитивних) клауз у зовнішньому передполі; 3) підрядні клаузи з порядком слідування фраз головної клаузи; 4) часте використання прономінальних елементів (корелятивів); 5) використання парентези та анаколуфа [242, с. 364–365].

Якщо зазначені припущення правильні, тоді серед складних клауз часу також можемо встановити жанрові відмінності в ступені їх стислості. Проблемність такого дослідження полягає не лише в нечітко окреслених межах між окремими жанрами текстів у рнвн. періоді, а й у відсутності їх точної відповідності книжній або розмовній мові.

Отже, потрібно розрізняти два діахронних явища: 1) зміна кількісних та якісних характеристик певних структур, властивих виключно писемному мовленню, які не відображають загального стану мови та 2) загальний напрям розвитку мови, спричинений функціональною перебудовою процесів породження й рецепції текстів, який став визначальним для формування нових норм граматики книжної та розмовної мови.

У зв'язку із зазначеним вище великого значення набувають приватні тексти та проповіді. Указані жанри текстів пов'язані і з усним, і з писемним мовленням, але по-різному. У приватних текстах передбачена концептуальність усної форми, пояснювана особистою зверненістю до реципієнта. Проповіді, зі свого боку, є записаним усним мовленням, тому тут маємо справу з непрямою усною мовою.

Аналіз обсягу лівої периферії та диференційованості часових сполучників не допоміг виявити суттєвих відмінностей між приватними текстами, проповідями та іншими жанрами текстів. Проте була виявлена відмінність у вживанні корелятивів та частотності неінтегрованих підрядних клауз часу (див. табл. 4.1). Зокрема, розглянуто по 600 СРПЧ на кожен із жанрів тексту, що прийнято за 100%.

Таблиця 4.1

Відмінності у вживанні підрядних клауз часу в різних жанрах текстів

Текст Ознака	Хроніки	Фахові тексти	Приватні листи	Художні тексти	Проповіді
Неінтегровані	0,9%	0,7%	3,9%	4,2%	2,2%
Інші	91,9%	91,3%	96,1%	95,8%	97,8%
Усього	100%	100%	100%	100%	100%
З корелятом	7,2%	10,2%	19,6%	30,5%	34,8%
Без корелята	92,8%	89,8%	80,4%	69,5%	65,2%
Усього	100%	100%	100%	100%	100%

Кореляти вживаються в приватних листах і проповідях більше, ніж удвічі, частіше, ніж в інших текстах. Пояснити виявлену закономірність можемо з огляду на той факт, що вказані жанри текстів мають безпосереднє відношення до усного мовлення: приватні листи як окремий різновид міжособистісного спілкування; проповіді як зразок пост- або антескриптивного мовлення. Неінтегровані підрядні клаузи часу, які з середини XV ст. в інших жанрах текстів майже виходять з ужитку, усе ще з'являються в приватних листах, художніх текстах і проповідях. Високий відсоток уживання неінтегрованих клауз у художніх текстах пояснюємо цілеспрямованою стилізацією під розмовне мовлення та відтворення діалогів персонажей.

Отже, базуючись на аналізі СРПЧ, можемо встановити, що розвиток стислості побудови безпосередньо пов'язаний зі зміною в умовах інтеракції між адресатом та адресантом рнвн. текстів, яка полягала в переході пріоритету від усного мовлення до писемного та подальшим розвитком нормованого літературного варіанту німецької мови. На рівні СРПЧ указані зміни відобразились насамперед у частоті вживання корелятивів і неінтегрованих підрядних клауз.

4.2 Функції складнопідрядних речень із підрядним часу

Оскільки час – ключова категорія тексту, СРПЧ характеризуються множинністю виконуваних функцій. Для демонстрації актуальних зрушень у функціональній характеристиці сполучників рнвн. періоду потрібно звернутися до попереднього (свн.) періоду німецької мови. Під час аналізу засобів когезії дослідники свн. мови часто зупиняються на функціонуванні частки *do*, яка в першій половині рнвн. періоду є найчастішим загальночасовим сполучником. Учені розглядають вказане слово як характерний засіб приєднання нових висловлень до лівого контексту [233, с. 91–93; 260, с. 442]. Може здатися, що виникає певна синонімія між *do* та *und*. Проте між сполучниками *do* та *und* фіксуємо таку відмінність у

вживанні: за допомогою *do* мовець установлює нову фонову перспективу розповіді, натомість *und* імплікує збереження попередньої фонової інформації [154, с. 61]. Можемо зробити висновок, що за допомогою *do*, як і інших загальночасових сполучників, підрядна клауза часу встановлює в потоці мовлення нову часову перспективу. Функція введення часового фону може вступати в суперечність з іманентною синтаксичною функцією часових сполучників (див. приклад (11)), що виражається в *повторенні*.

(11) [_{CP1} **Do** *der hailig vatter und her, bapst Allexander zu bapst erwelt ward*] – *der was des ordens fratrum minorum, das sind barfüssen* – [_{CP2} **do** *er nun erwelt ward*], *darnach ward ain gemain concilium zu Pisanensis* (Richental, 151). – «Коли святий отець Папа Олександр був обраний Папою Римським – він належав до ордену братів менших, тобто босих, – коли він був обраний, після цього був скликаний загальний пізанський собор».

Приклад (11) розміщений на початку абзацу, тому основна текстова функція клаузи CP1 полягає у введенні часового фону наступних подій. Проте далі автор, вводячи додаткове повідомлення про персонажа оповіді у формі парантези, віддаляє підрядну клаузу від матричної і змушений повторити інформацію у формі клаузи CP2. Отже, клауза CP1 вводить часовий фон, а клауза CP2 виконує *функцію повторення*.

Ключовою функцією будь-яких форичних елементів є уможливлення співіснування у висловленні таких двох фундаментальних аспектів його функціонування, як зумовлений лінійністю мовлення хроносинтаксис і полівимірність семантичного компонента висловлення.

Уже в двн. *do* вживається для створення наративності й у перекладних текстах є відповідником лат. *tunc* «після цього, тоді» [237, с. 15; 238]. Упродовж попередніх періодів розвитку німецької мови для зв'язку клауз посилено використовують такі форичні елементи, як кореляти. Особливої ролі в історії німецької мови набув корелят *do/da*, який уживався в двн. складних конструкціях із плеонастичним повторенням, причому перший

елемент створював комунікативне напруження, викликане експлікацією неповноти першої частини відповідної конструкції. Напр.:

(12) *Ein burg ist **thar** in lante, **thar** warun io ginante / hus* (Otfrid, I, 11, 23).

– «Замок був там у тих землях, де знаходився згаданий будинок».

Етимологічно вказану конструкцію пов'язують із латинською корелятивною структурою *cum... tum...*, проте, на відміну від латинської основи, двн. відповідник не містив питального прислівника. Указана одиниця вживається для зв'язку частин атрибутивної складної клаузи в двн. і дс. мові [213, с. 399].

Оскільки зазначена конструкція первинно була бінарною, елізія корелюючого елемента мала наслідком її семантико-функціональний розвиток. Це створило сприятливі передумови для реалізації за допомогою неї наративності розповіді [124, с. 64–65], у чому знаходить своє вираження текстова функція *do/da*. Зважаючи на те, що *do/da* можна розглядати як прототиповий загальночасовий сполучник, логічно буде стверджувати, що саме загальночасові сполучники вживаються в рнвн. період задля створення наративності.

(13) ***und als dis geschahe**, so ward der innere Mensch gewapnet, und kriegte gar einen theuren Führer* (Schottelius, 32). – «І коли це сталося, внутрішній світ людини збагатився, оскільки вона знайшла дуже дорогоцінного поводиря».

Приклад (13) ужито на початку абзацу, пропозиція клаузи часу – суто анафорична й слугує лише для встановлення зв'язку між подіями, зображеними в тексті, поступовості їх змін. Завдяки цьому в тексті створюється наративність.

Уживання СРПЧ як засобу встановлення когезії впливає також із того факту, що сам по собі ад'юнкт, на відміну від комплемента, не пов'язаний з іншими фразами клаузи на рівні когезії. Це також пояснює, чому конектори рідко вживаються зі сполучниками часу, похідними від прийменників, які, зі свого боку, вважають типовими засобами встановлення когезії [197, с. 34].

Зазначене пояснює, чому загальночасові сполучники не мають специфічного часового значення. Вони слугують не для референції до певного часового моменту, а для передачі послідовності, поступового, поетапного плину подій. Зокрема, характерним для таких сполучників було вживання як ініціальної фрази введення прямої або непрямої мови:

(14) *Dannenhhero hat der weltweise Zeno, als er gefragt ward / **durch was mittel der Mensch glücklich werden könne** / zur antwort geben: <...> (Botero, 2 Bl.).* – «Після цього великомудрий Зенон, коли його запитали, як людина може стати щасливою, дав таку відповідь: <...>».

(15) *Deßgleichen / als Ptolemaeus König in Egypten den sibem Weisen Maistern diese Frag auffgab / **worinn sich die Könige am meisten uben sollen** / gaben sie ihm zur antwort: <...> (Botero, 2 Bl.).* – «Так само, коли король Птолемей поставив питання сімом мудрецам, у чому слід найбільше вправлятися королям, вони відповіли йому: <...>».

У прикладах (14), (15) частиною підрядної клаузи є непряма мова одного з персонажів оповіді, а СРПЧ загалом вводить пряму мову. Наведені приклади унаочнюють, крім того, факт, що за допомогою фраз, введених загальночасовими сполучниками, може бути передано цілий діалог, який іноді передбачає динамічний обмін репліками. Напр.:

(16) *Als ich ihn ferners fragte, wie lang er an der Copia gearbeitet hätte, sagt er, 6 Monat. Als ich mich daruber verwunderte, sagt er, Albrecht Dürer habe 13 Monat continue daran gearbeitt. **Wie** ich daruber noch mehr entsetzte und fragte, woher er das wüßte, sagt er mir (Dürer, 62).* – «Коли я його далі запитав, як довго він працював над копією, сказав він: «6 місяців». Коли я здивувався, він сказав, що Альбрехт Дюрер працював безперервно 13 місяців. Коли я став ще більш приголомшеним і запитав, звідки він це дізнався, він сказав мені <...>».

У реченні (16), яке є пасажом приватного листа, автор передає вочевидь емоційний діалог з іншою людиною. Перші дві фрази автора вводяться сполучником *als*, остання – сполучником *wie*, що можемо пояснити або естетичною варіацією, яка належала до характерних особливостей німецької

мови в XVI ст. і проявлялася на всіх рівнях, починаючи з графемного [249, с. 4], або наявністю каузативного відтінку відповідної клаузи. Як бачимо, у всіх трьох складних клаузах дотримується таке членування тексту: підрядна клауза передає ввідні фрази, матрична клауза – відповіді співрозмовника, на які припадає основне комунікативне навантаження.

Показовими є текстові пасажі, у яких згадано певні слова з Біблії. У них сполучник *do* та, відповідно, субкатегоризована ним фраза виконують *функцію введення цитати*:

(17) *wye Got seynem eynigen son bevolen hat durch Isaiam vor langen zeyten <...>, do er spricht (Müntzer, 366).* – «Як Господь одного разу наказав своєму сину через пророка Ісаю мовивши».

СРПЧ грають важливу роль не лише у внутрішньому (хронотоп), а й у зовнішньому членуванні тексту. Досить часто зі СРПЧ починається важливий структурний елемент тексту – абзац або навіть сам текст. Напр.:

(18) *Nach dem vnnd ich gefaren bin von dem gestadt des lands von hispania, das man nennet Colungs hercules. oder von end der welt. bin ich gefaren in dry vnd dryssig tagen in das indisch mor. Do hab ich gefunden vfl inßlen mit onzalber volcks wonhafftig (Der Deutsche Kolumbus-Brief, 1).* – «Після того як я відплив від бережжя Іспанії, що називають Геркулесовими Стовпами, тобто від кінця світу, я плив Індійським морем тридцять три дні. Тоді я натрапив на острів, на якому жило дуже багато народів».

Приклад (18) розміщений на початку всього тексту. Характерно, що вжите СРПЧ уміщує в себе оповідь про великий часовий проміжок, що включає одразу декілька подій. Загалом уживання СРПЧ на початку тексту особливо характерне для листів. Такі СРПЧ виконують *ініціальну функцію*.

Загалом СРПЧ характеризуються нейтральністю в плані експресії, проте спеціальні часові сполучники можуть на основі аспектуальних значень підкреслювати певні значення, що підвищує експресивність тексту. Напр.:

(19) *wormit ich der Ihrige verbleiben will / So lang ich bin (Art und Weise, 46).* – «Тому я буду служити Вам, поки я живу».

У прикладі (19) дуративне значення сполучника *so lang* підкреслює почуття відданості мовця відповідно до семантичної асоціації *тривалість / надійність*, на основі чого СРПЧ виконує *експресивну функцію*. Аспектуальна семантика дуративності або перфективності стає підґрунтям для використання відповідних СРПЧ як промісивів і менасивів. Для експресивних СРПЧ характерне використання імператива в матричній клаузі.

(20) *Wann du alles verlieren sollest / so **sihe** doch daß du deinen guten Namen behaltest! (Fluch ABC, 10).* – «Коли / якщо ти все втрапиш, збережи принаймні свою честь».

У прикладі (20) СРПЧ експлікує експресивну пораду з дієсловом у формі імператива та знаком оклику. Характерне використання корелята для акцентування в бік дієслова *sihe*. Варто зазначити, що в експресивних СРПЧ може відбуватися контамінація часової семантики з умовною.

Виражене клаузами часу слідування подій може бути вдало використано мовцем у наказах чи порадах. Напр.:

(21) *Nach dem Morgenessen aber / zum wenigsten zwei stund fürüber gehen lassen / **ehe** denn man wider in das Bad einsitzt / **wenn** der Magen merertheils verthawet hat (Agricola, 12 Bl.).* – «Після сніданку має пройти щонайменше дві години, перед тим як приймати водні процедури, коли шлунок перетравив більшу частину їжі».

Автор дає поради щодо правильних дій під час лікування на мінеральних джерелах. Після власне поради висловлення містить дві клаузи часу, які володіють конститутивним характером і пояснюють важливість та доцільність поради. Так СРПЧ виконує *спонукальну функцію*.

Отже, клаузи із загальночасовими сполучниками виконують у тексті такі характерні функції: введення часового фону, повторення, наративну, введення прямої або непрямої мови, передача діалогу, введення цитати. Клаузи часу загалом характеризуються ініціальною, експресивною та спонукальною функціями.

4.2.1 Функції компонентів складнопідрядних речень із підрядним часу. У процесі аналізу функціональних особливостей елементів мови в поле зору потрапляють насамперед великі мовленнєві одиниці, як-то: висловлення, дискурс. Проте з огляду на системність і структурність мовних явищ потрібно приділяти належну увагу й меншим структурним одиницям. Як зазначає Н. Р. Вольф, зовнішнє поле речення заповнюється елементами, які виконують комунікативну функцію [258, с. 272–273]. У зв'язку із зазначеним вище положенням у процесі опису функціональних характеристик підрядних клауз часу особливу увагу слід приділити лівій периферії. Щодо складних клауз часу зазначимо, що їх найважливіші, визначальні компоненти – це конектор і корелят. Саме тому потрібно докладно розглянути їх функціональні особливості.

Виокремлено такі функції конектора в межах тексту:

1) **фокусуюча** – ця функція полягає в приверненні уваги реципієнта до певного фрагмента тексту, що полегшує сприйняття відповідного висловлення. Реалізується вона за допомогою маркованого розміщення конектора, оскільки найбільше комунікативне навантаження мають зазвичай марковані мовні структури та одиниці. Конектори можуть з'являтися в таких нетипових для себе, тобто маркованих, позиціях: а) у середині речення (22), б) перед спеціальними часовими сполучниками (23).

(22) *Umb mittentag aber / do hatt im die fraw ein gûten imbiß bereit / sy nam das essen und gieng zû im hinauß auff die wisen / **und als** sy jetzund gar nahend zû im kam / sagt sy mit gar frölicher stimm* (Wickram, 86). – «Ополудні, протє, приготувала йому дружина гарну закуску, взяла страву й пішла до нього на галявину, і коли вона вже наблизилася до нього, вона сказала радісно».

(23) *alleweil ich diese rayß nun auf guett glückh gewagtt, **unnd biß** nichtt inn unnser hauß herkommen, schier selber nichtt glauben können* (Briefwechsel, 7). – «Усе ж я вирушив у цю подорож, довірившись удачі, і поки не повернувся в наш дім, сам не міг повірити».

В обох реченнях конектор ужитий не на початку, а всередині висловлення. Це зумовлено намаганням мовця сфокусувати увагу на відповідній клаузі часу, підкреслити важливість і комунікативну значущість наступного відрізка мовлення й, відповідно, полегшити його сприйняття. Крім того, у реченні (23) конектор використаний зі сполучником *biß*, який зазвичай уживається без нього.

Конектори, використані для полегшення рецепції, слід відрізняти від суто фокубуючих компонентів:

(24) <..<> *daß vor langer alter Zeit / noch **ehe** die Lateinische Sprache ist poliret und geschrieben worden (Schottelius, 35).* – «<..<>. що колись дуже давно, ще до того як латинську мову почали плекати і писати нею».

У реченні (24) частка *nach* ужита не для уточнення або модифікації семантики сполучника, а для створення емпізи, фокусування уваги реципієнта на цій семантиці, тобто слідування події в підрядній клаузі;

2) **делімітативна** – функція встановлення меж клауз.

Делімітативна функція пов'язана з фокубуючою. Особливо це помітно в реченнях, де фокубуюча функція конектора зумовлює використання в клаузах часу одразу двох конекторів:

(25) **und** *wenn **also** die rechte natürliche Zier ist verfaulwißet (also redet Herr Lutherus) soll es dennoch ein hohes und wolgethanes sein (Schottelius, 25).* – «І коли, відтак, справжня природна краса постаріє (так казав пан Лютер), все одно вона буде гарною і приємною».

У реченні (25) перший конектор використаний для демаркації мовленнєвого потоку й слугує полегшенню рецепції, другий конектор виконує функцію передачі логічних зв'язків між пропозиціями.

Указану тенденцію простежують і в сучасних німецьких діалектах, зокрема Г.-В. Еромс, зображаючи синтаксичні особливості силезького діалекту, наводить такий приклад:

(26) **Und** *wenn er, **und** treibt an den Kachelofen, da stößt er sich sacht mit dem Fuß ab [137, с. 16].*

Корелят – важлива складова СРПЧ. Кореляти також характеризуються низкою властивих для себе функцій:

1) **делімітативна** – функція, що полягає в позначенні початку матричної клаузи, демаркації меж клауз. Наприклад, найуживанішим корелятом рнвн. підрядних клауз часу є *do*. У деяких реченнях підрядна клауза часу могла мати власні підрядні й сурядні клаузи, що ускладнювало сприйняття структури цілого речення. При цьому корелят *do* використаний як маркер початку матричної клаузи.

(27) *Aber als bald ich verstanden hab, daz jr doheim seyt gewest oder heim hand wollen kumen, **do** hab ich ewch von stund geschriben (Dürer, 43).* – «Але щойно я зрозумів, що ви перебуваєте удома або маєте намір приїхати додому, то в ту ж мить написав вам».

У реченнях на кшталт прикладу (27) у вживанні анафоричної частки *do* простежують традиції використання вказаної мовної одиниці як фокусуючого [113, с. 404–406] або ілокутивного конектора [260, с. 432], тобто *do* вживається перед відрізком мовлення з найбільшим комунікативним навантаженням;

2) **референтна** – функція, яка допомагає реципієнту правильно поєднати частини синтаксично складного відрізка тексту. Часто корелят уживається як вказівка на те, до якої матричної клаузи належить підрядна клауза часу, що було особливо важливим у реченнях, у яких матрична клауза синтаксично (29) або семантично (28) належала до клаузи вищого порядку.

(28) *Ihr habt es sehr woll verstanden / wan ihr bey die Geusen kombt / **dan** must ihr diese vier Fundamenten nit all vnd zu gleich vorbringen (Der Einfältiger, 116).* – «Ви це добре зрозумієте, коли Ви прийдете до гуситів, Вам не доведеться твердити одразу всі ці чотири положення».

(29) *vnser Pastor sagt / **wan** die Predicanten klar / klar / klar / klar / angefangen zu ruffen / daß nemblich ihr wurffelen als dan ein end hat (Der Einfältiger, 101).* – «Наш пастор каже, що коли проповідники почнуть вигукувати «ясно, ясно, ясно, ясно», що саме тоді закінчиться їхня гра».

Функції корелятивів за їх відсутності могли переходити на інші подібні елементи речення. Зниження частоти використання корелятивів до кінця рнвн. періоду можна пов'язати з розвитком літературної мови й відповідним збагаченням засобів вираження та прагненням до варіації мовних одиниць. Зокрема, замість стандартного корелята, з клаузою часу могли вживатися інші форичні елементи, які відсилали лише до частини відповідної клаузи.

(30) *wan ihr sagt / holz / **solches** bedeut warhafftig holz (Der Einfältiger, 118).* – «Коли Ви кажете «дерево», це [слово] справді означає дерево».

У реченні (30) займенник *solches* належить лише до фрази NP, проте цей частковий анафоричний зв'язок замінює звичний для підрядних клауз часу зв'язок між корелятом і цілою клаузою.

Крім того, матрична клауза могла приєднуватися за допомогою будь-яких фраз, які зазвичай не вживалися у функції корелята, проте містили анафоричний елемент:

(31) *Do got Adam vnd Euam geschaffen hadde vp dē vi. dach vp dēselnen dach sazde he Sy in dat paradijss (Die Cronica, 8).* – «Коли Бог створив Адама та Єву 6 дня, цього ж самого дня він завів їх у рай».

Такий спосіб приєднання матричної клаузи встановлює тісніший семантичний зв'язок, проте це відбувається завдяки синтаксичному віддаленню.

Факт взаємозв'язку між розвитком літературної мови та зниженням частотності вживання корелятивів підтверджує також ширше використання анафоричних елементів у сучасній розмовній німецькій мові порівняно з книжною [208, с. 61]. Інколи корелят уживається для експлікації внутрішньотекстового зв'язку, причому чітка віднесеність до певної клаузи часу може втрачатися:

(32) ***wan** einer euch holz / korn / butter vnd käß thäte versprechen, **als dan** würd ihr nit zu frieden sein / **wan** man es euch auff einen papiren blaß balg abgemahlet würde geben (Der Einfältiger, 118).* – «Коли хтось пообіцяє Вам

хмизу, зерна, масла й сиру, Ви не будете задоволені, коли Вам дадуть їх просто намальованими на папері»;

3) **експресивна** – функція, що полягає в наданні висловленню емфатичності, підкресленні конотативного значення. Особливою експресивністю характеризуються випадки вживання корелята перед дієсловом у формі імператива матричної клаузи (33), а також катафоричних корелятивів, що підсилюють семантику сполучника часу (34):

(33) *Wenn aber du betest / so gehe in dein kämmerlein (Das Neue Testamen, 13).* – «Коли ж ти молишся, іди у свою келію».

(34) *und ganze Gemeine Statt ... so lang gebetten / biß GOtt der HERR / ... / dieselbige mit solcher Gabe / ... / widerumb gesegnet (Agricola, 6 Bl.).* – «І ціле місто молилося дуже довго, поки Господь Бог не благословив їх даром».

У прикладі (33) за допомогою корелята *so* відбувається переміщення дієслова у формі імператива ближче до кінця речення, унаслідок чого підвищується його акцентуація та комунікативна значущість.

У прикладі (34) корелят *so lang*, що характеризується дуративною семантикою, доповнює сполучник часу з перфективною семантикою, підкреслюючи тривалість експлікованого в підрядній клаузі процесу.

Отже, конектори й кореляти виконували важливі функції в межах тексту, конектори використовували для фокусування уваги реципієнта та демаркації тексту; кореляти позначали межі підрядної та матричної клауз, виконували референтну функцію, що полягала в експлікації внутрішньотекстових зв'язків або наданні висловленню більшої експресії.

4.3 Особливості приєднання підрядних клауз часу до контексту

У рнвн. текстах може виникати протиріччя між логіко-семантичними та формально-синтаксичними відношеннями між клаузами.

Такі протиріччя можемо пояснити дихотомією писемної формалізованості, з одного боку, яка почасти передбачала нанизування

великої кількості клауз в одну поліпредикативну єдність, що було особливо характерним для фахових текстів, і природним розвитком думки – з іншого, який для підвищення ясності потребував лінійності викладу подій. Розглянемо речення (34):

(35) [_{CP1} **Dann** als der [...] Fürst [...] das Wildbade besucht / [_{VP2} auch mit *besondern nuz gebraucht*] / [_{VP3} vnd *eben mein Exemplar, von den benanten warmen Bädern / gnedig mit genommen*] / [_{VP4} vnd *sich darnach wol regulirt:*] [_{IP2} Dergleiche *aber die anwesenden hiebevornicht gesehen*]] / [_{CP2} so *ist ebener gestalt embsig angehalten* [_{VP7} *vnnnd vor gut angesehen worden*]] (Agricola, 5). – «Тоді, як князь відвідав мінеральне джерело, також побачив користь від його використання, і взяв мій зразок цього джерела, і милостиво скористався ним: такого джерела, проте, присутні тут ніколи не бачили, тоді його форма була старанно зафіксована, а перед цим ретельно оглянута».

Речення (35) експлікує важливу характерну рису рнвн. синтаксису, а саме заповненість зовнішнього поля конектором. Єдина фраза, на яку не розповсюджуються вказана особливість, – це фраза CP2, що являє собою постпозитивну матричну клаузу з корелятом, розміщеним на позиції специфікатора CP, який за своєю функцією наближений до конекторів. Оскільки корелят *so* розташований на позиції специфікатора CP, усі препозитивні клаузи займають зовнішнє поле матричної клаузи.

Речення (35) містить сім фраз із дієслівними групами, кожна з яких вводить конектором, а закінчується дієсловом. Речення містить лише два експліцитно виражені фінітні дієслова, в інших випадках дієслово випущене. Кожна з виділених фраз характеризується вербалізацією відносно завершеної смислової єдності. Отже, речення має максимально чітку граматичну структуру, що було необхідною умовою сприйняття відповідного відрізка мовлення реципієнтом. З іншого боку, семантична структура вказаного речення не є такою ж стабільною, як граматична. Перші чотири фрази (CP1–VP4) зображають послідовні в часі події, натомість фраза IP2 вказує причину

дій, виражених у матричній клаузі, незважаючи на той факт, що всі вони вводяться часовим сполучником *als*. Крім того, матрична клауза вводиться корелятом *so*, який хоча й уживався з підрядними клаузами часу, проте основною сферою його вживання була експлікація каузальних і модальних реляцій. Значення головної клаузи однаково корелює як із часовими клаузами, так і з клаузою причини.

Варто згадати зауваження О. В. Падучевої про те, що осмислений опис семантики сполучника повинен містити всі компоненти значення водночас [52, с. 222]. Як бачимо, ці ж слова можна віднести й до корелятивів.

Структуру на кшталт тієї, що зображена в прикладі (35), можна назвати не «реченням», а «періодом» (Periode), виділяючи на її проміжний характер між реченням у сучасному розумінні та текстом. У структурно-текстовому плані вказані конструкції відповідають абзацу [189, с. 155–157]. Їх вважають безпосередньою структурною частиною мовлення. Періоди характеризуються єдиним естетичним, епістемічним і рецептивним фокусом [234, с. 189–190]. Виокремлена одиниця виказує велику подібність до понадфразової єдності, принаймні в тлумаченні О. І. Москальської, яка визначає її як спеціально організовану, завершену послідовність речень, що утворюють єдине висловлення. Отже, дослідниця застосовує для виокремлення відповідної одиниці тексту не лише синтагматичний, а й функціональний критерій [48, с. 17].

Під впливом зазначеної дихотомії могли також виникати синтаксичні структури, які відповідали ментальній послідовності більше, ніж граматичній [128, с. 302]. З-поміж них особливо виділяються випадки вживання підрядних клауз часу, які являють собою синтаксично максимально виключені структури:

(36) [*SpecCP*₂□□ *dann wann der Fürst oder Herr mit ihnen Rechnung hätt*] / [*SpecCP*₂□ *also*] [*SpecCP*₂ *dann*] [*C*[°] *sihet*] *man leichtlich was der Empfang gewest sey* (Albertini, 16). – «Тоді, коли князь або хазяїн розрахується з Вами, отже, тоді одразу зрозумієте, що це був за прийом».

У реченні (28), з позиції топологічної моделі всі поля матричної клаузи заповнені, включно із зовнішнім полем, яке займає конектор, що повністю виключає підрядну клаузу зі структури матричної. З позиції генеративної граматики підрядна клауза часу розміщена або на позиції ад'юнкта другого порядку до *SpecCP*₂, або ад'юнктується безпосередньо до максимальної проєкції *CP*₂. Слід зазначити, що таке речення єдине в нашому корпусі.

До групи речень, у яких логіко-семантичний аспект поєднання клауз має пріоритет над формально-синтаксичним, віднесимо опосередковано інтегровані та неінтегровані підрядні клаузи. Окрему увагу потрібно приділити функціональному аспекту приєднання неінтегрованих клауз до контексту. У сучасній німецькій мові неінтегровані обставинні клаузи вживаються переважно тоді, коли вони не є семантичним модифікатором асертивного змісту матричної клаузи. У рнвн. мові, на думку А. Льотчера, інтегрованість клаузи не залежала від прагматико-семантичних факторів [198, с. 348–349]. У рнвн. період інтегроване та неінтегроване розміщення підрядних клауз – це конкурентні способи побудови синтаксичної структури. Відмінність у їх уживанні мала насамперед жанрово-стилістичний характер: інтегровані клаузи були більш характерними для літературної писемної мови. Саме внаслідок розвитку подібної нерівноцінності конструкцій обидва типи приєднання підрядних клауз можливі в сучасній німецькій мові.

У корпусі речень із підрядними клаузами часу рівень інтегрованості клауз у різних жанрах текстів виглядає так (див. табл. 4.2). Для кожного жанру тексту розглянуто по 600 СРПЧ, що прийнято за 100%.

Зазначимо, що дані дослідження вказують на таку закономірність: чим ближчий процес породження та сприйняття тексту до умов усної комунікації, тим меншим є відсоток інтегрованості клауз. Це підтверджує висновок А. Льотчера про співвіднесеність інтегрованості клауз і літературної мови, оскільки літературна мова формується на базі писемної форми мовлення.

Таблиця 4.2

Інтегрованість клауз часу в різних жанрах текстів

Вид клауз Жанр	Інтегровані	Опосередковано інтегровані	Неінтегровані
Хроніки	89,8%	9,3%	0,9%
Фахові тексти	84,2%	15,1%	0,7%
Приватні листи	80,4%	15,7%	3,9%
Художні тексти	65,2%	30,6%	4,2%
Проповіді	63%	34,8%	2,2%

Пріоритет логіко-семантичного компонента над формально-синтаксичним виражається також у своєрідному нанизуванні у висловленні обставин, які покликані ситуювати подію. Розглянемо приклади:

(37) [_{AP} **Dann** mitten im Sommer] / [_{PP} **als** in den Hundstagen] / [_{CP} **wann** die hitz am grösten ist] / soll man aus dieser ursachen nicht baden (Agricola, 10). – «Тоді посеред літа, у «дні Собаки», коли спека є найбільшою, купатися з названих причин не можна».

(38) [_{PP} Bey der rechten vnd gesunden BadenCur] / [_{CP} **ehe deß** die ganze Natur durch langwirige kranckheit von allen Kräfteften kommen] / soll man nachfolgende nuzliche vnd gewisse Regulen mit allem Fleiß wol mercken (Agricola, 25). – «При правильному і здоровому купанні, перед тим як довготривала хвороба не забрала всі сили з організму, потрібно зі старанністю виконувати такі корисні правила».

У реченні (37) головній клаузі передують три фрази, різні за характером, кожна з яких – формальна обставина часу, проте сама фінітна клауза часу експлікує передовсім каузальність щодо головної клаузи. У реченні (38) ситуація схожа, проте фінітна клауза часу експлікує тут фінальність.

Будь-яке висловлення складається з акту референції та акту предикації. У реченнях (37) і (38) перша частина разом із клаузою часу – тема висловлення й результат акту референції, усе інше – рема висловлення й

результат акту предикації. Таке розуміння логіко-комунікативної структури складного висловлення співзвучне з подвійною природою процесу його породження. Надання ознак пропозиціональному предмету висловлення відбувається двічі: не лише в акті предикації, а й в акті референції, що впливає з інтенціональної, суб'єктивної природи процесу виокремлення предмета говоріння з домовного, докогнітивного буття [196, с. 29]. Останнє відбувається в процесі акту активації попереднього знання [230, с. 230].

Наведений тип побудови комплексного висловлення відповідає необхідному ситуюванню експлікованого процесу за допомогою тематичних обставин, до яких, крім часу, можуть належати суб'єкт та простір [209, с. 142]. Завдяки цьому за підрядними клаузами часу закріплені дві основні функції: 1) установлення нового референційного моменту; 2) створення часового фону події, експлікованої матричною клаузою [134, с. 340]. Таке розуміння функцій підрядних клауз часу дає пояснення характерній саме для цього типу клауз препозиції до матричної клаузи [187, с. 28].

Відомі також інші види витіснення підрядної клаузи зі структури головної (див. приклади (39)–(40)).

(39) [_{CP1} *Es ist aber hierbey wohl in acht zu* [_{VP} *nehmen* / [_{CP2} *wenn man den Titul oben geschrieben*] / [_{CP3} **daß** *man seine worte nicht gar zu nahe hin zu dem Titul seze*]]] (*Art und Weise*, 2). – «Також не потрібно забувати, що коли титул пишуть зверху, свої слова не слід писати занадто близько до титулу».

(40) *Darumb wenn du deine gabe auff dem altar opfferst / vnnd wirst allda eindencken / daß dein bruder etwas wider dich habe. So laß allda für dem altar deine gabe* (*Das Newe Testamen*, 11). – «Тому коли ти кладеш свою пожертву на вівтар і думаєш про те, що твій брат має щось проти тебе. Тоді залиш свої дари алтарю».

У реченні (39) підрядна клауза часу CP2 приєднана до фрази CP3 як ад'юнкт матричної клаузи, яка входить до фрази VP власної матричної клаузи CP1, про що свідчить наповненість вершини фрази CP2 МП *daß*.

Отже, у фразі CP3 із вершиною, заповненою *daß*, на позиції специфікатора розміщена фраза CP2, що порушує «фільтр подвійно заповненого комплементаризера».

У реченні (40) до синтаксичного відмежування (опосередкована інтеграція в матричну клаузу через корелят *so*) додається відмежування комунікативне – підрядна клауза часу сприймалася мовцем вочевидь як окрема комунікативна одиниця з огляду на виділення матричної клаузи в окреме речення.

З огляду на зазначене особливої ролі набуває правильна семантична інтерпретація часової клаузи як оператора. Для цього потрібно чітко визначати, які саме фрази клаузи наявні в скопусі адвербіальної CP. Розглянемо речення:

(41) [_{PP} *Mit den frommen Christen aber*] / [_{CP} **wenn** *sie im Herren sterben*] / [_{VP} *heist es / wie der Prophet sagt: Die Gerechten werden weggerafft für dem Vnglück*] (Heermann, 89). – «Щодо праведних християн проте, якщо вони помирають у Господі, це називається, як каже пророк, праведні будуть викрадені в недолі».

Часова клауза в реченні (41) не створює безпосередньо додаткових умов для істиннісного значення фрази VP. Указана клауза розповсюджує свій скопус лише на адвербіальну PP, обмежуючи її референцію. Можемо стверджувати, що часова CP ад'юнктується до максимальної проекції PP, яка розташована на позиції специфікатора CP матричної клаузи, що виключає відношення с-командування між часовою CP і VP матричної CP.

Отже, часто логіко-семантичний і формально-синтаксичний аспект поєднання клауз не відповідає один одному повною мірою. При цьому в текстах, які належать до суто писемного мовлення, спостерігаємо переважання формально-синтаксичного, а в текстах, породження та сприйняття яких тісно перепліталось з усним мовленням та які пов'язані з меншою потребою в чіткій формалізованості висловлення, – переважання логіко-семантичного аспекту.

4.4 Комунікативна автономність підрядних клауз часу

Комунікативна перспектива речення істотно впливає на синтаксичний аспект поєднання клауз, тому цей аспект висловлення потрібно обов'язково враховувати в процесі дослідження структури клауз, щоб помилково не зараховувати марковані явища до закономірних.

(42) [_{CP1} *will man etwas bestätigen vnd bejahen*] / [_{CP2} **so muß** *es mit dem Gottsfluch geschehen*] [...] [_{CP3} *kommt man zusammen bey einer Mahlzeit*] / [_{CP4} **man wird** *vom Wein frölich*] / [_{CP5} *ewiger Gott / es flieget es schneyet alles von Sacramenten / von Herrgott / vnd Teuffel herein*] (*Fluch ABC*, 6–7). – «Коли хтось хоче щось підтвердити або з чимось погодитися, це не може обійтися без хули на Господа [...] коли люди святкують, веселішають від вина, тоді аж земля трясеться від слів «прокляття!», «боже мій» та «дідько»».

(43) *Da die Kinder Israel aus Egypten wanderten / vnd ins gelobte Land reisen wollten / kam ihnen entgegen mit grosser Heereskrafte Amaleck* (*Heermann*, 41). – «Коли діти Ізраїлю вийшли з Єгипту й вирушили до землі обітованої, вийшов їм назустріч із великим військом Амалек».

У реченні (42) друга клауза часу, яка семантично ідентична до першої, – неінтегрована. Така структура речення відповідає комунікативній віддаленості клаузи CP4 від клаузи часу CP3, тобто як CP3, так і CP4 можна розцінити як окремі висловлення, які володіють власною ілюкцією.

У реченні (43) підмет розташований в кінці матричної CP, замість звичайного розміщення одразу після фінітного дієслова. Такий порядок слів слід, звичайно ж, вважати маркованим.

Висловлення, які містять підрядні клаузи часу, можуть мати крім первинного актуального членування в матричній клаузі, вторинне в підрядній клаузі. Зокрема, клаузи з *ehe/bevor* характеризуються в нвн. наявністю пресупозиції [201, с. 59]. Важливо у вказаному аспекті встановити кореляції між наявністю окремого актуального членування в складній клаузі та

структурними характеристиками відповідної клаузи. М. Райс і А. Веллштайн зазначають, що існує прямий зв'язок між інтегрованістю підрядних клауз і можливістю окремого актуального членування. Дослідниці зазначають, що інтегровані клаузи *можуть* мати спільне актуальне членування з матричною клаузою, неінтегровані клаузи *обов'язково* володіють власним актуальним членуванням [222, с. 125]. Наявність окремого актуального членування проявляється також і на просодичному рівні.

У корпусі рнвн. речень із підрядною клаузою часу фінітне дієслово підрядної клаузи могло переміщуватися на позиції вершини СР, як це відбувається в самостійній клаузі. Відмінності між клаузами з кінцевою та другою позицією фінітного дієслова фіксуються не лише на формальному, а й на просодичному, синтаксичному, семантичному та прагматичному рівнях [123, с. 9; 169]. Беручи до уваги «теорію рельєфу» (Relieftheorie) Г. Вайнріха, можемо стверджувати, що клаузи з дієсловом на другій позиції розвинулися з експресивного порядку слів VO, немаркованим варіантом якого OV було звичайне розташування слів у прагерманській мові. При цьому до свн. періоду включно клаузи OV не розглядали як граматично залежні, тобто вони ще не входили безпосередньо в структуру головної клаузи. Набуття останніми рис звичайних членів речення відбувається після свн. і до нвн. періоду [112, с. 125–126; 253].

Клаузи з другою позицією дієслова відзначаються окремим актуальним членуванням і власною ілокуцією. Поєднання клауз у такому випадку відбувається не на пропозиціональному, а на дискурсивному рівні [143, с. 66]. Отже, можемо провести паралель між підрядними клаузами часу, які могли в ранньонововерхньонімецькій мові приєднуватися зліва до фрази комплементайзера матричної клаузи як ад'юнкт, та метакомунікативними підрядними клаузами в сучасній німецькій мові в ідентичній синтаксичній позиції [257, с. 96]. Розглянемо приклад:

(44) [_{CP1} Wann du mit einem MitBurger im Haus rauffest vnd zanckest]/ [_{CP2} *lauffest* aber alsbalden hin / vnd *schlägst* deinen besten Freund ins Angesicht /

[_{CP3} *daß ihm Mund vnd Nase blutet*]]/ [_{CP4} **würd** *er sich nicht zum höchsten beschweren und sagen*] (*Fluch ABC*, 31). – «Коли ти сваришся і б'єшся з якоюсь людиною в будинку, потім вибігаєш на вулицю і вдаряєш свого найкращого друга в обличчя, хіба він не образиться найбільше й не скаже».

У реченні (44) клауза CP2 – це продовження підрядної клаузи часу CP1, проте має порядок слів матричної клаузи, якою насправді є клауза CP4. Зсув у розміщенні фінітного дієслова відбувається у вказаному прикладі через високе комунікативне навантаження клаузи CP2 і надання мовцем указаній клаузі ознак окремого висловлення.

Щодо підрядних клауз із прикінцевою позицією дієслова зазначимо, що в такій побудові речення легко помітити продовження двн. тенденції використання фінітного дієслова як демаркації топіка та фокуса [129, с. 12]. Отже, формальними показниками комунікативної автономності підрядної клаузи часу можуть бути позиція дієслова та ступінь інтегрованості клаузи.

Відповідно до гіпотези, що клаузи із загальночасовими сполучниками розвивалися із простого суміщення двох речень, між якими існував тісний семантичний зв'язок, а клаузи зі спеціальними часовими сполучниками розвивалися з членів речення обставинного типу з часовою семантикою, можемо зробити припущення, що клаузи із загальночасовими сполучниками зберігають високий ступінь автономності. Розглянемо таблицю 4.3, до якої занесено дані про кількісне співвідношення клауз із різною позицією дієслова та різним ступенем інтегрованості клаузи залежно від ужитого сполучника. За 100% прийнято загальну кількість клауз із загальночасовими або спеціальними часовими сполучниками у відповідному періоді.

Дані таблиці 4.3 свідчать про вищий ступінь комунікативної автономності в клауз, які вводяться загальночасовими сполучниками порівняно з клаузами зі спеціальними часовими сполучниками.

Таблиця 4.3

Комунікативна автономність клауз із різними типами сполучників

Період	Вид сполучника	Позиція дієслова			Інтегрованість клаузи		
		Друга	Прикінцева	Кінцева	Неінтегрована	Опосередковано-інтегрована	Інтегрована
<u>1350–</u>	<i>Загальночасові</i>	2,1%	14,7%	83,2%	3,3%	93%	3,7%
<u>1400</u>	<i>Спеціальні часові</i>	1,3%	14,5%	84,2%	2,6%	42,1%	45,3%
<u>1401–</u>	<i>Загальночасові</i>	3,8%	7,1%	89,1%	12,1%	58,8%	29,1%
<u>1450</u>	<i>Спеціальні часові</i>	3,1%	5,8%	91,1%	6%	34%	60%
<u>1451–</u>	<i>Загальночасові</i>	4,2%	8,4%	87,4%	6,3%	46,7%	47%
<u>1500</u>	<i>Спеціальні часові</i>	2,1%	6,1%	91,8%	3,1%	28,7%	68,2%
<u>1501–</u>	<i>Загальночасові</i>	4,6%	8,3%	87,1%	3,6%	32,3%	64,1%
<u>1550</u>	<i>Спеціальні часові</i>	0%	3,9%	94,1%	2,6%	14,2%	83,2%
<u>1551–</u>	<i>Загальночасові</i>	2,3%	5,1%	92,6%	4,2%	33,5%	62,3%
<u>1600</u>	<i>Спеціальні часові</i>	0,8%	4,1%	95,1%	3,1%	14,2%	82,7%
<u>1601–</u>	<i>Загальночасові</i>	1,3%	3,6%	95,1%	3,6%	30,4%	66%
<u>1650</u>	<i>Спеціальні часові</i>	1,1%	1,7%	97,2%	0,6%	7,8%	91,6%

Дослідники сучасної німецької мови відносять деякі неінтегровані прислівникові клаузи до прагматичних (або іллокутивних) прислівників, які виключені з пропозиційної структури висловлення й експлікують своєрідний коментар до перформативного дієслова (експліцитного чи імпліцитного) [181, с. 110; 214, с. 320; 263, с. 2303].

Формальний аналіз підрядних клауз часу, спрямований на визначення комунікативної ваги клаузи, може бути неповним, оскільки, якщо клауза, яка в дискурсі використана для надання часових рамок, відправного пункту в

часі, отримує достатнє комунікативне навантаження та володіє рисами окремого висловлення, тоді вона за формою може не відрізнятися від самостійної клаузи:

(45) *Nach mittag wollet ihr wider kommen / dann werd ich euch weiters informiren vnd vnderrichten (Der Einfältiger, 16).* – «Після обіду ви прийдете до мене, тоді я далі буду розповідати й повчати».

Проте дистрибуція цієї клаузи вказує велику подібність до підрядної клаузи часу (коса риска між підрядною та матричною клаузами, корелят, опосередкована інтегрованість).

Часто підрядна клауза часу формує додаткову, вставну фразу в межах матричної клаузи. Розглянемо речення:

(46) *Das Badwasser soll (so oft man ins Bad will einsizen) abgelassen / vnnd widerumb erfrischt werden (Agricola, 15).* – «Воду у ванній потрібно (так часто, скільки будуть приймати ванну) спускати й потім набирати нову».

Показовим у зазначеному аспекті є речення (39), де підрядна клауза часу відокремлена від іншої частини висловлення дужками. Максимальна віддаленість підрядної клаузи від матричної фіксується за вільної теми, тобто в препозитивних клаузах, й у парентетичних конструкціях в інтерпозиції.

Парентетичні клаузи також можуть входити як до топіка, так і до фокуса висловлення. При цьому загальночасові сполучники тяжіють до топіка, а спеціальні часові – до фокуса.

(47) *Weil aber die Buchstaben / **wan** man ihre Gestalt betrachtet / ein selzames Ansehen haben / und schier keinem Dinge / viel weniger ihrem Laut / ähnlich seyn (Buno, 1).* – «Тому що літери, коли роздивитися їх форму, мають дивний вигляд і взагалі не схожі на жодну річ, а тим більше на звук».

(48) *Wie das mit dem Ahl geschehen / welchen man / **biß** er seinem Buchstaben dem a ähnlich worden / biegen müssen (Buno, 3).* – «Так само як ми робили з вугром, якого ми, поки він не став схожим на літеру а, повинні були згинати».

Такий розподіл фону й фокуса зумовлений базовими позиціями відповідних ад'юнктів. Базова позиція впливає з поширення скопуса адвербіальної клаузи на всю клаузу (речення (47)) чи лише на фразу VP (речення (48)). Користуючись систематикою К. Пітнер, можемо стверджувати, що клауза речення (48) – це прислівник виду та способу (Art und Weise) [214].

Отже, між клаузами часу, введеними загальночасовими сполучниками, та клаузами зі спеціальними часовими сполучниками на основі формальних показників можна простежити відмінність у їх комунікативній автономності. Установлено, що клаузи із загальночасовими сполучниками характеризуються більшою комунікативною автономністю порівняно з клаузами, введеними спеціальними часовими сполучниками.

Висновки до розділу 4

Якщо до рнвн. періоду визначальним для розвитку мови було усне мовлення, то в рнвн. період зростає роль писемного мовлення, на основі якого починає формуватися літературна мова. Указані зміни проявляються у монолексемізації лівої периферії підрядної клаузи часу, зменшенні частотності вживання корелятивів, збагаченні системи часових сполучників, їх семантичної специфікації та збільшенні рівня інтегрованості клауз. У процесі аналізу вказаних параметрів СРПЧ встановлено, що жанри тестів, які більше тяжіють до розмовного мовлення, тобто приватні листи, проповіді і, певною мірою, художні тексти, характеризуються більшою частотністю вживання корелятивів і неінтегрованих клауз.

Оскільки категорія часу – основоположна в будь-якому тексті, СРПЧ характеризуються цілою низкою специфічних функцій: введення часового фону, повторення, наративною, введення прямої або непрямої мови, функцією передачі діалогу, ініціальною, експресивною, спонукальною.

Наративна функція полягає у створенні послідовного, поступового переходу подій, у їх зв'язаності в межах оповіді. На основі наративної функції СРПЧ могли вводити пряму або непряму мову, а також відображати цілий діалог, який передбачав динамічний обмін репліками. Указані функції належать передовсім до загальночасових сполучників, оскільки ґрунтуються на невизначеності, ширині часової реляції. Окрім зазначених, СРПЧ виконують й інші функції: ініціальну, або функцію введення структурних елементів тексту чи самого тексту; експресивну, або функцію підкреслення конотативної складової семантики, та спонукальну, або функцію цілеспрямованого впливу на свідомість реципієнта.

Деякі компоненти СРПЧ характеризуються особливими функціональними властивостями, що стосуються складових лівої периферії та корелятивів. Зокрема, конектори виконують фокусуючу та делімітативну функції, а кореляти – делімітативну, референтну та експресивну функції.

Визначальна відмінність між клаузами із загальночасовими та спеціальними часовими сполучниками на текстовому рівні – це різний рівень комунікативної автономності. Загальночасові клаузи самостійніші комунікативно, тому почасти вони мають характер окремих висловлень. Комунікативна автономність знаходить своє вираження передовсім у частоті вживання клауз із другою та прикінцевою позицією дієслова в клаузах із загальночасовими сполучниками та частоті вживання неінтегрованих або опосередковано інтегрованих клаузах.

Основні положення цього розділу висвітлено в працях автора [76; 139].

ВИСНОВКИ

Семантичні відношення між підрядною та матричною клаузами СРПЧ базуються на категорії темпоральності, яка відрізняється від категорії часу тим, що є внутрішньою характеристикою процесів і явищ, безвідносно до зовнішніх процесів і явищ. Отже, філософське розуміння темпоральності наближується до таксису як однієї з категорій аспектуально-темпорального комплексу. Відповідником указаної категорії у фізиці вважають абсолютний час у розумінні А. Ейнштейна, тобто своєрідну четверту координату, яка приєднується до трьох просторових координат.

Аспектуально-темпоральний комплекс складається з п'яти компонентів, до яких входять аспектуальність, темпоральність, таксис, часова локалізованість та часовий порядок. Перші три категорії вирішальні для семантики часових сполучників. У німецькій мові наявні засоби для вираження всіх категорій аспектуально-темпорального комплексу на різних мовних рівнях, проте СРПЧ становлять собою точку перетину між зазначеними засобами, оскільки можуть виражати значення трьох основних аспектуально-темпоральних категорій. Категорія таксису є центральною для семантики реляцій між складниками СРПЧ, проте загальночасові сполучники можуть експлікувати у взаємодії з пропозицією підрядної клаузи всі три значення таксису, тому для них значення цієї категорії нерелевантні. Спеціальні часові сполучники характеризуються не лише специфічним таксисним, а й одним з аспектуальних значень. Темпоральні значення належать до конститутивних лише в деяких сполучниках часу (зокрема, єдина часова ознака *als* – це віднесеність до минулого).

Дослідження структурних особливостей СРПЧ проведено з урахуванням чотирьох найважливіших елементів організації СРПЧ: сполучника (лівої периферії), корелята, внутрішньої (зокрема, розміщення відмінюваної частини присудка) та зовнішньої топології (розміщення підрядної клаузи в межах матричної).

З огляду на труднощі, пов'язані з чітким розмежуванням сполучників від прислівників, прийменників та анафоричних елементів, було детально вивчено ліву периферію підрядної клаузи часу. До елементів, що регулярно з'являються в лівій периферії підрядної клаузи часу, належать: конектори, модифікатори, власне сполучники часу та маркери підрядності.

Одним із важливих елементів лівої периферії є конектор. Функція цієї мовної одиниці полягає в приєднанні всього СРПЧ до лівого контексту. Внаслідок випущення сполучника часу вся ліва периферія клаузи може складатися з одного конектора, що іноді призводить до неправильних висновків про функціонування, наприклад, *und* як сполучника часу.

Власне сполучник утворює з двома іншими можливими елементами лівої периферії – модифікатором і маркером підрядності – сполучну синтагму (складений сполучник). При цьому варто вказати на комплементарність дистрибуції модифікатора й маркера підрядності.

Функція маркера підрядності полягає в уточненні значення загальночасового сполучника. Виокремлення модифікаторів у підрядній клаузі ускладнює їх різноманітний склад (адвербіальна, прийменникова або іменна фраза) та структурну і семантичну схожість з корелятом.

Маркер підрядності вживається в ранньонімецькій мові зі сполучниками часу, граматикалізація яких не завершилася. Його функція полягає в наданні сполучній синтагмі граматичного значення підпорядкованості клаузи. До таких маркерів підрядності належать *dass*, *als*, *do*, *und*. Найчастіше вони поєднуються з прийменниками (*bis dass*), проте можуть утворювати сполучну синтагму й із цілими прийменниковими фразами (*nach dem dass*) та іменними фразами (*al die wile dass*).

Виокремлено такі чотири моделі лівої периферії підрядних клауз часу: 1) ПСЧ; 2) К-ПСЧ; 3) (К)-М-ПСЧ; 4) (К)-(М)-ПСЧ-МП, де ПСЧ – часовий сполучник, К – конектор, М – модифікатор і МП – маркер підрядності.

Зміни в лівій периферії підрядної клаузи часу проходять так: у кінці ранньонімецького періоду порівняно з початком на 35%

зменшується частотність уживання конектора, на 4,5% рідше використовується модифікатор, на 6,5% – маркер підрядності. Як загальну тенденцію можемо визначити такі переходи моделі лівої периферії: *(K)-M-ПСЧ* → *(K)-ПСЧ* → *ПСЧ*; *(K)-(M)-ПСЧ-МП* → *(K)-(M)-ПСЧ* → *ПСЧ*.

Складові лівої периферії підрядної клаузи часу розміщуються в дереві безпосередніх складників так: конектор – на позиції ад'юнкта максимальної проекції СР матричної клаузи, модифікатор з'являється на позиції специфікатора СР, вершиною якої є сполучник, за наявності маркера підрядності він розташовується у вершині фрази СР підрядної клаузи.

Характерна ознака СРПЧ на початку ранньонововерхньонімецького періоду – використання корелятивного зв'язку для поєднання підрядної та матричної клауз. У ранньонововерхньонімецькій мові кореляти складнопідрядних речень із підрядним часу характеризуються гетерогенністю та змінами в частотності вживання упродовж указанного періоду. Оскільки корелят – мовна одиниця, що встановлює додатковий атрибутивний зв'язок між підрядною та головною клаузами, стає очевидним, що його вживання стимулювалося наявністю недостатнього смислового або граматичного зв'язку між підрядною та матричною клаузами. Упродовж ранньонововерхньонімецького періоду значно зменшується частота вживання корелятивів у складнопідрядних реченнях із підрядним часу (від 14,7% на початку до 83,2% в кінці).

У ранньонововерхньонімецький період відбувається остаточне закріплення рамкової структури підрядної клаузи часу, що знаходить своє вираження в обов'язковому розміщенні відмінюваної частини присудка на останній позиції клаузи. При цьому, в клаузах із кінцевою та прикінцевою позицією відмінюваної частини присудка значних зрушень упродовж ранньонововерхньонімецького періоду не відбувається. Частота вживання клауз із порядком слів головної клаузи досягає в XVI ст. позначки 1%, тому можемо зробити висновок, що в цей час такі клаузи виходять з ужитку.

У ранньонововерхньонімецькій мові переважає порядок розташування складеного дієслівного присудка V2-V1, порядок розміщення V1-V2 становить у середньому близько 5%, проте виявлено зумовленість частоти вживання клауз V1-V2 та відповідних жанрів тексту: найчастіше вказаний порядок розташування частин присудка трапляється у проповідях, найрідше – у фахових текстах.

Упродовж усього ранньонововерхньонімецького періоду фіксуємо переважання препозитивних фінітних клауз над постпозитивними, проте якщо в XIV ст. вони вживалися майже в 6 разів частіше, то в кінці ранньонововерхньонімецького періоду частота використання препозитивних і постпозитивних підрядних клауз часу майже урівнюється (52% – препозитивні, 40% – постпозитивні).

У дереві безпосередніх складників розрізняють інтегроване, резюмptive та неінтегроване розміщення підрядної клаузи. З огляду на специфіку досліджуваного матеріалу та виявлені закономірності підрядні клаузи часу було розподілено на безпосередньо інтегровані, опосередковано інтегровані та неінтегровані. Кількісний аналіз засвідчив динамічний перехід підрядних клауз часу від неінтегрованості до інтегрованості, що відповідає загальній тенденції розвитку складних речень в історії німецької мови.

До парадигми ранньонововерхньонімецьких часових сполучників належать 15 одиниць, шість із яких – загальночасові, а дев'ять – спеціальні часові сполучники. Найзначнішими є такі зрушення в системі сполучників: 1) витіснення сполучника *do* сполучником *als*; 2) зменшення частоти вживання загальночасових сполучників на користь спеціальних часових.

Первинно вказані групи виокремлено на основі семантичних критеріїв: 1) загальночасові сполучники встановлюють реляції лише між моментами подій, водночас спеціальні часові сполучники можуть виражати відношення між референційними моментами; 2) загальночасові сполучники експлікують більше одного таксисного значення, спеціальні часові сполучники – переважно одне; 3) у СРПЧ, ужитих із загальночасовими сполучниками,

аспектуальні значення відношень між пропозиціями виражаються за допомогою додаткових лексичних або граматичних засобів; спеціальні часові сполучники експлікують власну аспектуальну семантику. Проте між двома групами сполучників вирізнено структурні й функціональні відмінності на рівні речення.

Формування літературної німецької мови супроводжується у сфері СРПЧ такими процесами: збільшується ступінь стислості побудови, що виражається в монолексемізації часових сполучних синтагм, зменшенням частотності вживання корелятивів, збагаченням системи часових сполучників, їх семантичною специфікацією та збільшенням рівня інтегрованості.

СРПЧ характеризуються особливими функціями у тексті, до яких належать: функція введення часового фону, повторення, наративна, введення прямої або непрямої мови, передача діалогу, ініціальна, експресивна, спонукальна. Специфічними функціональними особливостями володіють і деякі компоненти СРПЧ. Зокрема, конектори вживаються для фокусування реципієнта на окремих відрізках тексту та для демаркації меж клауз; кореляти виконують делімітативну, референтну та експресивну функції.

На функціональному рівні відмінність між загальночасовими та спеціальними часовими сполучниками проявляється в різному рівні комунікативної автономності відповідних клауз. Клаузи із загальночасовими сполучниками вирізняються більшим відсотком уживань клауз із другою та прикінцевою позицією дієслова, а також меншим ступенем інтегрованості в матричну клаузу, що пояснюємо їх походженням із паратактичних структур. Проведене дослідження відкриває перспективи подальших наукових розвідок, зокрема у сфері порівняльно-історичної лінгвістики та синтаксису. Доцільно провести подібний загальний аналіз функціонування СРПЧ у давньоверхньонімецькій та середньови́рхньонімецькій мовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агапитова А. А. Временная локализованность высказывания в немецком языке : автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / А. А. Агапитова. – Санкт-Петербург, 2005. – 24 с.
2. Адмони В. Г. Исторический синтаксис немецкого языка / Владимир Григорьевич Адмони. – М. : Государственное издательство «Высшая школа», 1963. – 335 с.
3. Алефиренко Н. Ф. Спорные проблемы семантики: Монография / Николай Федорович Алефиренко. – М. : Гнозис, 2005. – 326 с.
4. Арутюнова Н. Д. Время: модели и метафоры / Нина Давидовна Арутюнова // Логический анализ языка. Язык и время / [отв. ред. Арутюнова Н. Д., Янко Т. Е.]. – М. : Издательство «Индрик», 1997. – С. 51–61.
5. Архипова И. В. Зависимый таксис немецкого языка: На примере высказываний с предложно-девербативными конструкциями : дис. ... кандидата фил. наук : 10.02.04 / Архипова Ирина Викторовна. – Новосибирск, 1998. – 234 с.
6. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / Ольга Сергеевна Ахманова. – [изд. 2-ое, стереотип.] – М. : «Советская энциклопедия», 1969. – 608 с.
7. Ахундов М. Д. Концепции пространства и времени: истоки, эволюция, перспективы / Мурад Давудович Ахундов. – М. : Издательство «Наука», 1982. – 222 с.
8. Бацевич Ф. С. Філософія мови: Історія лінгвофілософських учень : [підручник] / Ф. С. Бацевич. – [2-ге вид., стереотип]. – К. : ВЦ «Академія», 2011. – 240 с. – (Серія «Альма-матер»).
9. Белозьорова Ю. С. Когнітивно-дискурсивна концептуалізація часу в сучасній німецькій мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Ю. С. Белозьорова. – Запоріжжя, 2005. – 25 с.

10. Бондарко А. В. Теория значения в системе функциональной грамматики: На материале русского языка / Александр Владимирович Бондарко. – М. : Языки славянской культуры, 2002. – 736 с. – (Studia philologica).
11. Буніятова І. Р. Становлення складнопідрядного речення в давньогерманських мовах (IV-XIII ст.): дис. ... доктора філол. наук : 10.02.04 / Буніятова Ізабелла Рафаїлівна. – К., 2004. – 406 с.
12. Бурлак С. А. Сравнительно-историческое языкознание : [учебник для студ. высш. учеб. заведений] / С. А. Бурлак, С. А. Старостин. – М. : Издательский центр «Академия», 2005. – 432 с.
13. Вейхман Г. А. Предложения и синтаксические единства / Г. А. Вейхман // Вопросы языкознания. – 1981. – № 4. – С. 61–73.
14. Габдракипова Р. З. Темпоральность и таксис в немецком языке / Р. З. Габдракипова // Вестник Башкирского университета. – 2009. – Т. 14., №3. – С. 824–827.
15. Гайденко П. П. Время. Длительность. Вечность. Проблема времени в европейской философии и науке / Пиама Павловна Гайденко. – М. : Прогресс-Традиция, 2006. – 464 с.
16. Гамкрелидзе Т. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры / Т. В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов. – Тбилиси : Издательство Тбилисского университета, 1984 – . – Ч. 2. – 1984. – 1316 с.
17. Гарбузов Д. В. Антропологическая концепция времени : автореф. дисс. на соискание уч. степени доктора фил. наук : спец. 09.00.01 «Онтология и теория познания», 09.00.13 «Философская антропология, философия культуры» / Д. В. Гарбузов. – Волгоград, 2011. – 50 с.
18. Гареева Л. Н. Независимый таксис в немецком языке : дис. ... кандидата фил. наук : 10.02.04 / Гареева Лариса Николаевна. – Уфа, 2003. – 161 с.

19. Грайс Г. П. Логика и речевое общение / Г. П. Грайс // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1985. – Вып. XVI: Лингвистическая прагматика. – С. 217–237.
20. Гулыга Е. В. Грамматика немецкого языка / Е. В. Гулыга, М. Д. Натанзон. – М. : Менеджер, 2008. – 400 с.
21. Гулыга Е. В. Теория сложноподчиненного предложения в современном немецком языке / Елена Владимировна Гулыга. – М. : Издательство «Высшая школа», 1971. – 207 с.
22. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / Арон Яковлевич Гуревич. – М. : Искусство, 1972. – 318 с.
23. Гухман М. М. Готский язык / Гухман М. М. – М. : Издательство литературы на иностранных языках, 1958. – 288 с.
24. Гухман М. М. История немецкого литературного языка: IX–XV вв. / М. М. Гухман, Н. Н. Семенюк. – М. : Издательство «Наука», 1983. – 199 с.
25. Дешериева Т. И. Лингвистический аспект категории времени в его отношении к физическому и философскому аспектам / Т. И. Дешериева // Вопросы языкознания. – 1975. – №2. – С. 111–117.
26. Долгополова Л. А. Інфінітив в історії німецької мови (IX–XX ст.) : [монографія] / Долгополова Лілія Анатоліївна. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2010. – 207 с.
27. Жирмунский В. М. История немецкого языка [учебник] / Виктор Максимович Жирмунский. – М. : ЛЕНАНД, 2015. – 416 с. – (История языков народов Европы).
28. Жирмунский В. М. Общее и германское языкознание / Виктор Максимович Жирмунский. – Ленинград : Издательство «Наука», 1976. – 695 с.
29. Звегинцев В. А. Предложение и его отношение к языку и речи / Владимир Андреевич Звегинцев. – М. : Издательство Московского Университета, 1976. – 307 с.

30. Зощенко Л. М. Понятие времени и его реализация в немецком языке (диахроническое исследование) : дис. ... кандидата фил. наук : 10.02.04 / Зощенко Леся Михайловна. – Одесса, 2008. – 196 с.
31. Зубец О. П. Современная западная философия: Словарь / [ред. Малахов В. С., Филатов В. П.]. – М. : Политиздат, 1991. – С. 298.
32. Карри Х. Б. Основания математической логики / Хаскелл Б. Карри; [пер. с англ. В. В. Донченко, под ред. Ю. А. Гасева]. – М. : Мир, 1969. – 567 с.
33. Кацнельсон С. Д. Категории языка и мышления : [из научного наследия] / Соломон Давидович Кацнельсон. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 864 с. – (Классики отечественной филологии).
34. Королев В. Д. Отражение в речевом онтогенезе взаимосвязи пространственных и временных отношений и средств их языкового выражения / Валентин Дмитриевич Королев // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – Санкт-Петербург : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2010. – № 124. – С. 192–199.
35. Красухин К. Г. Очерки по реконструкции индоевропейского синтаксиса / К. Г. Красухин. – М. : Наука, 2005. – 239 с.
36. Красухин К. Г. Три модели индоевропейского времени на материале лексики и грамматики / К. Г. Красухин // Логический анализ языка. Язык и время / [отв. ред. Арутюнова Н. Д., Янко Т. Е.]. – М. : Издательство «Индрик», 1997. – С. 62–77.
37. Лайонз Дж. Лингвистическая семантика. Введение / Джон Лайонз; [пер. с англ. И. Шатуновский, В. Морозов]. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 400 с. – (Язык. Семиотика. Культура).
38. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Джордж Лакофф, Марк Джонсон; [пер. с англ. А. Н. Баранова и А. В. Морозовой]. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.

39. Левицкий Ю. А. Основы теории синтаксиса : [учебное пособие] / Юрий Анатольевич Левицкий. – [изд. 3-е, испр. и доп.]. – М. : КомКнига, 2005. – 368 с.
40. Левицький В. В. Основи германістики / В. В. Левицький. – Вінниця : Нова книга, 2006. – 528 с.
41. Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории / [вступ. ст. Л. А. Новикова. изд. 3-е]. – М. : Издательство ЛКИ, 2007. – 200 с. – (Лингвистическое наследие XX века).
42. Майсак Т. А. Типология грамматикализации конструкций с глаголами движения и глаголами позиции / Тимур Анатольевич Майсак. – М. : Издательство «Языки славянской культуры», 2005. – 480 с.
43. Маслов Ю. С. Избранные труды: Аспектология. Общее языкознание / [сост. и ред. А. В. Бондарко, Т. А. Майсак, В. А. Плунгян]. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 840 с. – (Классики отечественной филологии).
44. Матвеева Т. В. Полный словарь лингвистических терминов / Т. В. Матвеева. – Ростов н/Д : Феникс, 2010. – 562, [1] с. – (Словари).
45. Материалисты Древней Греции : [собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура] / [общая ред. и вступ. статья проф. М. А. Дынника]. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1955. – 239 с.
46. Мельник Ю. Екскурс в історію генеративної граматики / Юлія Мельник // Наукові записки. Серія : Філологічні науки. Збірник наукових праць. – 2010. – 89 (4). – С. 149–155.
47. Михайлова Т. А. Нечто о пространственной модели времени (на материале ирландского языка) / Т. А. Михайлова // Семиотика и информатика. – 1995. – №34. – С. 114–123.
48. Москальская О. И. Грамматика текста : [пособие по грамматике немецкого языка для ин-тов и фак. иностр. яз.] / О. И. Москальская. – М. : Высш. школа, 1981. – 183 с.

49. Москальская О. И. История немецкого языка / О. И. Москальская. – Ленинград: Учпедгиз, 1959. – 390 с.
50. Новая философская энциклопедия : [в 4 т.] / Научно-ред. совет: предс. Степин В. С., заместители предс. : Гусейнов А. А. и др. – М. : Мысль, 2010 – . – Т. 1. – 2010. – 744 с.
51. Осовська І. Склад і функції дискурсних маркерів у німецькомовному сімейному дискурсі / Ірина Осовська // Наукові записки. Серія : Філологічні науки. Збірник наукових праць. – 2011. – 96 (1). – С. 347–351.
52. Падучева Е. В. Семантические исследования: Семантика времени и вида в русском языке; Семантика нарратива / Падучева Е. В. – [2-е изд., испр. и доп.] – М. : Языки славянской культуры, 2011. – 480 с. – (Язык. Семиотика. Культура).
53. Петрянина О. В. Локативность как периферийное средство выражения темпоральных отношений в современном немецком языке : дис. ... кандидата фил. наук : 10.02.04 / Петрянина Ольга Валерьевна. – Самара, 2007. – 204 с.
54. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / Александр Матвеевич Пешковский. – [8-е изд., доп.]. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 544 с. разд. паг.
55. Плунгян В. А. Введение в грамматическую семантику: грамматические значения и грамматические системы языков мира / Владимир Александрович Плунгян. – М. : Российский государственный гуманитарный университет, 2011. – 672 с.
56. Полховська М. В. Екзистенційні речення в ранньоновоанглійській мові: структурно-семантичний та функціональний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / М. В. Полховська. – Харків, 2009. – 22 с.

57. Попова З. Д. Общее языкознание. Учебное пособие / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2007. – 408 с.
58. Потаенко Н. А. Время в языке (опыт комплексного описания) / Н. А. Потаенко // Логический анализ языка. Язык и время / [отв. ред. Арутюнова Н. Д., Янко Т. Е.]. – М. : Издательство «Индрик», 1997. – С. 113–121.
59. Потаенко Н. А. К языковому освоению временной структуры действительности / Н. А. Потаенко // Вопросы Языкознания. – 1984. – №6. – С. 43–53
60. Почепцов Г. Г. Избранные труды по лингвистике: монография / [сост., общ. ред. и вступ. статья И. Шевченко]. – Винница : Нова Книга, 2013. – 560 с.
61. Почепцов О. Г. Языковая ментальность: способ представления мира / О. Г. Почепцов // Вопросы Языкознания. – 1990. – №6. – С. 110–122.
62. Приходько А. М. Складносрудне речення в сучасній німецькій мові / Анатолій Миколайович Приходько. – Запоріжжя : Запорізь. держ. ун-т, 2002. – 292 с.
63. Причепій Є. М. Філософія : [підручник для студентів вищих навчальних закладів] / Причепій Є. М., Черній А. М., Чекаль Л. А. – [вид. 2-ге, виправлене, доповнене]. – К. : Академвидав, 2006. – 592 с. – (Альма-матер).
64. Русская грамматика. Том 2. Синтаксис / [гл. ред. Н. Ю. Шведова]. – М. : Издательство «Наука» 1980. – 711 с.
65. Семенюк Н. Н. Развитие сложного предложения в немецком языке XII – XVIII вв. / Наталья Николаевна Семенюк. – М. ; Калуга : Издательство «Эйдос», 2010. – 170 с.
66. Синкевич Д. А. Категория темпоральности в лингвофилософском освещении / Д. А. Синкевич // Вестник Челябинского государственного

университета. Филология. Искусствоведение. Вып. 41. – 2009. – №7. – С. 148–152.

67. Слюсарева Н. А. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка / Наталья Александровна Слюсарева. – М. : Издательство Наука, 1981. – 203 с.

68. Смирницкий А. И. Морфология английского языка / Александр Иванович Смирницкий. – М. : Издательство литературы на иностранных языках, 1959. – 440 с.

69. Снісаренко І. Є. Речення з експлетивним *it*, ускладнені інфінітивом з *for* (на матеріалі пам'яток середньоанглійського періоду) // Наукові записки. – Вип. 96(2). – Серія : Філологічні науки (мовознавство) : У 4 ч. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2011. – С. 67–71.

70. Современная американская лингвистика: фундаментальные направления / [год ред. А. А. Кибрика, И. М. Кобозевой, И. А. Секериной]. – [изд. 2-е, испр. и доп.]. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 480 с.

71. Степанов Ю. С. Имена, предикаты, предложения (Семиологическая грамматика) / Юрий Сергеевич Степанов. – М. : Издательство Наука, 1981. – 360 с.

72. Степанов Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики / Юрий Сергеевич Степанов. – М. : Наука, 1975. – 311 с.

73. Степанов Ю. С. Основы общего языкознания : [учебное пособие для студентов филол. специальностей пед. ин-тов] / Юрий Сергеевич Степанов. – [изд. 2-е, перераб.]. – М. : «Просвещение», 1975. – 271 с.

74. Успенский Б. А. Избранные труды. Семиотика истории. Семиотика культуры / Борис Андреевич Успенский. – [2-е изд., испр. и доп.] – М. : Школа «Языки русской культуры», 1996. – 608 с.

75. Фант М. О. Компоненти граматиалізації часових сполучників в ранньонововісньонімецькій мові / М. О. Фант // Лінгвістика сьогодення: синхронні та діакронні студії. Матеріали міжвузівського наукового семінару

14 березня 2014 року, Житомир. – Житомир : Видавництво Житомирського державного університету ім. Івана Франка, 2014. – С. 44–46.

76. Фант М. О. Особливості поєднання клауз в ранньонововірхньонімецьких складних реченнях часу / М. О. Фант // Тези доповідей всеукраїнської наукової конференції пам'яті доктора філологічних наук, професора Д. І. Квеселевича (1935-2003) «Сучасний стан і перспективи лінгвістичних досліджень та проблем перекладу». – Житомир : Видавництво ЖДУ ім. Івана Франка, 2015. – Вип. 1. – С. 132–135.

77. Фант М. О. Розвиток лінгвальної моделі часу в німецькій мові / М. О. Фант // Наукові записки. Серія «Філологічна». – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. – Вип. 33. – С. 141–143.

78. Фант М. О. Семантика загальночасових сполучників в ранньонововірхньонімецькій мові (1450-1550 pp.) / М. О. Фант // Тези доповідей всеукраїнської наукової конференції пам'яті доктора філологічних наук, професора Д. І. Квеселевича (1935-2003) «Сучасний стан і перспективи лінгвістичних досліджень та проблем перекладу». – Житомир : Видавництво ЖДУ ім. Івана Франка, 2013. – Вип. 1. – С. 61–63.

79. Фант М. О. Складне речення як один із засобів вираження часових відношень / М. О. Фант // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія : Філологічні науки. – Луцьк : Видавництво Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, 2013. – Вип. 19 (268). – С. 42–47.

80. Фант М. О. Структурні моделі часових сполучних синтагм в ранньонововірхньонімецькій мові / М. О. Фант // Наукові записки. Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – Випуск 127. – С. 545–548.

81. Фант Н. А. Позиция финитного глагола во временных придаточных клаузах в ранненововойрхненемецком языке / Н. А. Фант // Оралдын Гылым Жаршысы. Серія : Филологические науки, Философия,

Психология и сициология. – Орал каласы : ЖШС «Уралнаучкнига», 2014. – Вып. 16 (95). – С. 44–48.

82. Филичева Н. И. История немецкого языка : [учеб. пособие для студ. филол. и лингв. фак. высш. учеб. заведений] / Н. И. Филичева. – М. : Издательский центр «Академия», 2003. – 304 с.

83. Фунтова Ю. С. Своєрідність функціонально-семантичного поля темпоральності в німецькій мові з погляду когнітивної лінгвістики / Ю. С. Фунтова // Вісник Запорізького державного університету : філологічні науки. – 2001. – № 3. – С. 150–152.

84. Хомский Н. Синтаксические структуры / Ноам Хомский // Новое в лингвистике / сост. В. А. Звегинцев. – М. : Издательство иностранной литературы, 1962. – С. 412–527.

85. Цаболова О. Р. Сложные синтаксические комплексы с придаточными предложениями обстоятельственного типа в текстах немецкого средневековья (на материале романа XV в. «Понтус и Сидония»): дис. ... кандидата фил. наук : 10.02.04 / Цаболова Ольга Руслановна. – М., 2000. – 248 с.

86. Циммерлинг А. В. Американская лингвистика сегодняшнего дня глазами отечественных языковедов / А. В. Циммерлинг // Вопросы Языкознания. – 2000. – №2. – С. 118–133.

87. Чугунова С. А. Ландшафт времени в различных культурах / Светлана Александровна Чугунова // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2008. – №75. – С. 57–64.

88. Шендельс Е. И. Грамматика немецкого языка / Е. И. Шендельс. – [3-е издание]. – М. : Издательство литературы на иностранных языках, 1958. – 366 с.

89. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – 2-е изд. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с.

90. Яковлева Е. С. Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия) / Е. С. Яковлева. – М. : Издательство «Гнозис», 1994. – 344 с.
91. Яковлева Е. С. Языковое выражение циклической модели времени / Е. С. Яковлева // Вопросы языкознания. – 1992. – № 4. – С. 73–83.
92. Ярцева В. Н. Исторический синтаксис английского языка / Виктория Николаевна Ярцева. – Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1961. – 308 с.
93. A History of the German Language through Texts / ed. Christopher Young, Thomas Gloning. – London, New York : Taylor and Francis Group, 2004. – 398 p.
94. Admoni W. G. Der deutsche Sprachbau / W. G. Admoni. – [изд. 3, испр. и доп.]. – Ленинград : Издательство «ПРОСВЕЩЕНИЕ». Ленинградское отделение, 1972. – 312 с.
95. Admoni W. G. Luthers Arbeit an seinen Handschriften und Drucken in grammatischer Sicht / W. G. Admoni // Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur. – 1970. – 92. Band. – S. 45–60.
96. Ágel V. Explizite Junktion: Theorie und Operationalisierung / Vilmos Ágel // Historische Textgrammatik und historische Syntax des Deutschen: Traditionen, Innovationen, Perspektiven. – Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 2010. – S. 899–935.
97. Ágel V. Prinzipien der Grammatik / Vilmos Ágel // Neue historische Grammatiken. – Tübingen : Max Niemeyer Verlag GmbH, 2003. – S. 1–46.
98. Ágel V. Syntax des Neuhochdeutschen bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts / Vilmos Ágel // Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung. – 2. Aufl., 2. Teilbd. – Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2000. – S. 1855–1903.
99. Altmann H. Formen der «Herausstellung» im Deutschen: Rechtsversetzung, Linksversetzung, freies Thema u. verwandte Konstruktionen / Hans Altmann. – Tübingen : Niemeyer, 1981. – 369 S.

100. Auer P. Formen und Funktionen der Vor-Vorfeldbesetzung im gesprochenen Deutsch / Peter Auer // Syntax des gesprochenen Deutsch. – Opladen : Westdeutscher Verlag, 1997. – S. 55–92.

101. Auer P. The pre-front field position in spoken German and its relevance as a grammaticalization position / Peter Auer // Pragmatics : Quarterly Publication of the International Pragmatics Association. – 1996. – 6 (3). – P. 295–322.

102. Axel K. Studies on Old High German syntax: left sentence periphery, verb placement and verb-second / Katrin Axel. – Philadelphia : John Benjamins B. V., 2007. – 363 p.

103. Axel K. Zur diachronen Entwicklung der syntaktischen Integration linksperipherer Adverbialsätze im Deutschen: Ein Beispiel für syntaktischen Wandel? / Katrin Axel // Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur. – 2002. – Band 124. – S. 1–43.

104. Axel-Tober K. (Nicht-)kanonische Nebensätze im Deutschen: Synchrone und diachrone Aspekte / Katrin Axel-Tober. – Berlin ; Boston : Walter de Gruyter, 2012. – 400 S.

105. Ballesteros N. M. Einige textlinguistische Aspekte der ahd. Konnektoren *inti* und *joh* / Natalia Montoto Ballesteros // Historische Textgrammatik und historische Syntax des Deutschen: Traditionen, Innovationen, Perspektiven. – Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 2010. – S. 305–315.

106. Bäuerle R. Temporalsätze und Bezugspunktsetzung im Deutschen / Rainer Bäuerle // Fremde Sprache Deutsch : grammatische Beschreibung – Erwerbsverläufe – Lehrmethodik. – Tübingen: Narr, 1995. – S. 155–176. – (Tübinger Beiträge zur Linguistik ; Bd. 409).

107. Bayer J. On Wh-Head-Movement and the Doubly-Filled-Comp Filter / Josef Bayer, Ellen Brandner // Proceedings of the 26th West Coast Conference on Formal Linguistics. – Somerville, MA : Cascadilla Proceedings Project, 2008. – P. 87–95.

108. Behaghel O. Beziehungen zwischen Umfang und Reihenfolge von Satzgliedern / Otto Behaghel // Indogermanische Forschungen. – Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner, 1909. – 25. – S. 110–142.

109. Behaghel O. Deutsche Syntax: eine geschichtliche Darstellung / Otto Behaghel. – Bd. 3. – Heidelberg : Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1928. – 823 S.

110. Behaghel O. Die Herstellung der syntaktischen Ruhelage im Deutschen / O. Behaghel // Indogermanische Forschungen. – Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner, 1903. – 14. – S. 438–459.

111. Bentzinger R. Untersuchungen zur Syntax der Reformationsdialoge: 1520–1525; ein Beitrag zur Erklärung ihrer Wirksamkeit / Rudolf Bentzinger. – Berlin : Akad. – Verl., 1992. – 231 S.

112. Betten A. Grundzüge der Prosasyntax: Stilprägende Entwicklungen von Althochdeutschen zum Neuhochdeutschen / Anne Betten. – Tübingen : Max Niemeyer, 1987. – 199 S.

113. Betten A. Zur Satzverknüpfung im althochdeutschen Tatian. Textsyntaktische Betrachtungen zum Konnektor *thō* und seinen lateinischen Entsprechungen / Anne Betten // Althochdeutsch. – Bd. 1. Grammatik, Glossen und Texte. – Heidelberg : Winter, 1987. – S. 395–407.

114. Betten A. Zur Textsortenspezifik der Syntax im Frühneuhochdeutschen. Anmerkungen zu ihrer Berücksichtigung in neueren Standardwerken und Skizze einiger Forschungsdesiderata / John Ole Askedal // Historische germanistische und deutsche Syntax. – Frankfurt am Main ; Berlin ; Bern ; New York ; Paris ; Wien : Lang, 1998. – S. 287–295.

115. Bies A. Syntax and Discourse Factors in Early New High German: Evidence for Verb-Final Word Order / Ann Bies. – Philadelphia : University of Pennsylvania, 1996. – 97 p.

116. Blühdorn H. Zur Semantik der Konjunktion als. Paradigmatische und syntagmatische Aspekte [Електронний ресурс] / Hardarik Blühdorn // *Particulae*

collectae. Festschrift für Harald Weydt zum 65. Geburtstag. – 2003. – 13, 1/03. – S. 11–53. – Режим доступа до джерела:

http://www.linguistik-online.de/13_01/bluehdorn.html

117. Braun P. Tendenzen in der deutschen Gegenwartssprache: Sprachvarietäten / Peter Braun. – [4. Aufl.]. – Stuttgart ; Berlin ; Köln ; Kohlhammer, 1998. – 265 S.

118. Bredel U. Zur Geschichte der Interpunktionskonzeptionen des Deutschen – dargestellt an der Kodifizierung des Punktes / Ursula Bredel // Zeitschrift für germanistische Linguistik. Deutsche Sprache in Gegenwart und Geschichte. – 2007. – Bd. 33 – S. 179–211.

119. Breindl E. Syndese vs. Asyndese. Konnektoren und andere Wegweiser für die Interpretation semantischer Relationen in Texten / Eva Breindl, Ulrich H. Wassner // Text – Verstehen: Grammatik und darüber hinaus. – Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 2006. – S. 46–71.

120. Brinton L. J. Lexicalization and language change / L. Brinton, E. C. Traugott. – New York : Cambridge University Press, 2005. – 207 p.

121. Bybee J. The evolution of grammar : tense, aspect, and modality in the languages of the world / J. Bybee, R. Perkins, W. Pagliuca. – Chicago : The University of Chicago Press, 1994. – 398 p.

122. Calle-Martin J. «Gehyrdon ge □æt gecweden wões» – A Corpus-based Approach to Verb-initial Constructions in Old English / J. Calle-Martin, A. Miranda-Garcia // Studia Neophilologica. – 2010. – Vol. LXXXII. No. 1. – P. 49–57.

123. Demske U. Subordinationsmarker im Deutschen: Zur Geschichte hypothetischer Vergleichssätze / Ulrike Demske // Geschichte der Gesamtsatzstrukturen vom Althochdeutschen bis zum Frühneuhochdeutschen. – Bern : Peter Lang, 2011. – S. 9–31.

124. Desportes Y. Anapher, Korrelativa und Korrelationen in Otfrids Evangelienbuch / Yvon Desportes // Syntaktische Variabilität in Synchronie und

Diachronie vom 9. bis 18. Jahrhundert. – Berlin : Weidler Buchverlag, 2011. – S. 39–83.

125. Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm : 16 Bände in 32 Teilbänden [Електронний ресурс]. – Режим доступа до словн. :

<http://woerterbuchnetz.de/DWB/>

126. Diewald G. Grammatikalisierung, Grammatik und grammatische Kategorien: Überlegungen zur Entwicklung eines grammatikalisierungsaffinen Grammatikbegriffs / Gabriele Diewald // Grammatikalisierung und grammatische Kategorien. – Bochum : Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer, 2008. – S. 1–32.

127. Diewald G. Grammatikalisierung: Eine Einführung in Sein und Werden grammatischer Formen / Gabriele Diewald. – Tübingen : Niemeyer, 1997. – 133 S. – (Germanistische Arbeitshefte; 36).

128. Dogaru D. J. Stilisierte Mündlichkeit vs. Schriftlichkeit in Gerichtsprotokollen aus Siebenbürgen vom Ende des 17. Jahrhunderts / Dana Janetta Dogaru // Syntaktische Variabilität in Synchronie und Diachronie vom 9. bis 18. Jahrhundert. – Berlin : Weidler Buchverlag, 2011. – S. 295–319.

129. Donhauser K. Die Rolle des Adverbs *tho* bei der Generalisierung von Verbzweit im Deutschen / Karin Donhauser, Svetlana Petrova // Gesprochen – geschrieben – gedichtet: Variation und Transformation von Sprache. – Berlin : Erich Schmidt Verlag, 2009. – S. 11–24.

130. Duden «Grammatik der deutschen Gegenwartssprache» / [hrsg. u. bearb. von Günther Drosdowski in Zusammenarbeit mit Peter Eisenberg]. – [5., völlig neu bearb. u. erw. Aufl.]. – Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich: Dudenverlag, 1995. – 864 S. – (Der Duden; Bd. 4).

131. Duden. Deutsches Universalwörterbuch / [hrsg. von G. Drosdowski]. – [2. Aufl.]. – Mannheim [u.a.]: Dudenverlag, 1989. – 1816 S.

132. Dürscheid Chr. Grundlagen und Theorien / Christa Dürscheid. – [5., durchges. Aufl.]. – Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2010. – 256 S.

133. Ebert R. P. Historische Syntax des Deutschen / Robert Peter Ebert. – [1. Aufl.]. – Stuttgart : Metzler, 1978. – 90 S.

134. Eisenberg P. Grundriß der deutschen Grammatik. Band 2: Der Satz / Peter Eisenberg. – 2., überarbeitete und aktualisierte Auflage. – Stuttgart : J.B.Metzler, 2004. – 564 S.
135. Erben J. Syntax des Frühneuhochdeutschen / Johannes Erben // Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung. – 2. Aufl., 2. Teilbd. – Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2000. – S. 1584–1593.
136. Eroms H.-W. Additive und adversative Konnektoren im Althochdeutschen / Hans-Werner Eroms // Historische Textgrammatik und historische Syntax des Deutschen: Traditionen, Innovationen, Perspektiven. – Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 2010. – S. 279–303.
137. Eroms H.-W. Syntax der deutschen Sprache / Hans-Werner Eroms. – Berlin ; New-York : de Gruyter, 2000. – 513 S.
138. Fabricius-Hansen C. Subjunktior / Cathrine Fabricius-Hansen // Handbuch der deutschen Wortarten. – Berlin : Walter de Gruyter, 2009. – S. 759–790.
139. Fant M. O. Ausbau der kommunikativen Komprimiertheit im Bereich der frühneuhochdeutschen Temporalsätze / M. O. Fant // Germanistik in der Ukraine. – 2014. –Jahrheft 9`2014. – S. 23–30.
140. Ferraresi G. >Al die wîle und ich lebe< Und nicht nur koordinierend / Gisella Ferraresi, Helmut Weiß // Satzverknüpfungen: Zur Interaktion von Form, Bedeutung und Diskursfunktion. – Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 2011. – S. 79–106.
141. Fleischer J. Die Syntax von Pronominaladverbien in den Dialekten des Deutschen: Eine Untersuchung zu Preposition Stranding und verwandten Phänomenen / Jürg Fleischer. – Stuttgart : Franz Steiner, 2002. – 428 S.
142. Freywald U. Obwohl vielleicht war es ganz anders: Vorüberlegungen zum Alter der Verbzweitstellung nach subordinierenden konjunktionen / Ulrike Freywald // Historische Textgrammatik und historische Syntax des Deutschen:

Traditionen, Innovationen, Perspektiven. – Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 2010. – S. 55–84.

143. Freywald U. Subjunktionen als parataktische Konnektoren. Hypothesen zur Herausbildung der heutigen Konjunktionspaare / Ulrike Freywald // Vielheit und Einheit der Germanistik weltweit. – 2013. – Band 17. – S. 65–70.

144. Frühneuhochdeutsche Grammatik / [hrsg. von Oskar Reichmann; Klaus-Peter Wegera]. – Tübingen : Niemeyer, 1993. – 562 S.

145. Gárgyán G. Der Am-Progressiv im heutigen Deutsch. Neue Erkenntnisse mit besonderer Hinsicht auf die Sprachgeschichte, die Aspektualität und den kontrastiven Vergleich mit dem Ungarischen : Doktorarbeit / Gabriella Gárgyán. – Szeged, 2010. – 288 S.

146. Gaworski I. Bleibt das Deutsche eine Klammersprache? – Einige Bemerkungen zur geschichtlichen Entwicklung und zum heutigen Stand der deutschen Klammersyntax / Ireneusz Gaworski // Vom Wort zum Text. Studien zur deutschen Sprache und Kultur. Festschrift für Professor Józef Wiktorowicz zum 65. Geburtstag. – Warszawa : Instytut Germanistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. – S. 229–238.

147. Girnth H. Untersuchungen zur Theorie der Grammatikalisierung am Beispiel des Westmitteldeutschen / Heiko Girnth. – Tübingen : Niemeyer, 2000. – 252 S. – (Reihe Germanistische Linguistik; 223).

148. Grammatik der deutschen Sprache / L. Götze, E. W. B. Hess-Lüttich. – München : Berteismann Lexikon Verlag GmbH Gütersloh, 1999. – 702 S.

149. Groß W. Doppelt besetztes Vorfeld: syntaktische, pragmatische und übersetzungstechnische Studien zum althebräischen Verbalsatz / Walter Groß. – Berlin ; New York : de Gruyter, 2001. – 347 S.

150. Grundzüge einer deutschen Grammatik / [Walter Flämig, Brigitta Haftka, Karl Erich Heidolph u. andere]. – Berlin : Akademie-Verlag, 1981. – 1028 S.

151. Günthner S. Wenn-Sätze im Vor-Vorfeld: Ihre Formen und Funktionen in der gesprochenen Sprache / Susanne Günthner. – Konstanz : Universität Konstanz, 1999. – 33 S.

152. Gvozdanović J. Quantifizierende Adverbien und Typologie des Aspekts: Zur Mehrdimensionalität temporaler Kategorien / Jadranka Gvozdanović // Grammatische Untersuchungen : Analysen und Reflexionen. – Tübingen : Gunter Narr Verlag, 2006. – S. 319–335.

153. Haase Ch. Kognitive Repräsentation von Temporalität im Englischen und im Deutschen : Dissertation zur Erlangung des akadem. Grades Dr. phil. / Christoph Haase. – Technische Universität Chemnitz, 2002. – 290 S.

154. Habermann M. Deutsche Fachtexte der frühen Neuzeit: Naturkundlich-medizinische Wissensvermittlung im Spannungsfeld von Latein und Volkssprache / M. Habermann. – Berlin ; New York : de Gruyter, 2001. – 583 S.

155. Haegeman L. Introduction to Government and Binding Theory / Liliane Haegeman. – [2. edition]. – Malden : Blackwell Publishers Ltd, 1998. – 701 p.

156. Haegeman L. The syntax of adverbial clauses and its consequences for topicalisation / Liliane Haegeman // Antwerp Papers in Linguistics 107, «Current Studies in Comparative Romance Linguistics». – Antwerpen : University of Antwerp, 2004. – P. 61–91.

157. Haider H. The Syntax of German / Hubert Haider. – Cambridge : Cambridge University Press, 2010. – 371 p.

158. Haider H. Wie wurde Deutsch OV? Zur diachronen Dynamik eines Strukturparameters der germanischen Sprachen / Hubert Haider // Historische Textgrammatik und historische Syntax des Deutschen: Traditionen, Innovationen, Perspektiven. – Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 2010. – S. 11–31.

159. Handbuch der deutschen Konnektoren. Linguistische Grundlagen der Beschreibung und syntaktische Merkmale der deutschen Satzverknüpfers (Konjunktionen, Satzadverbien und Partikeln) / [Pasch R., Brauße U., Breindl E., Waßner U. H.]. – Berlin, New York : Walter de Gruyter, 2003. – 800 S.

160. Heberling S. Grammatikalisierung: Essay / Stefanie Heberling. – München : GRIN Verlag, 2003. – 16 S.
161. Heine B. Grammaticalization and reanalysis in African languages / B. Heine, M. Reh. – Hamburg : Helmut Buske, 1984. – 308 p.
162. Heine B. Grammaticalization: A conceptual framework / B. Heine, U. Claudi, F. Hünemeyer. – Chicago : University of Chicago Press, 1991. – 328 p.
163. Helbig G. Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht / G. Helbig, J. Buscha. – Berlin: H. Heenemann, 2001. – 654 S.
164. Henn-Memmesheimer B. Grammatikalisierungen in verschiedenen Diskurstraditionen / Beate Henn-Memmesheimer // Grammatische Untersuchungen. Analysen und Reflexionen. Gisela Zifonun zum 60. Geburtstag. – Tübingen : Narr, 2006. – S. 533–551.
165. Hentschel E. Handbuch der deutschen Grammatik / Elke Hentschel, Harald Weydt. – [3. Auflage]. – Berlin : Walter de Gruyter, 2003. – 524 S.
166. Himmelmann N. Lexicalization and grammaticization: Opposite or orthogonal? / Nikolaus P. Himmelmann // What makes Grammaticalization? A Look from its Fringes and its Components. – Berlin : Mouton de Gruyter, 2004. – S. 21–42.
167. Hinterhölzl R. Zur Herausbildung der Satzklammer im Deutschen: Ein Plädoyer für eine informationsstrukturelle Analyse / Roland Hinterhölzl // Historische Textgrammatik und historische Syntax des Deutschen: Traditionen, Innovationen, Perspektiven. – Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 2010. – S. 121–138.
168. Hofmeister W. Die Praxis des Interpungierens in Editionen mittelalterlicher deutschsprachiger Texte: Veranschaulicht an Werkausgaben zu Hugo von Montfort / Wernfried Hofmeister // Historische Textgrammatik und historische Syntax des Deutschen: Traditionen, Innovationen, Perspektiven. – Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 2010. – S. 589–604.

169. Holler A. German dependent clauses from a constraint-based perspective / Anke Holler // 'Subordination' versus 'Coordination' in Sentence and Text. – Amsterdam : Benjamins, 2008. – P. 187–216. – (Studies in Language Companion Series 98).

170. Hopper P. Grammaticalization / P. Hopper, E. Traugott. – [2. edition]. – Cambridge : Cambridge University Press, 2008. – 276 p.

171. Horacek B. Zur Verbindung von Vorder- und Nachsatz im Deutschen / B. Horacek // Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache (PBB). – 1957. – Sonderband 79. – S. 415–439.

172. Hornstein N. As Time goes by: Tense and Universal Grammar / Norbert Hornstein. – Cambridge : MIT Press Ltd., 1993. – 256 p.

173. Huldi M. Die Kausal-, Temporal- und Konditionalkonjunktionen bei Christian Kuchmeister, Hans Fründ und Niclas von Wyle / Max Huldi. – Zürich : P. G. Keller, 1957. – 115 S.

174. Jakobson R. Selected writings. Word and Language / Roman Jakobson. – Paris : Mouton. The Hague, 1971. – 752, [2] p.

175. Keller R. E. Die deutsche Sprache und ihre historische Entwicklung / R. E. Keller [Bearb. und übertr. aus dem Engl., mit einem Begleitw. sowie einem Glossar vers. von Karl-Heinz Mulagk]. – 2., unveränd. Aufl. – Hamburg : Buske, 1995. – 641 S.

176. Kiparsky P. Indo-European Origins of Germanic Syntax / Paul Kiparsky // Clause Structure and Language Change. – New York ; Oxford : Oxford University Press, 1995. – P. 140–169.

177. Klatte H. Gesprochenes Frühneuhochdeutsch in tschechisch-deutschen Sprachbüchern / Holger Klatte. – Göppingen : Kümmerle Verlag, 2008. – 302 S.

178. Klein W. P. Sprachliche Zweifelsfälle im Frühneuhochdeutschen. Alte und neue Perspektiven ihrer Erforschung / W. P. Klein // Frühneuhochdeutsch – Aufgaben und Probleme seiner linguistischen Beschreibung. – Hildesheim ; Zürich ; New York : Georg Olms Verlag, 2011. – S. 275–316.

179. Koch P. Schriftlichkeit und kommunikative Distanz / Peter Koch, Wulf Oesterreicher // Zeitschrift für germanistische Linguistik. Deutsche Sprache in Gegenwart und Geschichte. – 2009. – Bd. 37, Heft 1. – S. 346–375.

180. König E. Clause integration in German and Dutch conditionals, concessive conditionals, and concessive / Ekkehard König, Johan van der Auwera // Clause Combining in Grammar and Discourse. – John Benjamins B. V., 1988. – P. 101–134.

181. Konopka M. Topologie komplexer Sätze und Textverstehen. Zur Stellung von Verbletztsätzen mit *weil* / Marek Konopka // Text – Verstehen: Grammatik und darüber hianus. – Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 2006. – S. 108–124.

182. Kortmann B. The Evolution of adverbial subordinators in Europe / B. Kortmann // Selected Papers from the 13th International Conference on Historical Linguistics “Historical Linguistics”. – Amsterdam : Mouton de Gruyter, 1997. – P. 213–229.

183. Kotin M. L. Spracwandel aus historischer, geographischer und typologischer Sicht / Michail L. Kotin // Vielheit und Einheit der Germanistik weltweit. – Band 16. – Frankfurt am Main : Peter Lang, 2013. – S. 15–20.

184. Krause M. Wie eine historische Grammatik der temporalen Relationen aussehen könnte ... / Maxi Krause // Historische Textgrammatik und historische Syntax des Deutschen: Traditionen, Innovationen, Perspektiven. – Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 2010. – S. 195–219.

185. Langacker R. Concept, Image, and Symbol. The Cognitive Basis of Grammar / Ronald W. Langacker. – Berlin ; New York : Mounton de Gruyter, 1990. – 399 p.

186. Langenscheidt: Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache [hrsg. Dieter Götz, Günther Haensch, Hans Wellmann]. – Berlin und München: Langenscheidt KG, 2003. – 1253 S.

187. Langholf B. Die Syntax des deutschen Amadisromans. Untersuchung zur Sprachgeschichte des 16. Jahrhunderts / Barbara Langholf. – [2., durchgesehene Auflage]. – Hamburg : Helmut Buske Verlag, 1973. – 229 S.
188. Lefèvre M. Syntaktische vs. semantische Konnexion im Deutschen des 17. Jahrhunderts / Michel Lefèvre // Konnektoren im älteren Deutsch. – Heidelberg : Universitätsverlag Winter, 2003. – S. 253–270.
189. Lefèvre M. Syntaktische Weiterentwicklungen in der Zeitungssprache vom 17. bis zum 19. Jahrhundert / Michel Lefèvre // Geschichte der Gesamtsatzstrukturen vom Althochdeutschen bis zum Frühneuhochdeutschen. – Bern : Peter Lang, 2011. – S. 153–176.
190. Lehmann Chr. Thoughts on grammaticalization / Christian Lehmann. – [second, revised edition]. – Erfurt : Universität Erfurt, 2002. – 171 p.
191. Lehmann Chr. Grammaticalization: Synchronic variation and diachronic change / Christian Lehmann // *Lingua e Stile*. – Vol. 20. – 1985. – P. 303–318.
192. Lehmann Chr. New reflections on grammaticalization and lexicalization / Christian Lehmann // *New reflections on grammaticalization*. – Amsterdam ; Philadelphia : J. Benjamins B. V., 2002. – S. 1–18.
193. Lehmann Chr. Synsemantika / Christian Lehmann // *Syntax*. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung. – Bd. 9.2. – Berlin : W. de Gruyter, 1995. – S. 1251–1266.
194. Lexer M. Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch / Matthias Lexer. – [2. Auflage mit Nachträgen]. – Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1881. – 320 S.
195. Lightfoot D. The Biology and Evolution of Language / D. Lightfoot, F. Lieberman. – Cambridge : Harvard University Press, 1984. – 375 p.
196. Lobenstein-Reichmann A. Sprachliche Ausgrenzung im späten Mittelalter und in der frühen Neuzeit / Anja Lobenstein-Reichmann. – Berlin ; Boston : Walter de Gruyter, 2013. – 448 S.
197. Lötscher A. Die Formen der Sprache und die Prozesse des Verstehens. Textverstehen aus grammatischer Sicht / Andreas Lötscher // *Text – Verstehen*:

Grammatik und darüber hinaus. – Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 2006. – S. 19–45.

198. Lötscher A. Linkspanthere Adverbialsätze in der Geschichte des Deutschen: Pragmatische Aspekte eines grammatischen Wandels / Andreas Lötscher // Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur. – 2005. – Bd. 127. –S. 347–376.

199. Lötscher A. Verbstellung im zweiteiligen Verbalkomplex im Frühneuhochdeutschen – Textlinguistik und Grammatik / Andreas Lötscher // Historische Textgrammatik und historische Syntax des Deutschen: Traditionen, Innovationen, Perspektiven. – Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 2010. – S. 607–629.

200. Lühr R. Adverbialsatz und Koordination im Althochdeutschen / Rosemarie Lühr // Syntaktische Variabilität in Synchronie und Diachronie vom 9. bis 18. Jahrhundert: Akten zum internationalen Kongress an der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn 9. bis 12. Juni 2010. – Berlin : Weidler Buchverlag, 2011. – S. 11–23.

201. Lühr R. Illokution und Informationsstruktur in Temporalsätzen / Rosemarie Lühr // Vielheit und Einheit der Germanistik weltweit. – Band 17. – Frankfurt am Main : Peter Lang, 2013. – S. 59–64.

202. Markey T. L. Connectives and Deixis: The and/og-Isogloss in Old High German / Thomas L. Markey // Althochdeutsch. – Bd. 1. Grammatik, Glossen und Texte. – Heidelberg : Winter, 1987. – P. 380–394.

203. Metschkowa-Atanasova Z. Temporale und konditionale «wenn»-Sätze: Unters. zu ihrer Abgrenzung u. Typologie / Sdrawka Metschkowa-Atanasova. – [1. Aufl.] – Düsseldorf : Pädagogischer Verlag Schwann-Bagel, 1983. – 212 S.

204. Mollica F. Korrelate im Deutschen und im Italienischen / Fabio Mollica. – Frankfurt am Main : Peter Lang GmbH Internationaler Verlag für Wissenschaften. – 348 S.

205. Moser H. Sprachliche Ökonomie im heutigen deutschen Satz / Hugo Moser // Studien zur Syntax des heutigen Deutsch. Paul Grebe zum 60. Geburtstag. – Düsseldorf : Pädagogischer Verlag Schwann, 1971. – S. 9–25.
206. Müller St. Grammatiktheorie / Stefan Müller. – Tübingen : Stauffenburg Verlag Brigitte Narr GmbH, 2010. – 521 S.
207. Nilsen Ø. V2 and Holmberg's Generalization / Øystein Nilsen // Studies in comparative Germanic syntax : [proceedings from the 15th Workshop on Comparative Germanic Syntax]. – Philadelphia : John Benjamins B. V., 2002. – P. 151–173.
208. Oiwa S. Aspekte der Demonstrativpronomen in der gesprochenen Sprache / Shinatro Oiwa // Sprache und Sprechen: Festschr. für Eberhard Zwirner zum 80. Geburtstag. – Tübingen : Niemeyer, 1979. – S. 57–64.
209. Pasques D. Syntaktische, semantische und pragmatische Kennzeichen der Belege von *denne* im *Lucidarius* (12. Jahrhundert) / Delphine Pasques // Historische Syntax und Semantik vom Althochdeutschen bis zum Neuhochdeutschen: Festschrift für Yvon Desportes zum 60. Geburtstag. – Berlin : Weidler Buchverlag, 2008. – S. 139–161.
210. Paul H. Mittelhochdeutsche Grammatik / [neu bearbeitet von T. Klein, H.-J. Solms, K.-P. Wegera; mit einer Syntax von I. Schöbler, neubearb. und erweit. von H.-P. Prell]. – [25. Aufl.]. – Tübingen: Max Niemeyer, 2007. – 618 S.
211. Petry U. Wirkmechanismen und Verständlichkeit des Wortgruppenbaus in Eberlin von Günzburgs Dialog *Mich wundert, daß kein Geld im Land ist* / Ulrike Petry // Kommunikationspraxis und ihre Reflexion in frühneuhochdeutscher und neuhochdeutscher Zeit: Festschrift für Monika Rössing-Hager zum 65. Geburtstag. – Hildesheim ; Zürich ; New York : Olms, 1998. – S. 9–23.
212. Peyer A. Satzverknüpfung: syntaktische und textpragmatische Aspekte / Ann Peyer. – Tübingen : Niemeyer, 1997. – 328 S.
213. Pimenova N. Welchen Status hat *thâr* im altsächsischen und althochdeutschen Relativsatz / Natalia Pimenova // Zeitschrift für deutsche Philologie. – 2013. – Bd. 132, Heft 3. – S. 383–399.

214. Pittner K. Adverbiale im Deutschen: Untersuchungen zu ihrer Stellung und Interpretation / Karin Pittner. – Tübingen : Stauffenburg-Verlag, 1999. – 390 S.
215. Polenz P. Deutsche Satzsemantik: Grundbegriffe d. Zwischen-den-Zeilen-Lesens / Peter von Polenz. – Berlin ; New York : de Gruyter, 1985. – 389 S.
216. Polenz P. Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart / Peter von Polenz. – Bd. 1. Einführung, Grundbegriffe: 14. bis 16. Jahrhundert. – [2., überabr. und erg. Aufl.]. – Berlin; New York : De Gruyter, 2000. – 385 S.
217. Prell H. P. Typologische Aspekte der Mittelhochdeutschen Prosasyntax. Der Elementarsatz und die Nominalphrase / Heinz Peter Prell // Neue historische Grammatiken. – Tübingen : Max Niemeyer Verlag, 2003. – S. 241–256.
218. Radford A. English syntax: an introduction / Andrew Radford. – Cambridge : University Press, 2004. – 384 p.
219. Radford A. Syntactic theory and the structure of English: A minimalist approach / Andrew Radford. – Cambridge : Cambridge University Press, 1997. – 572 p.
220. Reichenbach H. Grundzüge der symbolischen Logik. Bd. 6. / Hans Reichenbach. – Braunschweig : Vieweg, 1999. – 436 S.
221. Reis M. Zum syntaktischen Status unselbständiger Verbzweit-Sätze / Marga Reis // Sprache im Fokus: Festschrift für Heinz Vater zum 65. Geburtstag. – Tübingen : Niemeyer, 1997. – S. 121–144.
222. Reis M. Zur Grammatik (vor allem) konditionaler V1-Gefüge im Deutschen / Marga Reis, Angelika Wöllstein // Zeitschrift für Sprachwissenschaft. – 2010. – 29. – S. 111–179.
223. Rieck S. Untersuchungen zu Bestand und Varianz der Konjunktionen im Frühneuhochdeutschen: unter Berücksichtigung der Systementwicklung zur heutigen Norm / Susanne Rieck. – Heidelberg : Carl Winter Universitätsverlag, 1977. – 261 S.

224. Sapp Chr. D. Focus and verb order in Early New High German: Historical and contemporary evidence / Christopher D. Sapp // *Roots: linguistics in search of its evidential base*. – Berlin : Walter de Gruyter, 2007. – P. 307–326.

225. Sapp Chr. D. The verbal complex in subordinate clause from medieval to modern German / Christopher D. Sapp. – Philadelphia : John Benjamins B. V., 2011. – 225 p.

226. Sapp Chr. D. Verb Order in Subordinate Clauses from Early New High German to Modern German : Dissertation / Christopher D. Sapp. – Indiana University, 2006. – 348 p.

227. Schallert O. Als Deutsch noch nicht OV war: Althochdeutsch im Spannungsfeld zwischen OV und VO / Oliver Schallert // *Historische Textgrammatik und historische Syntax des Deutschen: Traditionen, Innovationen, Perspektiven*. – Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 2010. – S. 365–394.

228. Scheutz H. Wie «narrativ» sind Verb-Erst-Deklarativsätze im Deutschen? / Hannes Scheutz // *Gesprochen – geschrieben – gedichtet: Variation und Transformation von Sprache*. – Berlin : Erich Schmidt Verlag, 2009. – S. 240–251.

229. Schmidt W. Geschichte der deutschen Sprache : [ein Lehrbuch für das germanistische Studium] / Wilhelm Schmidt. – [10., verbesserte und erweiterte Auflage]. – Stuttgart : S. Hirzel Verlag, 2007. – 489 S.

230. Schnotz W. Was geschieht im Kopf des Lesers? Mentale Konstruktionsprozesse beim Textverstehen aus der Sicht der Psychologie und der kognitiven Linguistik / Wolfgang Schnotz // *Text – Verstehen: Grammatik und darüber hinaus*. – Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 2006. – S. 222–238.

231. Schrodtt R. Althochdeutsche Grammatik II / Richard Schrodtt. – Tübingen : Max Niemeyer Verlag GmbH, 2004. – 242 S.

232. Schulze U. Nebensatztypen in der Urkundensprache des 13. Jahrhunderts: Zur syntaktischen und semantischen Wertigkeit mittelhochdeutscher Subjunktionen / Ursula Schulze // *Historische Textgrammatik*

und historische Syntax des Deutschen: Traditionen, Innovationen, Perspektiven. – Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 2010. – S. 497–509.

233. Schulze U. Syntaktische Variabilität im Nibelungenlied und in Urkunden des 13. Jahrhunderts / Ursula Schulze // Syntaktische Variabilität in Synchronie und Diachronie vom 9. bis 18. Jahrhundert. – Berlin : Weidler Buchverlag, 2011. – S. 85–101.

234. Schuster B.-M. Grund und Folge: Beobachtungen zur komplexen Syntax in der Luther-Biographik (1546–1600) / Britt-Marie Schuster // Geschichte der Gesamtsatzstrukturen vom Althochdeutschen bis zum Frühneuhochdeutschen. – Bern : Peter Lang, 2011. – S. 177–214.

235. Selmani L. Die Grammatik von und: Mit einem Blick auf seine albanischen und arabischen Entsprechungen / Lirim Selmani. – Göttingen : Waxmann Verlag, 2012. – 276 S.

236. Selting M. Kontinuität und Wandel der Verbstellung von ahd. wanta bis gwd. weil: Zur historischen und vergleichenden Syntax der weil-Konstruktionen / Margret Selting // Zeitschrift für germanistische Linguistik. Deutsche Sprache in Gegenwart und Geschichte. – 1999. – Bd. 27, Heft 2. – S. 167–204.

237. Simmler F. Gesamtsatzstrukturen und Teilsatzstrukturen in biblischen Textsorten und ihr Verhältnis zur in der 2. Hälfte des 16. Jahrhunderts eingeführten Verseinteilung / Franz Simmler // Geschichte der Gesamtsatzstrukturen vom Althochdeutschen bis zum Frühneuhochdeutschen. – Bern : Peter Lang, 2011. – S. 215–282.

238. Simmler F. Satzverknüpfungsmittel und ihre textuellen Funktionen in der lateinisch-althochdeutschen Tatianbilingue und ihre Geschichte / Franz Simmler // Konnektoren im älteren Deutsch: Akten des Pariser Kolloquiums, März 2002. – Heidelberg : Universitätsverlag Winter, 2003. – S. 9–40.

239. Simon H. J. Zum Verhältnis von Historischer Germanistischer Linguistik und Allgemeiner Sprachwissenschaft / Horst J. Simon // Vielheit und Einheit der Germanistik weltweit. – Band 17. – Frankfurt am Main : Peter Lang, 2013. – S. 21–25.

240. Sonderegger S. Grundzüge deutscher Sprachgeschichte. Diachronie des Sprachsystems. Bd. I: Einführung – Genealogie – Konstanten / Stefan Sonderegger. – Berlin ; New York : de Gruyter, 1979. – 357 S.

241. Sonnenberg B. Korrelate im Deutschen: Beschreibung, Geschichte und Grammatiktheorie / Bernhard Sonnenberg. – Tübingen : Niemeyer, 1992. – 299 S. – (Reihe Germanistische Linguistik; 124).

242. Speyer A. Performative Mündlichkeitsnähe als Faktor für die Objektstellung im Mittel- und Frühneuhochdeutschen / Augustin Speyer // Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur. – 2013. – Bd. 135, Heft 3. – S. 342–377.

243. Steidele H. Untersuchungen zu nachdem und je nachdem – Synchrone Analyse und diachroner Zusammenhang : Philosophische Dissertation / Holger Steidele. – Universität Tübingen, 2004. – 301 S.

244. Sternefeld W. Syntax: Eine morphologisch motivierte generative Beschreibung des Deutschen / Wolfgang Sternefeld. – Band 1. – Tübingen : Stauffenburg-Verlag, 2006. – 477 S.

245. Szczepaniak R. Grammatikalisierung im Deutschen : [eine Einführung] / Renata Szczepaniak. – [2., überarbeitete und erweiterte Auflage]. – Tübingen : Narr Francke Attempto Verlag GmbH, 2011. – 219 S.

246. Tache O. Koordination und Subordination. Typologie der Satzarten in Sendschreiben der Zürcher Reformation zwischen 1524–1532 / [hrsg. Olivier Tache]. – Göppingen : Kümmerle Verlag, 2006. – 226 S.

247. Thompson E. The syntax and semantics of temporal adjunct clauses / Ellen Thompson // Studies in the Linguistic Sciences. – Illinois: University of Illinois, 1994. – Vol. 24 : 1/2. – P. 419–428.

248. Valmala V. On the position of central adverbial clauses / Vidal Valmala // Beñat Oihartzabali gorazarre - Festschrift for Bernard Oyharçabal. – Bol : 43, zk : 1-2. – País Vasco : Universidad del País Vasco, 2009. – P. 951–969.

249. Voeste A. Zwischen Wort und Zeichen. Die graphische Markierung suprasegmentaler Einheiten in der Frühen Neuzeit / Anja Voeste // Zeitschrift für

germanistische Linguistik. Deutsche Sprache in Gegenwart und Geschichte. – 2009. – Bd. 37, Heft 1. – S. 1–14.

250. Wegera K.-P. Deutsch diachron: Eine Einführung in den Sprachwandel des Deutschen / Klaus-Peter Wegera, Sandra Waldenberger. – Berlin : Erich Schmidt Verlag, 2012. – 326 S.

251. Wegera K.-P. Grundlageprobleme einer mittelhochdeutschen Grammatik / Klaus-Peter Wegera // Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung. – 2. Aufl., 2. Teilbd. – Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2000. – S. 1304–1320.

252. Wegera K.-P. Um 1500 an einer Weggabelung. Zum Spannungsverhältnis zwischen Sprachwandeltheorien und einzelsprachlichen Wandelprozessen / Klaus-Peter Wegera // Frühneuhochdeutsch – Aufgaben und Probleme seiner linguistischen Beschreibung. – Hildesheim ; Zürich ; New York : Georg Olms Verlag, 2011. – S. 15–34.

253. Weinrich H. Tempus: besprochene und erzählte Welt / Harald Weinrich. – [6., neu bearb. Aufl., 1. Aufl. dieser Ausg.]. – München : Beck, 2001. – 338 S.

254. Wiktorowicz J. Die Temporaladverbien im Frühneuhochdeutschen. Teil 1 (1350–1500) / Józef Wiktorowicz. – Warszawa : Matrix, 2001. – 210 S.

255. Wiktorowicz J. Die Temporaladverbien im Frühneuhochdeutschen. Teil 2 (1500–1700) / Józef Wiktorowicz. – Tübingen : Gunter Narr Verlag, 2008. – 310 S.

256. Wolf N. R. Althochdeutsch – Mittelhochdeutsch / Norbert R. Wolf // Geschichte der deutschen Sprache. Bd. 1 / H. Moser, H. Wellmann, N. R. Wolf. – Heidelberg : Quelle und Meyer, 1981. – 271 S.

257. Wolf N. R. Metakommunikative Nebensätze im Vorvorfeld / Norbert Richard Wolf // Deutsche Grammatik: Thema in Variationen; Festschrift für Hans-Werner Eroms zum 60. Geburtstag. – Heidelberg : Winter, 1998. – S. 93–99.

258. Wolf N. R. Schon wieder: Verbstellung und Topologische Felder / Norbert Richard Wolf // Vom Wort zum Text. Studien zur deutschen Sprache und

Kultur. Festschrift für Professor Jósef Wiktorowicz zum 65. Geburtstag. – Warszawa : Instytut Germanistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. – S. 269–274.

259. Wolf N. R. Syntax des Mittelhochdeutschen / Norbert Richard Wolf // Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung. – 2. Aufl., 2. Teilbd. – Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 2000. – S. 1351–1358.

260. Wolf N. R. Textanknüpfung und Textartenkonstitution in hochmittelalterlicher Epik / Norbert Richard Wolf // Medium Aevum deutsch: Beitr. zur dt. Literatur d. hohen u. späten Mittelalters; Festschr. für Kurt Ruh zum 65. Geburtstag – Tübingen : Niemeyer, 1979. – S. 429–445.

261. Wunder D. Der Nebensatz bei Otfrid: Untersuchungen zur Syntax des deutschen Nebensatzes / Dieter Wunder. – Heidelberg : Carl Winter Universitätsverlag, 1965. – 532 S.

262. Wunderlich H. Deutsche Satzbau / Hermann Wunderlich. – [2. umgearbeitete Auflage]. – Stuttgart: J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger GmbH, 1901. – 441 S.

263. Zifonun G. Grammatik der deutschen Sprache / G. Zifonun, L. Hoffmann, B. Strecker u. a. – Band 3. – Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 1997. – S. 1685–2569.

264. Zybatow T. Grammatische determinatoren von Zeit- und Sachverhaltsverlauf im Deutschen : Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades doctor philosophiae / Tatjana Zybatow. – Universität Leipzig, 2001. – 231 S.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Ackermann D. Der Ungeratne Sohn Luce / Dansen Ackermann. – Zwickaw : Meyerpeck, 1540. – 42 S.

2. Adler J. Formular vnd Titular buch von newem practiciert [...] / Johannes Adler. – Franckfort : bei Cyriacus Jacob, 1550. – 38 Bl.

3. Agricola J. G. Nutzlicher und außführlicher Bericht: Woher die warme / vnd wilde Bäder / sonderlich die vff dem Schwarzwalde [...] ihren Ursprung [...] haben / Johann Georg Agricola. – Amberg : Michael Forster, 1619. – 31 Bl.
4. Albertini A. Hirnschleifer / Aegidii Albertini. – Köln : bei Konstantin Münich. – 450 S.
5. Althamer A. Anzeygung warumb Gott die welt so langezeyt hab verplendet vnd irrhen lassen / Andree Althamers. – Wittemberg, 1533. – 14 Bl.
6. Althamer A. Die Epistel S. Jacobs Mit newer auslegung / Andree Althamers. – Wittemberg, 1533. – 64 Bl.
7. Andreae I. Colloqvium Mompelgartense / Iacobo Andreae, Theodoro Seza. – Tübingen : bey Georg Gruppenbach, 1587. – 988 S.
8. Andreae I. Vier Christliche Predigten vom Wucher / Iacobus Andreae. – Tübingen : bey Georgen Gruppenbach, 1589. – 188 S.
9. Art und Weise kurze Brieflein zu schreiben : Gewiesen zu einer AnfangsRede vnd fünff vnd zwanzig allerhand Schreiben. – Leipzig ; Dresden : Andreas Oehl, Anna Bergen, 1640. – 79 Bl.
10. Botero I. Allgemeine historische Weltbeschreibung / Ioannis Botero. – München : Nicolaus Heinrich, 1611 . – 471 S.
11. Breunle M. Ain kurz formular und Cantzley büchlin / Mauritius Breunle. – Augsburg : bey Valentin Otmar, 1546. – 98 Bl.
12. Briefwechsel Balthasar Paumgartners des Jüngeren mit seiner Gattin Magdalena, geb. Behaim (1582–1598) / [hrsg. von Dr. Georg Steinhausen]. – Tübingen : Literarischer Verein in Stuttgart, 1895. – 304 S.
13. Brun S. Schiffarten : Belche er in etliche neue Länder vnd Insulen zu fünff vnderschiedlichen malen mit Gottes hülff gethan / Samuel Brun. – Basel : Johan Jacob Genaths, 1624. – 132 S.
14. Buno M. J. Neues und also eingerichtetes ABC und Lesebüchlein [...] / M. Johann Buno. – Danzig : bey Andreas Hünefeld, 1650. – 73 S.

15. Das Neue Testament / Verdeutscht durch D. Mart. Luth. // Biblia, das ist Die ganze Heilige Schrift Teutsch D. Martin Luthers. – Straßburg : in Verlegung Lazari, 1626. – 537 S.

16. Das Volksbuch von Dr. Faust [Электронный ресурс] / Handschrift: Historia vnd Geschicht Doctor Johannis Faustj. – Wolfenbüttel: Herzog-August-Bibliothek, um 1580. Режим доступа до джерела: http://www.hs-augsburg.de/~harsch/germanica/Chronologie/16Jh/Faustus/fau_intr.html

17. Der Ackermann aus Böhmen / [hrsg. und mit dem tschechischen Gegenstück «Tkadlecek» verglichen von Johann Knieschek]. – Prag : Verlag des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen, 1877. – 140 S.

18. Der althochdeutsche Tatian / Хрестоматия по истории немецкого языка : [учеб. пособие для ин-тов и фак. иностр. яз.] / [сост. Н. С. Чемоданов]. – [2-е изд., доп.]. – М.: Высш. школа, 1978. – С. 20–25

19. Der Deutsche Kolumbus-Brief. In Facsimile-Druck / [hrsg. von Konrad Häbler]. – Strassburg : J. H. Ed. Heitz, 1900. – 42 S.

20. Der Einfältiger Catholischer, Durch Adr. und Pet. von Walenburch in hollendischer: Jezo aber Beschrieben [...] in vnser hochteutsche Sprach / Durch Joh. Laurenz Bischoff [...]. – Köln : bei Wilhelm Friessem, 1645. – 416 S.

21. Der Eunuchus des Terenz übersetzt von Hans Neidhart / Hermann Fischer. – Tübingen : der Literarische Verein in Stuttgart, 1915. – 224 S.

22. Der Ring von Heinrich Wittenweiler / [hrsg. Ludwig Bechstein]. – Stuttgart : Literarischer Verein, 1851. – 258 S.

23. Des Gottesfreundes im Oberland [Rulmann Merswin's] Buch von den zwei Mannen. Nach der ältesten Strassburger Handschrift / [hrsg. von Friedrich Lauchert]. – Bonn : P. Hanstein, 1896. – 94 S.

24. Deutsche Privatbriefe des Mittelalters : zweiter Band Gesitliche – Bürger / [hrsg. von Georg Steinhausen]. – Berlin : Weidmansche Buchhandlung, 1907. – 215 S.

25. Diarium Historicum Darinnen Heyligen Reichs Statt Franckfortt am Rāyn gefährlicher Uffstand [...]. – Franckfortt : in Anthoni Hummen Buchladen zufinden, 1615. – 335 S.
26. Die Cronica van der hilliger Stat vā Coellē / [hrsg. von Severin Corsten]. – Hamburg : Friedrich Wittig Verlag, 1982. – 368 Bl.
27. Die Denkwürdigkeiten der Helene Kottanerin / [hrsg. von Karl Mollay]. – Wien : Wiener Neudrucke, 1971. – Bd. 2 – 95 S.
28. Die Erste Deutsche Bibel. Erster Band (Evangelien) / [hrsg. von W. Kurrelmeyer]. – Tübingen : für den Litterarischen Verein in Stuttgart, 1904. – 440 S.
29. Die Vaterunser-Erklärung in der Volkssprache: Der moselfränkische Text ins Neuhochdeutsche übertragen / Nikolaus von Kues, Wolfgang Jungandreas. – Trier : Paulinus, 1982. – 30 S. – (Textauswahl in deutscher Übersetzung, 2).
30. Dürer: Schriftlicher Nachlass / [hrsg. von Hans Rupprich]. – Bd. 1. – Berlin : Deutscher Verein für Kunstwissenschaft, 1956. – 346 S.
31. Dyocletianus Leben von Hans von Bühel / [hrsg. Adelbert Keller]. – Quedlinburg/Leipzig : Druck und Verlag von Gottfr. Basse, 1841. – 212 S. – (Bibliothek der gesammten deutschen National-Literatur 22).
32. Ecklin D. Reise zum heiligen Grab: Nach der Druckausgabe Basel: Samuel Apiarius 1575 / transkribiert von Max Schiendorfer. – Zürich, 2009. – 49 S.
33. Eine neue Quelle für die Kenntnis des mystischen Lebens im Kloster Pillenreuth: Untersuchungen und Texte / [hrsg. von Elvira Langen]. – Heidelberg : Heidelberg Univ., 1960. – 227 S.
34. Elsässische Litteraturdenkmäler aus dem XIV-XVII Jahrhundert. 3. Band. Das goldene Spiel von Meister Ingold / [hrsg. Ernst Martin, Erich Schmidt]. – Straßburg : Karl J. Trübner, 1882. – 98 S.
35. Enchiridion oder handbüchlin eins Christenlichē vnd Ritterlichen lebens / durch Joannem Adelphū. – Basel : bei Adam Petri, 1520. – 283 S.

36. Epistel vnd Werbungsbüchlein Darinnen begriffen allerley Missiven [...] / durch Tobiam Hinzium, Misnensein. – Leipzig : Inverlegung Zach Schürers / vnd Matth: Gözen. – 438 S.
37. Epistolae Theosphicae oder Theosophische Send-Briefe Des von Gott in Gnaden erleuchteten Mannes Gottes Jacob Böhmens: geschrieben von Anno 1618 bis 1624 / Böhme Jakob. – 1730. – 170 S.
38. Eyb A. Ehebüchlein / Albrecht von Eyb. – Nürnberg : Anton Koberger, 1472. – 130 S.
39. Eyb L. Die Geschichten und Taten Wilwolts von Schaumburg / [hrsg. durch Adelbert von Keller]. – Stuttgart : Bibliothek des Literarischen Vereins, 1859. – 204 S.
40. Fluch ABC : Das ist Ehrstlicher Theologischer Bericht von dem grausamen Fluchen vnd Gottslästern / durch M. Gregorium Albrecht. – Schwäbisch Hall : bei Johann Lenz, 1941. – 156 S.
41. Frühneuhochdeutsches Lesebuch / [hrsg. von Oskar Reichmann u. Klaus-Peter Wegera]. – Tübingen : Niemeyer, 1988. – 240 S.
42. Graeter I. Hexen oder Unholden Predigten. Darinnen zu zweyen unterschiedlichen Predigten angezeigt würdt / Iacobus Graeter. – Tübingen: bey Alexander Hock, 1589. – 203 S.
43. Haas W. Auferstehung der Toten / Wolf Haas // Haas W. Das große Brenner Buch: Fünf Romane in einem Band. – Reinbek bei Hamburg : Rowohlt Verlag GmbH, 2006. – 153 S.
44. Heermann J. Güldene Sterbekunst gezeigt in zwölf Predigten Johannes Heermann. – Leipzig : durch Johann Albrecht Minzeln, 1628. – 432 S.
45. Hie vahet an das buoch von den hailigen Altvaetern [Электронный pecып] / Cod. theol. et phil. 4° 74 der Württembergischen Landesbibliothek Stuttgart. – Kloster Reute, 14. Jh. – 218 Bl. – Режим доступа до джерела: <http://www.korpora.org/Fnhd/FnhdC.HTML/121.html>
46. Hürnen Seyfrid / Piper P. Die Nibelungen. // Paul Piper. – Bd. 1, DNL Bd. 6. – Berlin ; Stuttgart : Deutsche Verlagsgesellschaft, 1889. – S. 143–166.

47. Ickelsamer V. Teutsche Grammatica / Valentin Ickelsamer. – Augsburg : Ulhart d. Ä., 1535. – 40 Bl.
48. Mair H. Das Buch von Troja von Hans Mair. Kritische Textausgabe und Untersuchung / [hrsg. von Hans-Josef Dreckmann]. – München : Wilhelm Fink Verlag, 1970. – 288 S.
49. Merswin R. Des Gottesfreundes im Oberland Buch von den zwei Mannen. Nach der ältesten Strassburger Handschrift / Rulmann Merswin. – Bonn : Friedrich Lauchert, 1896. – 94 S.
50. Müntzer Th. Schriften und Briefe. Kritische Gesamtausgabe / [hrsg. von Günther Franz]. – Gütersloh : Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1968. – 591 S.
51. Osse M. Schriften Dr. Melchiors von Osse : Mit einem Lebensabriss und einem Anhang von Briefen und Akten / [hrsg. von Oswald Artur Hecker]. – Leipzig ; Berlin : Verlag von B. G. Teubner, 1922. – 614 S.
52. Otfrid von Weißenburg, Evangelienbuch / [hrsg. von Wolfgang Kleiber unter Mitarbeit von Rita Heuser]. – Tübingen, 2004. – 258 S.
53. Ratich W. Bericht von der Didactica, oder Lehrkunst / Wolfgangi Ratichii. – Jehna : durch Heinrich Rauchmaul, 1614. – 50 Bl.
54. Richental U. Das Konzil zu Konstanz: Kommentar und Text / bearb. von Otto Feger. – Starnberg : Josef Keller, 1964. – 287 S.
55. Sachs H. Der hörnen Sewfriedt // Hans Sachs / [hrsg. Adelbert von Keller]. – Tübingen : H. Laupp, 1870–1908. – S. 334–377.
56. Schmidt K. Nicolaus von Basel: Leben und ausgewählte Schriften / Karl Schmidt. – Wien : Wilhelm Braumüller, 1866. – 343 S.
57. Schottelius J. G. Der Teutschen Sprache Einleitung [...] / von Justo Georgio Schottelio. – Lübeck : Johan Meyer in Matthai Düncklers Buchh., 1643. – 153 S.
58. Sorg A. Das Buoch von dem Leben und Sitten der heydnischen Maister [Електронний ресурс] / Anton Sorg. – Augsburg, 1490. – 162 Bl. – Режим доступу до джерела:

<http://www.korpora.org/Fnhd/FnhdC.HTML/223.html>

59. Summaria vber die gantze Bibel / M. Vitum Dieterich weylant Prediger zu Nurnberg. – Nürnberg : Katharina Gerlach und Johann von Bergs Erben, 1578. – Bl. X–CXLIV

60. Thüringische Geschichtsquellen. Dritter Band: Düringische Chronik des Johann Rothe / [hrsg. von R. v. Liliencron]. – Jena : Friedrich Frommann, 1859. – 734 S.

61. Ursprung und Ordnungen der Bergwerke inn Königreich Böheim, Churfürstenthum Sachsen. – Leiptzigk : Gross, 1616. – 273 S.

62. Vonn warer wesenlicher vnd pleibeder Gegenwertigkeit des Leybs und Bluots Christi / Johann Gropper. – Köln : Jaspar Gennep, 1556. – 448 Bl.

63. Wickram G. Sämtliche Werke. Band VII. Das Rollwagenbüchlein / [hrsg. von Hans-Gerd Rohloff]. – Berlin : Walter de Gruyter, 1967. – 333 S. – (Ausgaben deutscher Literatur des 15. bis 18. Jahrhunderts).

ДОДАТКИ

Таблиця 1

Парадигма часових сполучників сучасної німецької мови

Сполучник	Шендельс	Гулига	Helbig, Buscha	DUDEN	Grundzüge
<u>Одночасність</u>					
während	+	+	+	+	+
als	+	+	+	+	+
wenn	+	+	+	+	+
solange	+	+	+	+	+
wie	+	+		+	+
indessen	+	+		+	
indes	+	+		+	
indem	+	+		+	
sooft (so oft)	+		+	+	
derweilen	+	+			
wobei	+	+			
da	+	+			
seit(dem)			+		+
sobald				+	+
wo		+			
sowie				+	
<u>Передування</u>					
nachdem	+	+	+	+	+
als	+	+	+	+	+
wenn		+	+	+	+
sobald	+	+	+	+	+
sowie			+	+	+
kaum dass		+	+		+
seit(dem)	+	+	+	+	+
<u>Слідування</u>					
ehe (eh)	+	+	+	+	+
bevor	+	+	+	+	+
bis	+	+	+	+	+

Таблиця 2

**Кількість уживань часових сполучників у ранньонімецьких
текстах**

№ п/п	Сполучник	1350- 1400	1401- 1450	1451- 1500	1501- 1550	1551- 1600	1601- 1650
1	<i>do/da</i>	317	275	112	81	29	33
2	<i>als</i>	13	27	124	178	144	64
3	<i>so</i>	22	20	42	21	14	22
4	<i>wo</i>	6	8	2	20	16	2
5	<i>wie</i>	2	1	1	4	4	1
6	<i>wann/wenn</i>	48	60	84	42	86	186
Загальночасові		408	391	365	346	293	308
7	<i>dieweil</i>	9	7	11	16	20	2
8	<i>indem</i>	–	6	4	2	10	8
9	<i>seit</i>	5	7	4	4	10	14
10	<i>nachdem/darnach</i>	4	9	18	28	26	25
11	<i>alslang</i>	6	19	13	15	14	18
12	<i>alsbald/sobald</i>	11	19	22	30	32	33
13	<i>sooft</i>	–	2	2	4	8	6
14	<i>ehe/er denn</i>	26	24	20	21	28	32
15	<i>bis</i>	15	14	17	26	52	47
Спеціальні часові		76	107	111	146	200	185
16	<i>оказіональні</i>	16	2	24	8	7	7
Разом		500	500	500	500	500	500